

ҮЗЕЛИР НАЧЫБӘЮӨ

орган-
бурдан



ЈАЗЫЧЫ

БАКЫ



1981



1981
718

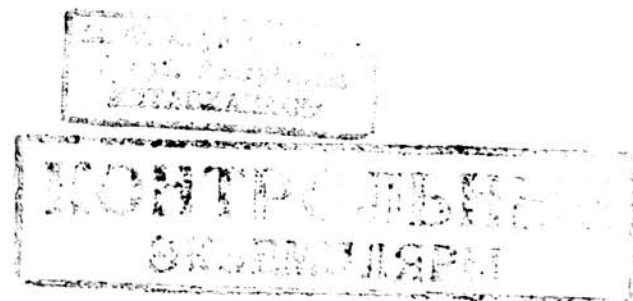
УЗЕИР
НАЧЫБАЕВ

Ш 6
н 33

орган-
бурган

48116

48433



Ш6(2=А3)7 + Ш5(2=А3)7

С(Аз)2
h33

Мәтнин тәртиби, мүгәдлимә вә гејдләр
МИРАББАС АСЛАНОВУНДУР

© Жазычы, 1981.

● **ҮЗЕЈИР
КҮЛҮШҮ**

Үзејир Һачыбәјов чохшахәли исте'дада малик надир сәнәткардыр. О, бөјүк бәстәкар, педагог, јазычы, журналист-дир. Доғрудур, сәнәтин бу рәнкарәнк саһәләринин һамысында ејни сәвијјәдә парламамышдыр; лакин һәр бириндә өзү-нәмәхсус јол тутмуш, Азәрбајчанда мил-ил), «Иршад», «Тәрәгги», «Һәгигәт» сини гојдуғу кими, XX әср дәври мәтбуа-тымызда да бир јазычы, журналист кими лајигли мөвгә газанмышдыр.

«Һәјат» гәзетинин мүтәрчими (1905-чи ил), «Иршад», «Тәрәгги», «Һәгигәт» (1906—1910) вә «Јени игбал» (1915—1916) гәзетләринин әмәкдашы, сонунчуларын бир мүддәт редактору олан Ү. Һачыбәјов јүзләрлә мәгалә, һекајә, фелјетон, сатирик миниатүр јазыб; «Молла Нәсрәддин» журналында вә рус дилиндә нәшр олунан дәври мәтбуатда да ара-сыра чыхыш едибдир. Буна көрәдир ки, Ү. Һачыбәјов-вун әдәби ирсинин мүһүм һиссәсини пуб-лицистика тәшкил едир. Онун әсәрләринин мүтәлиә едән охучу мүәллифин дуз-лу-мәзәли һекајә, памфлет вә фелјетон-ларында, сатирик миниатүрләриндә вә-

тэндаш бир јазычынын, мүгәддәс бир мәсләк саһибинин һәмишә халг сәадәти үчүн дөјүнән үрәјинин һәрарәтини дујур, истә'дадлы гәләм саһибинин сөһбәтләринин ләз-зәтиндән дојмаг билмир.

* * *

XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајҗан мәдәнијјәтинин, ичтиман фикринин инкишафында јени мәрһәлә башла-ныр. Ү. Начыбәјов да бу дөврүн «тәзә адамы»¹ иди. Үзејир гәләми биринчи рус ингилабынын аловларындан јаранмышды вә бу гәләми илә дә о, «туфанлара көмәк едирди».²

Ү. Начыбәјов публисистикасыны сәчијјәләндирән әсас чәһәт идејалылыгдыр. «Сәнәткар вә алим үчүн, публисист вә фелјетончу үчүн, ким олур олсун, һа-мы үчүн бир ганун вар: идеја һәр шејдән вачибдир! Ким бу гануну унударса, халга хидмәт етмәк габилијјәтини дәрһал итирәр».³

Ү. Начыбәјов сәнәт аләминдә принципсизлији гәтијјәт-лә писләјирди. О, јазычы, журналист вә мусиги хадими олмагдан даһа артыг бир вәтәндашдыр, сәнәтин һансы саһәсинә әл атырса-атсын, ишә һәр шејдән әввәл, бир вәтәндаш кими киришир, өзү-өзүндән һесабат тәләб едир: нәјин хатиринә јарадырсан, нә мәгсәдлә јазыр-сан?

¹ М. С. Ордубади. Бөјүк сәнәткар барәсиндәки хатиратым. Бах: Бәстәкарын хатирәси (мәгаләләр, хатирәләр), Бақы, 1976, сәһ. 17

² М. Ибраһимов. Туфанлара көмәк едән бир гәләм... Әдәби гејд-ләр (мәгаләләр), Бақы, 1970, сәһ. 212.

³ Д. М. Писарев. Реалисти. Соч. в 4-х томах, том III, М., 1956, стр. 133.

Үзејир сәнәтинин бүнөврә дашы, фәалијјәтинин әзәли, әбәди гајәси олан бу мәгсәд—доғма халгына хидмәтдән, онун азадлыгы уғрунда мүбаризәдән ибарәтдир.

Бакынын нефт мә'дәнләриндән гопан азадлыг шүар-лары далға-далға өлкәјә јаыыланда, «Марселјоза», «Бејнәлмиләл» кими ингилаби маһныларын сәдалары Абшерону бүрүјәндә Ү. Начыбәјов да һа-мынын ешитди-ји ајдын сәслә дејирди: «Батсын истибад, јашасын һүрријјәт!»

Тәбиәтчә нараһат адам олан Ү. Начыбәјов пешә ху-сусијјәтләринә көрә дә һәмишә һәрәкәтдә олан, һәр саат тәзә-тәзә мә'лумат үчүн ахтарышлар тәләб едән мүһәррирлијә башламышды. Тәбиәтиндәки нараһатлыг илә журналистика сәнәтиндән ирәли кәлән оперативлик бир-биринә гарышдыгы үчүн о, «үмман кими тәлатүмә кәлмишди».¹ Бу хусусијјәт өзүнү ики чәһәтдән көстә-рирди: һәм бәдхәһларындан биринин дедији кими, о, «бир будаға чыхыб, чох будағы силкәләјирди»,² һәм дә «Иршад», «Тәрәгги», «Һәгигәт» гәзетләриндә, демәк олар ки, һәр күн јазырды. Гәзетин бир нөмрәсиндә һәм чид-ди мәгалә, һәм дә фелјетон, ја бир нечә сатирик миниа-түр илә чыхыш едирди. Үзејир Начыбәјов ичтиман һә-јәтда даим тәзә һадисә ахтарыр вә һәр шејдән әввәл, һәмин јенилијин тәшәккүл тапма просесинә гызғын ма-раг көстәрирди. Дикәр тәрәфдән, фөвгәл'адә ағыл, дәрин билик вә һүнәр саһиб олан кәнч журналистин һәр сөзү тонларла күлчә ичәрисиндән сечилмиш зәррәләрә бән-зәјирди. О өз фелјетон вә мәгаләләри үчүн усталыгла сөз ахтарыр вә онларын ән мүнәсибини тапырды.

«Мәнә јазылан хәбәрләрә көрә, ачлар тохларын әһ-валындан хәбәрдар олуб, өз араларында бир милјондан

¹ С. Вурғун. Әсәрләри. 6 чилдә, 5 ч. Б., 1972, сәһ. 357.

² «Һәјәт», 25 ијун 1906, № 137.

артыг лә'нәт вә сөјүш ианәси жығыб көндәрибләр ки, тохлар ичиндә мүстәһәгг оланлара пайлансын».

Бирчә миниатүрдүр: һәчмә бах, тутума бах! Ади «Күндәлик» гејдләринә охшајан бу мә'налы кәлам Ү. һачыбәјовун бәдии тәфәккүрү, дүнјакөрүшү һаггында да кифәјәт гәдәр мә'лумат верир.

Ону јахындан таныјанлар «бу адамда јумора, һазырчаваблыға, хош сөһбәтнн түкәнмәзлијинә һејрәт едәрди-ләр».¹ 1900-чу илдә тәләбә досту Ә. Терегуловун «дәл-ләклијинә» ше'р гошдуғу² күнләрдән өмрүнүн сонуна гәдәр бамәзә сөһбәт, һазырчаваблыг Ү. һачыбәјовун јарашығы иди.

Күлүш очун јарадычылығынын ән мүһүм хүсусијјәт-ләриндәндир. Әдибин «О олмасын, бу олсун». «Аршын мал алан» комедијаларынын, фелјетон, памфлет, сати-рик һекајә вә миниатүрләринин мајасы шән күлүшлә јоғрулмушдур. Ү. һачыбәјов бөјүк күлүш устасы иди.

О, нә заман күлүрдү?

XX әсрин әввәлләриндә биринчи рус ингилабынын гүввәтли тә'сирилә ағыр јухудан ојаныб һәрәкәтә кәлән халгларын милли азадлыг һәрәкатыны гаялы иртича далғаларында боғмаг истәјән, күтләви гырғын васитә-ләри илә Русијанын раһатлығына әнчәм ахтаран чар һөкүмәти өзүнү күлүнч һала гојмушду. Заманын көзү-ачыг зијалылары, тәрәггипәрвәр адамлары «өз кечми-шиндән күлә-күлә ајрылмаға» (К. Маркс) чалышырды-лар. Ү. һачыбәјов да бу заман күлүрдү.

О, кимә вә нәјә күлүрдү?

Р. Рза. Садә вә бөјүк инсан. «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзе-ти, 18 сентјабр 1968, № 39.

² Бах: Бәстәкарын хатирәси (мәгаләләр вә хатирәләр), Б., 1976, сәһ. 93—101.

Чар һөкүмәтинин өз гарымыш вүчудуну сахламаг гәсдилә «әл-ајаг чалан» дәбдән дүшмүш уғурсуз идәрә үсулуна, гардаш халглар арасында гырғын төрәдән шејтани әмәлләринә, ојунчаг Дөвләт Думасына, мә'мур либасы кејиб зоракылыг едәпләрә, икиүзлү дин дәллал-ларына, симасыз чызмагарачылара, XX әсрә ујмајан көһнә адәт-ән'әнәләрә—бир сөзлә, ичтимаи инкишафа мане олан, игтисади, мәдәни тәрәггипә әнкәл төрәдән нә варса, ким варса, һамысына күлүрдү. Ү. һачыбәјов «Молла Нәсрәддин» кими «чох сирләри» ачыр, пәрдәлә-ри говзајыр, јаралары нәштәрләјирди.

О, нечә күлүрдү?

Нә гәдәр ки, кәнч Үзејир зәнкин тәчрүбә газанма-мышды, онун күлүшү пәрдәсиз, ачыг, мүстәгим иди. Мә-сәлән, «Чаваншир ујездинин приставы Шәфибәј Фәтә-либәјова ачыг мәктуб»да олдуғу кими.

Бир гәдәр кечди, иртича һәр јана гара пәрдә чәкди, өлкәдә дөзүлмәз шәраит јаранды, мәтбуат азадлыгы јоха чыхарылды. «Ај бәри бах!» һавасыны зүмзүмә едән ачиз мүәллимләрин үстүнә 100 атлы казак чағырдылар ки, мүәллимләр «Марселјоза» охујурлар...». Үзејир «Молла Нәсрәддин»ә бахды, ағсаггал мүасирләринә гулаг асды вә көрдү ки, вәзијјәт башга чүрдүр. Чомағын о бири башыны чевирди; баша дүшдү ки, нүмајишка-ранә ачыглыг очун сөзүнү үрәјиндә гоја биләр? Она көрә о да бөјүк мүасирләри Мирзә Чәлил вә Сабир кими јазыларына идеја бүкә-бүкә, һәр кәлмә вә ишарәдә мәтләб анлада-анлада, «гызым, сәнә дејирәм, кәлиним ешитсин» гајдасында, ејһам вә кинајәләрлә, мәсхәрә јолу илә күлмәјә башлады.

Күлмәк дә вар, күлмәк дә. Ү. һачыбәјов шит күлү-шү севмирди. Онун күлүшү мә'налы иди, өлдүрүчү иди. О, үрәкдән, учадан күлүрдү, һәјатын ејбәчәрликләрин-

дән гәзәблә жазырды. Әдибин сатира котаны алаг отларыны үздән јолмур, торпағы дәриндән шумлајырды.

Бу күлүш дүшүндүрән күлүш иди. О, 1906-чы илдә гигаби танышы М. С. Ордубадијә јазмышды: «...јалныз күлдүрмәјә диггәт вермә, дүшүндүрмәјә дә чалыш».¹

Ү. Һачыбәјов һәлим јумор илә күлдүјү Мәшәди Вәлијә мәсләһәт көрүб дејирди: «Елә ки,...јазыланлары охун, кет евинә, өз бозбашуву јејәндән сонра бир аз фикир елә...».

Л. Фејербах «Динин маһијјәти һаггында мүлаһизәләр» әсәриндә јазмышдыр: «Дузлу, бамәзә јазмаг адәти ондан ибарәтдир ки, јазычы охучунун да ағыллы олдуғуна инаныр, билир ки, үрәјиндә онларын һамысыны демәсә дә, охучу өзү мәтләби баша дүшәчәк». Мәлум олдуғу кими В. И. Ленин бу фикри бәјәнмиш вә «Сәррастдыр» сөзү илә сәчијјәләндирмишди.

Ү. Һачыбәјовун күлүшү маһијјәтчә демократик күлүш иди. Бу, үмумијјәтлә, мүасирләринин зәһни фәалијјәтинә, мүстәгил дүшүнмәк, јахшыны јамандан сечмәк габилитетинә инам Ү. Һачыбәјовун тәкчә педагожи мәрифәтиндән јох, һәм дә ондан ирәли кәлирди ки, о, зәһмәткеш халгын чәмијјәтдә күлүнч һала дүшмүш һакимләрдән мәнән үстүн олдуғуну, јүксәкдә дурдуғуну көрә билирди; ејни заманда бу фәзиләти халгын өзүнә аңлатмаг истәјирди.

Бу истәдадлы сәнәткарын күлүшү ислаһедичи олмагдан чох ифшаедичи иди. Шән вә гәзәбли күлүш васитәләри: кинајә, ејһам вә ишарәләр һүчүм едәндә кәсәрли силаһа чеврилир, мүдафиә олунанда етибарлы галхан ролуну ојнајырды.

А. И. Кертсен XIX әср рус әдәбијјатыны инкишафын бир мәрһәләсиндә мүхалифәтчи адландырараг јаз-

¹ Бах: «Бәстәкарын хатирәси», сәһ. 16.

мышды ки, бу әдәбијјат «... мүхтәлиф дилләрдә данышырды: нәғмәләр гошаркән дағыдырды, күләркән чәмијјәтин әсасларыны газыјырды».¹

Ү. Һачыбәјов да өз дөврүнүн мүхалифәтчи јазычыларындан иди. Нәғмәләр гошаркән дағыдан, күлә-күлә чәмијјәтин әсасларыны газыјан Ү. Һачыбәјов белә күлмәји кимдән өјрәнмишди?

Һәр шејдән әввәл халг сатирасындан.

О, ушаг вә јенијетмә оlanda Азәрбајҗан нағылла-рындан, ләтифәләриндән, бајаты вә маһныларындан, аталар сөзләри вә мәсәлләриндән бәһрәләнмишди. Шушада Бәјлик ешијиндә, Гапандиби гәләбәлијиндә, Базар башындан Мејданадәк чәркәләнән баггал, әллаф, сәрраф, папагчы, чәкмәчи, дәрзи дүканларынын габағында топлашан садә ел мүдрикләриндән чох шеј өјрәнмишди. Буна көрәдир ки, бөјүк сәнәткарын јарадычылыг һүнәринин башга бир чәһәтини ачыб көстәрән бәдиин публисистикасы «... өз сијаси кәсәри, сатирик тәсвир үсуллары вә васитәләри, мәзәли дили, халг јумору үнсүрләри илә адамы һејран едир».²

Азәрбајҗан классик јазылы әдәбијјатындан.

XX әсрдә гүдрәтли әдәби мәктәб сәвијјәсинә галхмыш Азәрбајҗан сатирасы вә бу мәктәбин көркәмли нүмајәндәси Ү. Һачыбәјов, һеч шүбһәсиз, классик јазылы әдәбијјатымыздан мәнәви гига алмышдыр.

Нәһајәт, И. А. Крыловдан, Н. В. Гоголдан, М. Ј. Салтыков-Шедриндән вә сатирик рус мәтбуатындан. Бизим әдибин бүтүн јарадычылыгы рус классик јазылы әдәбијјатындан вә сатирик мәтбуатындан усталыгла өјрәнмәнин парлаг нүмунәси сајыла биләр.

¹ А. И. Гарцев. Избранные соч. ГИЛХ, 1937, стр. 416.

² Әзиз Мирәһмәдов. Јазычы вә заман күлүр. Бах: Јазычылар, талеләр, әсәрләр. Б., 1978, сәһ. 97.

Ү. Начыбәјовун күлүшү молланәсрәддинчиләрин, хусусилә онларын ағсаггалы Ч. Мәммәдгулузадәнин күлүшүнә јахындыр, амма о дејил! Доғрудур, Ү. Начыбәјов өзүнүн һәм идеја-сијаси көрүшләрин, һәм дә сәнәткарлығы илә «Молла Нәсрәддин» әдәби мәктәбинә бағлыдыр; бунунла белә онун күлмәк габилијјәти өзүнә мәхсүсдур—Үзејир күлүшүдүр.

«Күлүш һәмишә миллидир вә бу хусусијјәти илә тәкрар олунмаздыр».¹ Ү. Начыбәјовун күлүшү дә белә күлүшдүр. Онун милли характери мүүјјән тарихи дөврлә шәртләнән предметдән башланыр, сәнәткарын мәсләкиндән, әлә гәләм аланда гаршыја гојдуғу мәгсәддән, тәнгид объектинә мүнәсибәттиндән ирәли кәлир, рәнкарәнк күлүшдоғурма васитәләрилә тамамланыр.

* * *

Кениш халг күтләләринин чанлы данышыг дили Ү. Начыбәјов јарадычылығынын башлыча гита мәнбәји, әсас үслуб хәтти олмушдур.

Ү. Начыбәјов үрәјиндәкиләри һәм савадлы, һәм дә савадсыз охучуларына аңлатмаг, онлары фәал һәјата сәсләмәк мәгсәдилә һикмәтли халг кәламларындан («ары јејиб, намусу белинә бағлајыб», «бу һесаб, бу китаб», «бош дамарыны тапмышам», «сарылыг азарына дүшүб», «өз әлим-өз башым» вә с.) вә фразеоложи ифадәләрдән («әли кәтирмәк», «гара басмаг», «әл-ајаға дүшмәк», «дамаг гојмаг», «дилоту јемәк», «јорған ичи сөкмәк», «гујруг буламаг», «кәләјә дүшмәк», «бајыра басмаг», «ағлы кәсмәк», «сичан јолу вермәк», «башмаг

чүтләмәк», «папаг фырлатмаг», «шишә чәкмәк» вә с.) кениш истифадә едирди.

XX әср Азәрбајҗан сатирикләри халг дилини бол-бол ишләтдикләри кими, өзләри дә јени һикмәтли сөзләр, афоризм сәчијјәли ифадәләр јарадырдылар. Бу мәналы идиомларын, фразеоложи ваһидләрин кениш јайылмасы «халг јарадычылығы нүмунәләринин күтләвиләшмәси үсулу вә модели илә кедир»¹, мәтбуатдан, сәһнәдән ешидилиб дилдән-дилә дүшүр, ағыздан-ағыза кәзиб јайылырды. Халг дилини зәнкинләшдирән, кетдикчә «мүәллифсизләшән» бу чүр дил төрәмәләри «XX әср сатирикләримизин һәдијјә—јадикарларыдыр».²

Ү. Начыбәјовун публисистикасында, комедијаларында тез-тез тәсадүф олунан «дүзәләр», «јазыларымы ијләмә», «Гарабаға мотал пендири алмаға кедиб», «гурбан оласан ајағымын алтында јатан һамбала», «Һеч һәнанын јеридир?», «сән дул, мән дул, кәл мәнә бәнд ол», «пулун вар—кәләрәм» вә с. бу кими күлүш доғуран, халгын мәишәтинә дахил олмуш кәламлар Үзејир һазырчаваблығынын јадикарыдыр.

Ү. Начыбәјовун зәнкин јумористик сөз јарадычылығы хәзинәсиндә вахты илә дөври мәтбуат сәһифәләриндә «Ордан-бурдан» үмуми башлығы алтында дәрч етдирдији јазылар хусуси јер тутур.

Сатирик һекајә, сатирик очерк, фелјетон, памфлет вә башга публисистик жанрлар арасында мөвчуд олан сәдләри нәзәри чәһәтдән мүүјјәнләшдирмәји гаршыја мәгсәд гојмасаг да, дејә биләрик ки, Ү. Начыбәјовун «Ордан-бурдан»ларыны учдантутма фелјетон адландырмаг олмаз. Нәинки тәкчә Ү. Начыбәјовун бә-

¹ Т. Начыјев. XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајҗан әдәби дили, «Маариф» нәшријјаты, 1972, сәһ. 18.

² Јенә орада.

¹ Ю. Боров. Комическое. М., 1970, стр 59.

днн-публиснстнк эсэрлэри, һабелә мұхтәлиф мұәллиф-ләрнн «Молла Нәсрәдднн» журналында дәрч олунмуш јазылары арасында да дәгнғ сәдд гојмағ, һансыларын сатнрнк һекајә, сатнрнк очерк вә ја фелјетон олдуғуну дүрүст көстәрмәк чәтннднр. Бунунла белә там ннамла дөјәрнк кн, Ү. һачыбәјовун «Базар сөһбәтн», «Мәзһә-кә», «Тәһсил» кнмн эсэрләри ашкар сечнлән компонент-ләри илә сатнрнк һекајә; «Рәфнғнмдән мәктуб», «Үчүнчү дәлләк», «Мәчлнсимнзн дузу», «О, һеч!», «Тәрәггн вә кернлнк», «Һа фнкнр еднрәм, баша дүшмүрәм!» кнмн јазылары өз публиснстнк әламәтләри, нчтнман-снјасн мәзмуну вә бәднн дөјәри илә фелјетондур.¹

Фелјетон—һәм публиснст, һәм дә бәднн «сәләһнјјә-тн» олан эсәрднр. О бу сәләһнјјәтнн һәр нкнсннн ејнн дәрәчәдә нфа етмәли, онларын арасында чнддн мұва-знәт көзләмәлднр. Бәднн вә публиснст таразлығы сахламағ е’тнбарилә Ү. һачыбәјовун фелјетонлары да, памфлет, гаравәлли вә пароднјалары да дөјәрли сәнәт эсэрләрндр.

Мұәллифнн моноложн нтгн, тәһкнјәчн образы, ачығ тенденснјасы Ү. һачыбәјовун фелјетонларынын сәчнј-јәви чәһәтндр. Һәјәт матерналы илә сатнрнк форма-нын синтезндән јаранан бәднн кәјфнјјәт бу эсэрләрнн маһнјјәтннн тәшкнл еднр.

Ү. һачыбәјовун фелјетонлары, сатнрнк һекајә, пам-флет, гаравәлли вә миннатүрләри шәкнлчә чох рәнка-

¹ XX әсрнн әввәлләрнндә Азәрбајчан дөври мәтбуатында «Фелјетон» гәзет сәһнфәснннн ашағысында «падвал» адланан һнс-сәдә јерләшднрнлән мәғаләјә, ја да һәчмчә нри олан елмн, әдәбн-тәнгндн вә тарнхн мәғаләләрә, снјасн, һәфтәлнк нчмала дөјрдн-ләр. (Мәсәлән, «Шәргн-рус» гәзетнндә Ө. Ф. Нә’манзадәһнн «Хүт-бә вә чүмәнамазы» адлы мәғаләсн, Н. Нәрнмановун «Һәјәт» вә «Иршад»да чыхан «Һәфтә фәрјадлары» вә с.). О заман «Фелјетон» рубрнкасы алтында бәзән һекајәләр дә дәрч еднрднләр.

рәнкднр. Ачығ мәктуб, һесаб мәсәләләри, нағыл, е’лан, сәһнәчнк, чоғрафн мә’лумат, лүғәт, дналог, монолог, ннтнбаһнамә, хәбәр, суал-чаваб вә с. шәкнлләрдә јә-зылмыш бу эсэрләрдә әднб мәһарәт көстәрнб, һәр жанрын сәчнјјәснндән нрәли кәләрәк, јазыларынын мұхтә-лиф пријомларла башлајыр. Мәсәлән: нағылвари лә-тнфә, охучуја мұрачнәт, аталар сөзү вә зәрб-мәсәлләр, нзаһ-шәрһләр вә санрә илә.

«Ордан-бурдан»ларын бир чоху өз әламәт вә кәј-фнјјәтләрннә кәрә памфлет һесаб еднлә биләр. Мәсә-лән, «Молла Нәсрәдднн» эсәрн («Иршад», 12 нјул 1907, № 109) памфлетнн ән көзәл нүмунәсндр. Ачығ тенден-снја, кәскнн сатнра, шәкснз бәднн кәјфнјјәт илә бәрәбәр, публиснст үслубун нсбн үстүнлүју, мұғәдднмәснз баш-ланғыч Ү. һачыбәјовун памфлетләрннн фелјетонларын-дан фәргләндрмәјә нмкан вернр. Памфлетләрнн бәднн кәјфнјјәтләри сырасында мұғәјнсә үсулу хүсусилә днғ-гәтн чәлб еднр. Паралелләр бир тәрәфдән памфле-тнн мәннмсәннлмәсннн асанлашдырырса, днкәр тәрәф-дән публиснст вә бәднн үслубун нсбәтннн таразлајыр; кннајә, ншарә вә ејһамлар нсә һәмнн эсэрләрә бир шнрннлнк кәтнрнр, онларын кәсәрннн артырыр.

Тәнгнд һәдәфнннн сечнлмәсн, ачылан атәшнн сәр-растлығы, днлнн шнрннлнјн, үслубун дады-дузу илә бу памфлетләр нчәрнснндә «Дајағ» мұһүм јер тутур; һадисәләрә кнзлн сахланылмајан мұнасибәт, нчтнман ејбләрә нүмајншкаранә е’тнраз бу эсәр үчүн сәчнјјә-вндр. Әсрнмнзнн әввәлләрнндә јазылмыш «Дајағ» памфлетн Ү. һачыбәјовун јарадычылығындакы мұба-рнзлнјә, әгндә саһәснндә мұәллифнн һеч кәслә ком-промнсә кнрмәднјнә јахшы нүмунә сајыла биләо. Мұәллиф Бақы шәһәр Думасынын фәрснз депутатла-рынын рүсвај еднр, тутдуглары снјасн мөвгәјә ләјнғ ол-мадығларынын нүмајншкаранә ачығлығла онларын үз-

ләринә вурур, фәалијјәтсиз «гласнылары» барсыз ағач-
лара бәһзәдр.

Мә'лумдур ки, бәдии памфлет мұхтәлиф шәкилләр-
дә јазылыр; о бә'зән «бирпәрдәли комедија шәклиндә
дә ола биләр».¹ Ү. Һачыбәјовун «Прушкевич вә Һачы
Худу» памфлети мәһз бу гәбилдәндир. Онун «Кәләк-
базлар», «Галмагал» сатиралары да бу шәкилдә јазы-
лыб, һәм дә гаравәллијә јахындыр.

Ү. Һачыбәјов сәнәтинин хәлгилијини бариз нүмајиш
етдирән гаравәлличилилик һәм кәмијјәт вә кејфијјәтинә,
һәм дә идраки-тәрбијәви әһәмијјәтинә кәрә әдибин бә-
дии публисистикасында хусуси јер тутур. «Бир интел-
ликентин хәјалы», «Мүаличә», «Гафгазда мүсәлман
кәндлисинин һалы», «Моизә», «Столыпинин хәјалы»,
«Мүсәлман кәндлисинин сијаси сөһбәти», «Ғилал вә
Шири-Хуршид», «Кимдән нә сорушдулар», «Рамазан
ајында ибадәт» гаравәлли сәпкисиндә јазылмышдыр.
Мејдан тамашаларынын мұһүм үнсүрләрини өзләриндә
чәмләшдирән бу гаравәллиләрдә мәтләб бир вә ја бир
нечә адамын иштиракы илә шәрһ олунур.

Бир актјорун иштирак етдији гаравәллидә мејданкир
апарычы вә ја ашыг кими нағыл сөјләјир, јери дүшәндә
бајаты да чағырыр («Ирана даир ашыг нағылы»); ја
да халг арасында кениш јајылмыш мәсәлдә дејилдији
кими, «Ағылы кимдән өјрәндиң—ағылсыздан» гәјдасын-
да чамаата мүәјјән суалла мүрачиәт едиб, тамашачы-
лары да ојуна гошур. Ики вә даһа артыг «актјор»ун
иштирак етдији гаравәлли («Мүаличә», «Моизә», «Мү-
сәлман кәндлисинин сијаси сөһбәти» вә с.) диалог шәк-
линдә олур вә бураја бә'зән суал-чаваблар да дахил
етмәк мүмкүндүр. Һәмин суаллар елә гојулур ки, һәм
чамаат (ја тәк-тәк, ја да хорла) онлара чаваб вермәк-

¹ Б. К. Озмитель. О сатире и юморе. Л., 1973. стр. 31.

дә иштирак едә билир, һәм дә мејданкир актјорун
һазырчаваблыгы күлүш боллуғу јарадыр. Суалын тап-
мача сәчијјәси, тамашачыларын һадисәләрин иштирак-
чысына чеврилмәси, күлүшүн доғурдуғу шухлуг гара-
вәллинин емоционаллыгыны артырдығы кими, тәнгид һә-
дәфинә нифрәти дә шиддәтләндирир.

Мәсәлән, «Столыпинин хәјалы» гаравәллиси јазы-
лыш формасына кәрә драматик монологу хатырладыр.
Тәнгид објекти кими сечилмиш тип (Столыпин) өз-өзү-
нә данышыр. Елә бил ки, Бакыда Губа мејданында, ја
Шушада Базар башында, Кәһчәдә Мәсчид габағында
«Иршад»ын охучулары бир јерә топлашыб, дөврә ву-
рублар. Столыпин (онун ролуну ифа едән мәсхәрәчи)
мејданын тән ортасында дајаныб, «фысгырыг гопаран»
Икинчи Думаны говмаг, јени сечкини «ај батандан
сонраја» сахламаг тәзә гурачағы мәчлисә «Әл мәним,
этәк сәнин»—дејән кешиш, молла вә саири вәкил сечмәк
беләликлә дә, Дөвләт Думасыны иртича аләтинә чевир-
мәк үчүн хәјалындан кечәнләри сөјләјир вә бунлары
данышдыгча, халгы өзүнә күлдүрүр.

Иртичанын башланмасына үч күн галмыш Ү. Һачы-
бәјовун мејдан тамашасы формасына мүрачиәт едиб,
Столыпинин өзүнү мәсхәрәјә гојмасы әдибин тәкчә јүк-
сәк сәнәткарлығыны дејил, ејни заманда бөјүк һүнәрини
дә нүмајиш етдирир.

Ү. Һачыбәјовун гаравәлли вә сатирик миниатүрлә-
рини (мәсәлән «Дөвләт Думасы», «Ата вә оғул», «Моизә»
вә с.) бөјүк комеднографын сонракы сәһнә әсәрләринә
сәмәрәли мүгәддимә һесаб етмәк олар.

Бу сәһәдәки мүшаһидәләр белә бир нәтичәјә кәлмәјә
һагг верир дејәк ки: Гаравәллидән сәһнә миниатүрлә-
ринә (бирпәрдәли комедија), орадан да мусигили ко-
медијалара («Әр вә арвад», «О олмасын, бу олсун»,

«Аршын мал алан») — Ү. Начыбәјов драматуркијасынын инкишаф јолу беләдир!

* * *

Үзејир Начыбәјовун публисистик ирси әдибин «Әсәрләр»нин 3-чү вә 4-чү чилдләриндә (Бакы, 1968) топланмышдыр, һазыркы китаб «Әсәрләр»ин әввәлки нәшриндән тәртиб едилмиш вә зәрури һалларда мәтнләрдә илк мәнбәләр әсасында дүзәлиш вә дегигләшдирмәләр апарылмышдыр.

Китаба Ү. Начыбәјовун «Иршад», «Тәрәгги», «Игбал», «Јени игбал» гәзетләриндә (1906—1916) «Ордан-бурдан» үмуми башлығы алтында дәрч олунмуш вә «Һәнгәт» гәзетиндән (1910) кәтүрүлмүш 2—3 әсәр нәзәрә алынмаса, тәкчә «Филанкәс» имзасы илә верилмиш сечмә фелјетон, памфлет, сатирик һекајә вә миниатүрләр дахилдир. Әсәрләр дәрч олунма тарихләринә кәрә, хронолож и ардычыллыг дүзүлүбдүр вә онларын чоху охучулар илк дәфә тәгдим олунур.

«Ордан-бурдан» үмуми башлығы олан јердә мӯәллиф, бир гәјдә олараг, фелјетонлар а д гојмурду. Бурадакы башлыглар әсәрләрин бир гисминин мәзмуну илә бағлы олан шәрти адлардыр. Мӯәллифин дилинә, үслуб хусусијјәтләринә тохунулмамыш, анчаг зәрури еһтијач олан јердә ара-сыра чүзи ихтисарлар апарылмышдыр.

XX әсрин әввәлләриндә нәшр едилән бир сыра гәзетләр, баш вермиш тарихи һадисәләр, о дөврдә јашамыш шәхсијјәтләр һаггында Ч. Мәммәдгулузадә, М. Ә. Сабир, С. М. Әфәндијев, М. Һади, А. Сәһһәт, А. Шангин «Әсәрләри»ндә кифәјәт гәдәр мәлүмат олдуғундан бу китабы әләвә гејдләрлә јүкләмәји лазым билмәдик.

МИРАББАС АСЛАНОВ

● ГӘЗЕТ ОХУЈАН...

Гәзетохујан мӯсәлман гәзетдән мәлүмат газаныр, билији артыр. Она кәрә, «Гәзет охумаг мӯсәлманә һарамдыр».

Гәзетохујан мӯсәлман бүгүн әләмин әһвалындан хәбәрдар олур. Дүнианын бу башында отуруб, о бири башында вагә олан дүрлү-дүрлү һадисә вә вагигәләри билир. Она кәрә, «Гәзет охумаг мӯсәлманларә һарамдыр».

Гәзетохујан мӯсәлманын ағлы артыр, даркөз олмур, һәр бир ишә әгли-сәлим нөгтеји-нәзәриндән бахыр. Она кәрә, «Гәзет охумаг мӯсәлманларә һарамдыр».

Гәзетохујан мӯсәлман өз дәрд вә еһтијачыны, гардашынын кирифтар олдуғу мӯсибәт вә бәланы гәзет сүтунларында јазылмыш кәрүр, јахуд милләти һәдәләјән мӯсибәтдән хәбәрдар олур. Она кәрә, «Гәзет охумаг мӯсәлманларә һарамдыр».

Гәзетохујан мӯсәлман гәзет сүтунларында дәрдинә дәрман, еһтијачларына әлач, ишләринә әнчаг тапыр. Она кәрә, «Гәзет охумаг мӯсәлманларә һарамдыр».

Гәзетохујан мӯсәлман гәзетдән тәсәллијаб олур, гәм вә кәдәри дағылыр,

гәмабад көнлү тәскинлик тапыр. Она көрә, «Гәзет охумаг мүсәлманлара һарамдыр».

Мүсәлманлар мә'луматсыз, биликсиз олсунлар, дүн-јадан хәбәрдар олмасынлар. Даркөз, ағлыкөдәк олсунлар, өз дәрәд вә еһтијачларындан, горхулу мүсибәтдән бихәбәр олуб, чарәсиз, дәрмансыз, әнчамсыз галсынлар; үрәкләри дешән гәм вә әләмдән хилас олуб, тәсәллијаб олмасынлар. Бунларын һамысы «һалалдыр!».

«Иршад», 1906.

ФӘТӘЛИБӘЈОВА АЧЫГ МӘКТУБ

Чаваншир ујездиндә пристав Шәфибәј Фәтәлибәјова ачыг мәктуб.

«Дусти-меһрибан», чәнаб Шәфибәј!

Әввәлә, үмдеји-мәтләб вүчуди-зичудинизин сәләмәт вә афијәт үзрә бәргәрар вә пәјидар олмағыдыр. Вә сәһијән, әкәр илтифат мәгаминә кәлиб, бу тәрәфин әһвалатыны хәбәр алсаныз, әлһәмдүлиллаһ вәлминнә сағ вә сәләмәт олуб, «өмри-киранбаһанизә даим дуаку варыг». Вә сәлисән, нечә вахтдан бәридир ки, Сиз чәнаблардан һеч бир әһвал јох иди. Бу күнләрдә Сизин башынызын саһибн вә начальникiniz Пивоваров һәзрәтләринә хош кәлмәк үчүн тәгсирсиз вә күнаһсыз мүсәлманлара рәвә көрдүјүнүз зүлм вә ситәмин «шөһрәти» бүтүн афагә әјан олдуғундан, биз дә ондан хәбәрдар олуб, «шадиман, мәсәррәтә наил олдуғ». Бундан сонра Сиз бизим «мәдари-ифтихарымыз» олдуғуз. Биз ачизләр тәрәфиндән «тәшәккүрләр» гәбул етмәјинизи артыг-артыг рича едирик. Доғрудур, Сиз бу ијирми беш илин әрзиндә

кәмали-сәдагәт илә ифасында олдуғуғуз приставлыг дөврүндә һөкүмәтә чоһ бөјүк гуллуғлар елибсиниз, Сизин гамчы (гырманч)ыныз алтында өлмүш мүсәлманларын, одуғуз илә јанмыш евләрин, һөкүмүз илә дармадағын едилмиш мал вә мүлкләрин, «һәјаныз» илә биһәја олмуш арвадларын, шири-жәјанлара мәнсуб нә'рәниз илә бағры јарылмыш ушағларын әдәдинн көтүрүб, мүлаһизә етсән көрәрсән ки, нечә-нечә гәбирис-танларын тә'мири сизин «һүнәриниз»ә вабәстә имиш. Амма бу ахыркы күнләрдә ибраз етдијиниз «һүнәр» шәдид зүлмкарын «шөһрәтини» батырыбдыр. Сағ олугуз, вар олугуз! Сизин бир намазгылан вә оручтутан пристав олдуғуғуз бизим һамымыза мә'лумдур. Буна көрә ашағыдакы ниданы бәндәји-һәгириниздән гәбул еднн:

Еј, су јеринә мүсәлман ганы илә дәстәмаз алыб, рәзү нијаз едән абид! Вә еј, ервад-ушағ әшкилә гүсл едиб ибадәтә мәшғул олан заһид, беһиштин ә'ла дәрәчәсиндә мәгамыныз вар!.. Гафгазда тамам 25 ил приставлыгда галмағыныздан рәнчидәхатир олмајыныз, өз гуллуғуғузда давам еднн, өлдүрүн мүсәлманлары, дағыдын ев-ешикләрини, әлиниздән кәлән зүлм вә ситәми онларын һаггында әсиркәмәјин! Белә бир күн олар ки, һөкүмәт Сизи начальникијә ләјиг биләр. Доғрудур, бу нечә илләрин әрзиндә Гарабағ үзрә чарп етдијиниз ган вә әшкләр Сизин вицданынызы, инсаф вә әдаләтинизни јујуб апарыбдыр, әввәлчә јумшағ јарадылмыш үрәјиниз мүрури-әјјам илә бәркијиб, даша дөнүбдүр, лакин зәрәр јохдур, бу, начальник олмаға мане ола билмәз. Чүнки башынызын саһибн Пивоваров исбат етди ки, начальник олмагдан өтрү вицдан, әдаләт, инсаф вә үрә-

җә һеч бир еһтиҗач јохдур. Үмүдвар олун сәбр вә сәбат
лазымдыр. Пивоваровларын сағ әли сизин башыныза
олсун! Онлары өзүнүзә нүмунәҗи-имтисал тутуб, һанкы
участок вә ујездә дәҗишиләсиниз... мүсәлманлара зүлм
вә ситәм етмәкдә давам един. Ахырда да онларын мән-
сәбинә чатарсыз. Вә бир дә бағышлајын, мәним Сизә
«јол» көстәрмәјим әбәсдир. Сиз өз «дәрсинизи» јахшы
билирсиниз. Артыг дәрди-сәр вермәк лазым дејил. Бу
ахыркы «шөһрәтһиниз» Гарабағда адынызы бағи гоја-
чагдыр. Өлүләр чәсәдләриндән Сизә бир јадикар рәкз
етмәк Гарабаға вачибдир. Сағ олунуз, вар олунуз! Са-
јеҗи-мәрһәмәти-вајәһиниз биз һәгирләрин үстүндән кәс-
мәјин...

«Иршад», 1906.

КӨҢНӘ ЧУХА

Биз көзләјирдик ки, букүн-сабаһ вәзирләрин исте'фа
вермәҗи хәбәрини ешидәчәјик. Амма онун әвезиндә
(ишә бах!) Думанын бурахылдығы хәбәри кәлди...

Јазыг Дума! Говуландан бәри һәр дәфә вәзирләрә
үз тутуб о гәдәр атставка тәклиф етди ки, ахырда өзү
атставка вермәјә мәчбур олду. Дума бурахылды...

Инди ким севинир, ким дәмләһир, ким күлүр, ким
ағлајыр. Ким мәрәминә чатды, ким үмидиндән мәһрум
олду. Ким кими тәһгир едир, ким кими масгараја го-
јубдур. Ким дејир ки: уххај, ким дејир ки, вај! Ким

горхур, кимин гәзәби тутубдур! Кимин үрәҗи фәрәһлән-
ди, кимин көнлү буланды вә башы кичәлләнди!...

Дума бурахылды... Амма, аллаһ бизим вәкилләрә
инсаф версин. Ишин һәгигәти-ачылмағына фүрсәт гал-
мады. Инди 8 ај көзләјәк ки, тәзә Думада тәзә мүсәл-
ман вәкилләри тәзә әһвалат данышыб тәзә иш көрә-
чәкләр.

* * *

Әслинә бахсан, инди, бу саат һамы тәзә иш көрмәк
һәвәсиндәдир. Амма һејф ки, тәзә бир шеј чыхарда
билмәјиб, анчаг көһнә шеји тәзәләндирирләр. Билирси-
һиз бу нәјә охшајыр? Бу она охшајыр ки, көрүрсән,
бирисинин тәзә чухасы көһнәлир, һимдаш олур, бу исе
чуха саһибинә хош кәлмир, чүнки көһнә чуха ону көз-
дән салыб, е'тибар вә е'тимадыны азалдыб.

Бәс нечә олсун?..

Пул јохдур ки, тәзә чуха алсын. Чуха саһибни фикир
едир вә чухасынын тәзәләнмәси үчүн тәдбир ахтарыр
вә ахырда да бу тәдбири тапыр. Чүнки әбәс јерә дејил-
мәјибдир ки, ахтаран тапар!

Нә гајырыр?

Һеч нә, чухасыны көтүрүб, о бири үзүнә чевирир...

Доғрудан да бахырсан ки, чуха тәзә көрүнүр, амма
сәд һејф! Бир аз кечмир ки, чуханын о бири үзү әсли
әсассыз олдуғуна көрә, тез саралыб, әввәлки үзүндән
дә пис көрүнүр вә дидилиб ахырда чухалыгдан да дү-
шүр. О сурәтдә саһиб-чуха наәлачлыгдан чухасына
рәһк вурур, әлван рәһкләрә бојајыр, амма јенә дә фај-
да вермир.

Јазыг чуха, мәрәзи-бидәвајә кирифтәр олмуш нахош
кими кетдикчә әлдән дүшүб, ахырда адам арасына
чыхартмалы олмур.

О сурәтдә билирсинизми чуха саһиби нә гајырыр?
Чухалыгдан дүшмүш чухасыны чыхардыб габ дәс-
малы гајырыр.

«Иршад», 1906.

СӨҢБӘТ

—Сабаһын хејир олсун, Кәрбәләјы Гулу!
—Агибәтин хејир олсун, Мәшәди Нәби!
—Билирсән нә вар?
—Јох, нечә?
—Иранда азадлыг верилибдир.
—Һә, бир елә әһвалат ешитмишәм, анчаг азадлыг—
јәни нә олсун?
—Азадлыг одур ки, Иранда иннән белә һамбалдан
тутмуш вәзирә кими бир мәчлис гуруб дәвләт ишинә
мәсләһәт вә мәшвәрәт илә бахачагдырлар.
—Пәһ, дејнән Иранын еви јыхылыбдыр да!
—Нечә?
—Әши, бир мәчлисдә ки, һамбал вәзир илә сөһбәт
едәчәкдир, о мәчлисдән нә јахшы шеј көзләмәк олар?

* * *

—Кејфин јахшыдырмы, Кәрбәләјы Гургушум?
—Кејфин јахшы олсун, уста Һәсән.
—Ешитдинми Иранда нә олубдур?
—Јох, нечә ки?
—Пәһ, Иранда азадлыг верилибдир!
—Јәни нә олачагдыр?
—О олачагдыр ки, бундан сонра һамбал вәзир илән
бир јердә мәчлис гуруб, сөһбәт едәчәкдир.

—Бу јахшы олмады, уста Һәсән.

—Нејчүн?

—Әши, бир һамбал ки, вәзир илән дизбир отуруб
сөһбәт еләјә, сонра кәлиб он пут арпаны ики көпүк
маната шәһәрин о башынадәк апармаға разы олармы?

«Иршад», 1906.

МҮӘЛЛИМЛӘРИН КЕЧМИШ КҮНЛӘРИНДӘН

—Һеч хәбәрин олдуму ки, Мирзәгулу илә нә случит-
са олду?

—Јох, а что?

—Паһ! Бир көрәјдин ки, директор она нә јаман вы-
говор еләди.

—Мән өлүм?

—Јеј богу, сән өләсән!

—Јә'ни бизим Мирзәгулуја, һа?

—Бизим Мирзәгулуја!

—Директор выговор еләди?

—Директор строгыј выговор еләди!

—Јахшы, нә үчүн, почему?

—Потому что, дүнән Мирзәгулу кедиб директорун
јанына Левитскинин јаздығы учебники апарыбдыр ки,
«Ваше превосходительство, јахшы оларды ки, бу китабы
кәнара гојуб, өз синәмиздән дәрс дејәјдик.» Директор
сорушуб ки, почему? Бу да чаваб верибдир ки, «потому
что бу јазылан шејләр илә ушаглары интересоват елә-
мәк олмур...» Елә буну дејән кими директор дик ајаг
үстә галхыб, бир чығыр-бағыр еләјиб ки. Мирзәгулу
дејир: «Аз галды гулагларым батсын». Башлајыб ки,
«Да как вы смејете! Сәнин нә чүр'әтин вар ки, устанав-

ленни програмда олан китабы туллајасан?! Ким сәни попечител тикибдир?! Ја вам такој мусулмански дух задам, что и духа вашего тут не будет!! Гәрәз, бир чох ағыр сөзләр дејиб, сонра да прибавит елејибди ки, ја о вашеј дерзости доношу господину попечителју.

—Чох да јахшы олубдур, белә чох көзәл олубдур. Һәлә бу, Мирзәгулудан өтрү аздыр.

—Нејчүн, балам?

—Әши, сән билмирсән о Мирзәгулунун бә'зи вә'дә башына нечә глупи выдумкалар кәлир. Көрүрсән, бир-дән дәрсин арасында башлајыр ушаглара нағыл дејир вә ја бахырсан ки, мүсәлман һавалары охудар... Мин дәфә демишәм ки, әдә, белә еләмә, директор биләр, сәнә выговор еләр, халг арасында бәднам оларсан. Дејир: Әши, директор нә билир!.. Бир дәфә кедиб көрүрәм ки, кәндин адамларыны башына јығыб рус законларындан нағыл едир. Дејирәм: Евин јыхылсын, сәни бура дәрс демәјә көндәрибләр, јохса дејибләр ки, кет чамаата јуристлик елә?!

—Мән сәнә дејим: бир аз кечмәз, көрәрсән ки, Мирзәгулуну говдулар, валлаһ.

—Еләдир, һә! Директор она јаман ненавидит еләјир.

—Билирсән нә вар? Сөзүн доғрусу, онун говулмағы јахшыдыр. Чүнки, чаным, о бизи дә началства габағында русвај еләјир.

—Бәс, елә исә јахшысы будур ки, Мирзәгулудан кен кәзиб, директора да билдирәк ки, бизим онунла неч бир әлагәмиз јохдур. Јахшы дејилми?

—Конечно! Конечно! Әлбәттә! Јохса ки, гурунун одуна нә үчүн јаш да јансын? Мән буну чохдан демишәм вә кәрәк елә еләјәк. Пака! Ну, худаһафиз!

—Һәлә ки, досвиданије.

«Иршад», 1906.

МҮСӘЛМАН ИНТЕЛЛИКЕНТИНИН МӘЧЛИСИ

Бахырсан ки, мәчлисә јығыланларын һамысы, аллаһ! шүкүр, һәм русча, һәм мүсәлманча охумуш интеллигент адамлардыр. Бунлар бураја чәм олуб, «милләти ирәли апармаг» кими мүнһүм бир мәсәлә хусусунда данышырлар. Интеллигент натиғләрдән бириси дуруб нитг сөјләјир:

—Һәзәрәт, сизин һамыныза мә'лумдур ки, бизим милләт керидә галыбдыр. Онлары ирәли апармаг үчүн бизим борчумуздыр ки, филан шеји, филан шеји, филан шеји... һөкүмәтдән тәләб едәк...

Чәнаб натиғ бу ахыркы сөзләри ејлә бәрк дејир ки онун тә'сириндән әһли-мәчлис һәјәчана кәлиб тәмиз јарым саат әл чалыр, «браво, bravo»—дејирләр. Ондан сонра диқәр бир натиғ дурур, о да белә сөјләјир:

—Һәзәрәт, иш бурададыр ки, бир бу гәдәр шејләргә биз һөкүмәтимиздән тәләб едә билмәрик. Биз бунлары, јахшы олар ки, тәвәгге вә рича илә алаг. Чүнки тәләб етмәјә биздә гүдрәт јохдур, јох!

Икинчи натиғин бу сөзләри дә чамаата артыг тә'сир едиб, интеллигент чамаат бу натиғә дә әл чалыр, јенә «браво, bravo»—дејирләр. Сонра үчүнчү натиғ дурур.

—Һәзәрәт, биздән өтрү ән јахшысы будур ки, нә тәләб едәк, нә тәвәгге еләјәк; бир чүр, бир төвр илә ишимизи апараг ки, бир дә бахыб көрәк милләт өзбашына ирәли кетмәјә гәдәм гојубдур. Јохса, гәдәм гојмаса (ахыркы сөзләри чығырыр) биз неч вә'дә адам олмарыг.

Әһли-мәчлисин бу сөзләр дә хошуна кәлир. Јенә әл чалырлар, јенә «браво»—дејирләр. Сонра һазырлашырлар ки, дөрдүнчү, бешинчи, алтынчы натиғләрә дә әл чалыб, «браво» десинләр, күчәдән кечән әчнәбиләрә

билдирсинләр ки, бурада мүсәлман интеллигентинин мәчлисн вардыр.

Јахшыдыр, ишләримиз белә кедәрсә, јаман дејил...

«Иршад», 1906.

ЧОБАН

Бири вармыш, бири јохмуш, бир чобан вармыш. Бу чобан бир дәфә гојун отардығы јердә азан сәси ешидир. Рәвајәт едирләр ки, чобан азан нә олдуғуну билмирмиш, она көрә јолдан өтән кишидән тәләш илә сорушур ки, бу нә охумагдыр ки, сәси ешидилир?

Киши чаваб верир ки, бу азандыр. Чобан тәкрар сорушур ки, бу азан охумағын гојунлара бир зәрәри јохдур ки? Киши дејир ки, јохдур. «Онда, гој, нә гәдәр кејфи истәјир охусун»,—дејә чобан архајын олур.

Бизим јазычыларымыз дәхи тәләш етмәкдә бу чобана охшајырлар. Гәзет чап олунуб мејдана чыхан кими һирсли јазычыларымыз гәзетин үстүнә атылыб, көзләрини бәрәлдиб ити бир нәзәр илә гәзетн башдан-ајаға көздән кечирирләр. Әкәр гәзетдә өз шәхсләринә тохунан бир шеј көрүрләрсә, һәмән дәм гәләми әлә алыб, дишләрини гычыјыб, гызара-гызара, бозара-бозара көтүрүб, бир «чаваб» јазырлар. Јазыб көзләјирләр ки, әкәр «мүддән» чаваб версә, һәмнн дәм икинчи чавабы шарпаласынлар, јох әкәр гәзетдә онларын нәфсинә тохунан бир шеј јохдурса, сакит олуб, мәгаләләри архајын-архајын охујурлар вә өзләри дә мәһз бунун үчүн охујурлар ки, көрәк, филан адам нә төвр јазыр, филанын гәләми нә төврдүр. Амма буну унудурлар ки, көрәк, филан адам нә демәк истәјир, дедији сөзләр чамаатдан

өтрү нәф'дир вә ја зәрәрдир; халгы һагга һидајәт еләјир вә ја зәләләтә чағырыр? Әкәр һагга һидајәт едирсә, јаздығы чамаатын хејринә, нәф'инәдирсә, ону һагламаг вә сөзүнә гүввәт вермәк лазымдыр. Вә јох, дедији сөз мәнафеји-үмумијә зидд вә хилафдырса, о сурәтдә доғру чаваблар јазыб, ону мүзүрр әгидәсиндән, зијанлы фикриндән дашындырмалыдыр вә гојмамалыды ки, халг о мүзүрр әгидәјә вә зијанлы фикрә ујсун. Бир кәлмә, интигад лазымдыр. Јохса, интигадсыз јазылар учундан јазыг охучулар карыхыб башларыны итирирләр вә ахырда да «Чорт знајет что такој!»—дејиб аһ чәкирләр вә ја әснәјирләр.

* * *

Интигад (критика) лазымдыр, амма даһа далашмаг лазым дејил. Бизим бинәва чамаат елә пис өјрәнибдир ки, инди интигад илә далашмагда һеч бир фәрг вә тәфавүт гојмурлар; чүнки јазычыларымызы һәмишә шәхсијјәт үстүндә далашан көрүбдүләр. Бу күнләрдә охучулардан бириси јазыб дејир ки, ејб дејилми ки, бәзи вахт көрүрәм ки, гәзет сүтунларында далашырсыныз, мәкәр билмирсиниз ки, сизләр далашанда, бизләр кәрәк бир-биримизи гырыб тәләф едәк вә саирә. Дејирәм, горхма, далашмырыг, бу, бизим бир-биримизи тәнгид етмәјимиздир, һәнгигәт ахтармағымыздыр, јохса, аллаһ еләмәсин ки, биз далашаг. Биз далашмырыг

«Иршад» 1906.

ТУРКИЈЭДЭ «АЗАДЛЫГ»

Равијани-эхбар вэ нагилани-асар вэ тутијани-шэк-кэршикэн, шинкүфтар белэ рэвајэт еләјирлэр ки, сајеји-мөрһәмәти Әбдүлһәмид Санидән Османлы мәмлэкәти-пүрсәәдәтинин «тәрәгги вэ тәалиси» һәр бир чәһәтчә илбәил, күнбәкүн, саатбасаат артмагда олуб, бүтүн аләми-бәшәри-мүстәғриги бәһри-һејрәт едијор! Тәрәфи-һумајундан лүтф әта гылынмыш «һүрријјәт» сајәсиндә милләтин «мәдәнијјәти-тамә» вэ «мә'рифәти-аммә»си хүсусда көрүб-ешидәнләр анд ичирләр ки... даһа нә билим, нә тәһәр!!!

«Һүрријјәти-шәхсијјә» сајәсиндә мәмләкәтдә кәлиш-кедиш, үбур-мүрур, хүруч-дүхул, апар-кәтир, һәбсәал, башыныкәс, боғазынүз, чармышачәк, дашачәк, филан елә, бейман елә кетдикчә тәрәгги едир, чохалыр вэ кетдикчә артыб башдан ашмаға гәдәм гојмагдадыр.

«Һүрријјәти-мәтбуат» сајәсиндә чүрбәчүр әризәләр, данослар, мәхфи һөкмләр, кизли әмрнамәләр, хәлвәт кағызлар, пүнһан фәрманлар мә'мурини-гијурун әлләриндә фыр-фыр фырылдамагдадыр.

«Һүрријјәти-ичтима вэ иттифаг» сајәсиндә, һәтта итләр, көпәкләр вэ һамысындан чох часуслар, хәфиј-јәләр, шпионлар, шејтанлар дәри-сәәдәт вэ дарүлхилафә адланан Истамбулун күчәсиндә, базарында, күнчүндә, тининдә, дөнкәсиндә, раһында, кәзәркаһында, далында, габағында, мејданында, ичиндә, чөлүндә, јухарысында, ашағысында, дахилиндә, харичиндә, әндәрунунда, бирунунда сәф-сәф олуб, ајаг алтында пиләсик вурурлар. О сәбәбдәндир ки, һәзрәтләри мәмләкәтин бу күнә тәрәгги вэ тәалисини көрүб фикир едибдир ки, мәбадә әчнәби мүсәлманлар бу тәрәггидән хәбәрдар олуб, бизә мишат еләсинләр. Она көрә бүтүн тачирләри, сәнәтчиләри, ишчилари, китабчылары—гәрәз, һәр бир сөвдәкәри нәз-

ди-һумајуна чағырыб бујурубдулар ки, олмаја-олмаја, әчнәби мүсәлман гәзетләриндә е'лан-филан јаздырасы-ңыз ки, Истамбулда филан шеј сатылыр вэ илла чап ет-сәниз, сизин һамынызы тутуб сәразир, гә'ри-зәмин едә-рәм (јә'ни јерә сохарам).

Она көрә бизә Истанбулдан јазырлар: мүдири-мөһ-тәрәм, сән оласан сәни јарадан, бизим филан е'ланы гәзетиниздән чыхарыб, мәним чанымы гуртарасыңыз. Чәһәннәм, гој, мәним тичарәтим касад олсун, тәки ба-шым бәдәнимдә бағи галсын! Чәһәннәм, гој, мәним малым интишар тапмасын, тәки үзүм һәбсхана көрмә-син! Чәһәннәм, гој, мәним мәтаым сатылмајыб галсын, тәки хәфијјәләр мәни дидәнә-дидәнә салмасынлар.

Чәһәннәм! Чәһәннәм! Чәһәннәм!

«Иршад», 1906

МӘЧЛИС ГУРМАҒЫН ГАЈДАСЫ

Мөһтәрәм охучу, һеч, мүсәлман мәчлисиндә отуруб, данышанлара гулаг верибсәнми? Мән гулаг вермишәм. Көрүрсән ки, әһли-мәчлисдән бириси дуруб елә сөз да-нышыр ки, бишмиш тојуғун күлмәји тутур. Амма, бунун-ла белә һәмән «ғанаचाғлы» һәрифи көтүрүб мәчлисе үзв вэ һәтта сәдр тикирләр, чүнки һәрчәнд һәриф ағыл-дан бир аз касыбдыр, амма, нә олсун, пулу чохдур, ја да ки,... Горхурам дејәм.

Јахшы ки, бизим Бакыда белә дејил.

* * *

Мәчлис дедим, жадыма бир фәгәрә дүшдү. Рәфигләримдән бириси дүнән мәни көрүб дејир ки, ај Филанкәс, сән аллаһ, буну гәзетиндә јаз ки, будур, дүз бир ајдыр бир мәчлис гурмушуг, о мәчлисин үзвләрини бир јерә јыға билмәмишәм. Сән аллаһ, көтүр, гәзетдә онларын абыр-һәјасыны төк. Дедим, бу чүрә чүзи әһвалаты гәзетдә јазыб халгын абыр-һәјасыны төкмәк лазым дејил; нә лазым, бәлкә онлар инди јығылмајыб бир ил бундан сонра јығылачаглар. Јахшысы будур ки, гој, мән сәнә бир фәгәрә сөјләјим, көр сәнин дә ағлына батырмы? Рәфигим деди: «Де».

Дедим:

—Сә’дини таныјырсанмы?

Деди:

—Таныјырам.

Дедим:

—Һеч тојуглара дән төкүбсән?

Деди:

—Төкмүшәм.

Дедим:

—Сә’ди бујурубдур ки:

Мүрғи чаји рәвәд ки, чинә бәвәд,
Нә бечаји рәвәд ки, че нәбәвәд.¹

Бурада мүрғдән мурад—адамдыр. Чинәдән мурад—јағлы плов вә ја һеч олмаса, ширин чајдыр. Нечә ки, сән тојуглары бир јерә јығмаг үчүн әлинә бир гәдәр дән алыб «чү-чү-чү» еләјәндә, тојуглар ганадларыны чырпачырпа јүкүрүрләр; һәмчинин, әкәр евиндә плов биши-

¹ Тојуг дән олан јерә кедәр.

риб, чај гојсан, мәчлис үзвләри, тојуглардан да дири јүкүрүб кәләрләр.

Көрдүм ки, бу сөзләр рәфигимин башына батыбдыр.

Бир гәдәрдән сонра баггал илә сөһбәт еләјиб, јағын кирвәнкәсини хәбәр алырды.

«Иршад», 1906.

ЛҮҒӘТ

Оручлуг кирәндән бәриди ки, «Ордан-бурдан» јазмагдан өзүмү елә бәри учдан сахлајырдым. Јазмаг ис-тәјирдим, амма үрәјим кәлмирди. Сөзүн доғрусу, бә’зи әһвалатлар, мәсәлән, һачы Чаббар Нәсирбәјовун идарәмизә көндәрдији русча кағызы. Һачы...нын рамазана бир күн галмыш күчәдә «Иршад» сатана ачығы тутдуғу вә саирә бу күнә хатирәдәјән вә адамы пәртәдән фәгәрәләр лап әл-ајағымы јердән үзмүшдү. Амма бир тәрәфдән дә елә «Ордан-бурдан» јазмағым кәлирди ки, ахыры көрдүм ки, өзүмү сахлаја билмирәм. Нә гајырым? Нәфсимә «кәс» дејә билмәдим, отурдум јазмаға. Сонра дедим, бари, һеч олмаса дүнја мәсәләләрини јазмајым. Гој, бари, јаздығым елмдән вә тәнгиддән-филян олсун ки, бәлкә бир аз... һә, ону дејирәм ки, бу лүғәт китабы гајыранлар чох вә’дә адамын ачығыны елә тутдурурлар ки, даһа нә билим-нә тәһәр! Әши, истијирсән ки, «Һүрријјәти-кәлам», јә’ни кәламын һүрр олмағын. Бахырсан ки, көрән, «Һүрр» нәдир? Јазыр ки, «Һүрр»—һүрријјәт сөзүндән чыхан сифәти-сәмаијјәдир. Баша дүшәнин башы јарылсын. Гәрәз көрүнүр ки, лүғәт гајырмағын тәһәрини билән һәлә јохдур. Амма мән лүғәт гајырсам чох јахшы гајырам. Һәр сөзүн мә’насыны гандырандан

сонра бир вэ ики тимсал кэтириб, сөзүн мә'насыны лап
яхшы гандыраам. Мәсәлән:

Е'лан—бир тичарэт хүсусунда гәзетләрдә жазылан
балача тәрифнамәдир ки, мүсәлманлардан савај һамы
харичи тачирләр онунла нәфбәрдар олурлар. Бу күн
башмагчы Һамбарсум гәзетдә е'лан жаздырды. Амма
фабрикачы Мәшәди Кәрим деди ки, үстүнә дири илан
саласан, јенә дә бу е'лана бир гәпик вермәрәм.

Милләт—бу сөзүн саир тајфаларда вүчуду вар, амма
мүсәлманларда тәк бир ады вар ки, о ады да мүсәл-
ман тачирләри әлләриндә бир рәгабәт әләти, јә'ни «кон-
куренсија» гајырыб малларыны рәвач етмәк истәјирләр.
Одур ки, көрүрсән «Милләт башмагы», «Милләт гар-
пызы» вэ саир бу кунә шејләр сатырлар. Гәзетләрдән
«Үлфәт» гәзетәси мүдири дәхи милләти әләти-рәгабәт
гајырмаг фикриндәдир.

Истибдад—јә'ни һөкүмәтин милләти сүмүрүб сүнкү-
јә чәкмәси. Амма бә'зи мүсәлман «үләма»ларынын тә-
сәввүрләринә көрә, истибдад әмин вэ асајишә дејирләр.
Мәсәлән, Иранда истибдад оlanda әмин вэ асајиш дә
вар иди; амма инди һүрријјәт верилиб дејибән шулуг-
луг дүшүбдүр.

Ә'јан—бәјүк адамлар. О адамлардыр ки, өзләрин-
дән бир мәнсәб ашағы оланlara «дәвә налбәндә бахан
кими» бахыб, һәмишә хорулдајарлар. Ә'јан габағында
әл бағлајыб, гул кими диз үстә отурмаг һәр бир мүсәл-
мана оруч вэ намаз кими вачибдир.

Әталәт—јә'ни... мүсәлманчылыг. Бунун тәфсирә еһ-
тијачы јохдур.

Е'дам—бир адамы өлдүрмәк. Бақыда күндә мүсәл-
манлар бир-ики мүсәлманы е'дам еләмәсәләр «ко»
дејилдир. јә'ни әдәтдән дишары ишдир.

Ичтима—бир јерә јығылмагдыр. Амма мүсәлман ис-
тилаһынча бир јерә јығылыб далашмагдыр. Филан ич-

тимада мүсәлманын башы јарылды вэ доггуз дәфә пиш-
то чәкилди.

Итаәт—баш әјмәк, нөкәрчилик. Мүсәлманларын го-
родовоја итаәти күн-күндән артмагдадыр. Вэ илах.

«Иршад», 1906.

БИР ФИРӘНК ИЛӘ СӨҢБӘТИМ

Күнләрин бир күнү, јә'ни бир нечә заман бундан ирә-
ли нә төвр олдуса бир фирәнк илә таныш олдум. Фи-
рәнк мәни, мән фирәнки саһбәтә тутдуг, бир хејли
данышдыг, еләдик, ахырда фирәнк мәнән сорушду ки,
бир де көрүм бу Гафгазда нә гәдәр мүсәлман вардыр?
Дедим, алты дәфә доггуз јүз дохсан доггуз мин доггуз
јүз дохсан доггуз вэ бир дә алты мүсәлман! Деди, бу
зәһмәти чәкмә, алты милјон десәјдин ағзын јорулмазды.
Дедим, мән мүсәлманам, доггуз јүз дохсан доггуз мин
доггуз јүз дохсан доггузун мәнә артыг тә'сирә олур,
нәинки бир милјонун. Фирәнк бу сөзә разы олду вэ сон-
ра јенә сорушду ки, бу алты милјон мүсәлманын ичиндә
нечә гәзет чыхыр. Дедим, аллаһдан кизли дејил, сәндән
нә кизли олачагдыр: бу алты милјон мүсәлманын ичин-
дә бирчә дәнә гәзет чыхыр. Буну дедијими көрдүм,
фирәнк јериндән елә сычрады ки, куја кишини илан
дишләди! Вә үзүндә елә бир һејрәт вэ тәәччүб әләмәти
көстәрди ки, мәним өзүм дә гурујуб мат галдым вэ үрә-
јимдән кечиртдим ки, жазыг алты милјон мүсәлман! Бир
көр сәнин ичиндә бирчә дәнә гәзет чыхмасы јад фирәнкә
нә пис тә'сир еләди вэ һалонки, сәнә галса истәрсән ки,
һеч гәзет јерли-дибли олмасын! Амма сонра билдим ки,
фирәнки тәәччүбә кәтирән алты милјон мүсәлманын

ичиндә бир гәзет олмасы дејилмиш, чүнки о мәнән сорушду ки, «мүсјө, индијәдәк, нә тәварихдә, нә дә һеч бир абразаванны јердә көрүлмәјибди ки, бир дәнә гәзетин алты милјон мүштәриси олсун!! «Нужели» сизин бир дәнә гәзетинизин алты милјон мүштәриси вар?! Фирәнк бу суалы мәнә вердикдә, мәнән бир гәһгәһә чыхды ки, фирәнк елә билди дәли олмушам... Деди, нәјә күлүрсүнүз? Дедим, һеч, ону дејирәм ки, гәзетимизин алты милјон мүштәриси јохдур, бир гәдәр аздыр.

Деди: Беш милјон?	—Элли мин?
Дедим: Бир гәдәр аздыр.	—Јох, аздыр.
Деди: Дөрд милјон?	—Отуз мин?
Дедим: Бир гәдәр аздыр.	—Јох, аздыр.
Деди: Үч милјон?	—Он мин?
Дедим: Бир гәдәр аздыр.	—Јох, аздыр.
—Ики милјон?	—Беш мин?
—Јох, аздыр.	—Јох, аздыр.
—Бир милјон?	—Дөрд мин?
—Јох, аздыр.	—Јох, аздыр.
—Беш јүз мин?	—Үч мин?
—Јох, аздыр.	—Јох, аздыр.
—Үч јүз мин?	—Ики мин?
—Јох, аздыр.	—Јох, аздыр.
—Јүз мин?	—Бир мин?
—Јох, аздыр.	—Јох, бир аз чохдур.
—Дохсан мин?	—Бәс нечә?
—Јох, аздыр.	—Мин сәккиз јүз!

Бу сөзү демишдим ки, көрдүм рәфигим тез бир фәјтон чағырыб, дүз вағзала сүрдүрдү вә о кедән фирәнк оду кетди. Бир нечә вахтдан сонра фирәнкдән бир кағыз алдым ки, ичиндә буну јазмышды:

«Алты милјон тајфанын ичиндә бир дәнә гәзет ола,

вә о гәзетин дә мин сәккиз јүз мүштәриси ола, о тајфадан һеч бир јахшы шеј көзләмәк олмаз, а молла!» Бу сөзләр мәни чох јандырды, тез көтүрүб чавабында јаздым ки, нә олсун, биз мүсәлманлар беләјик, амма сиз фирәнкләрин дә једикләри һәмишә гурбаға илә тысбағадыр!

«Иршад», 1906.

ГАФГАЗ МҮСӘЛМАНЛАРЫНА АЧЫГ МӘКТУБ

Еј Гафгаз мүсәлманлары! Дөвләт Думасы јахынлашыр, чәми бир ај вахт галыбдыр. Руслар, ермәниләр, күрчүләр, полјаклар, чалышырлар ки, Думаја өз адамларындан лап јахшыларыны сечиб көндәрсинләр. Амма, сиз мүсәлманлар, олмаја-олмаја елә фикирләрә дүшәсиниз. О сизә јарашан иш дејилдир ки, кедиб руслара, ермәниләрә гошулуб, Думаја адам һазырлајасыныз. Дума нәдир, сиз нәсиниз!

Думаны әмәлә кәтирән русдур, амма, сиз, аллаһа шүкүр, мүсәлмансыз. Вә бир дә сиз һеч вахт руса, ермәнијә гошулуб, өзүнүздән тәзә бир һәрәкәт чыхармајын, отурун, өз ишләриниз илә мәшғул олун.

Бахмајын руса, ермәнијә. Онлар абырсыз вә һәјасыз бир тајфадыр ки, һәмишә һамамда фитәсиз чимирләр вә өзләри дә бөјүк-кичик сајмазлар. Инди онлар истәјирләр ки, Дума ачыб, орада отурсунлар вә падшаһ илә падшаһлыг еләјиб, вәзир илә вәзирлик еләјиб вә јанарал илә дә јанараллыг еләсинләр. Амма, сизин борчунуз дејил, гојун өзләри билсин. Әлбәт, бир күн олар ки, һаман о Дума бир түғи-лә'нәт олуб, онларын бојунларына кечәр. Сиз һеч јериниздән тәрпәнмәјин. Думаја үзв көндәрмәк, филан еләмәк фикирләрини билмәррә башы-

ныздан чыхардын вэ о фикирлэр ағлыныза кэлэндэ һәмнишә шейтана лә'нәт охујун... Афәрин олсун сизә ки, индијә кими, аллаһа шүкүр, өз ишләриниздә олуб, Дума ады чәкмәмисиниз. Инди һүнәр одур ки, бундан сонра да бу гайдә илә доланыб, һеч бир һәрәкәт еләмәјәсиниз.

Бах, мән сизин јахшылығыныза дејирәм: һәркаһ истәјирсиниз ки, һәр ики дүнјада русваји-чаһан олмајыб, о дүнјада да, бу дүнјада да үзүағ оласыныз—Дума ады тутуланда гулагларынызы јумун вэ сечки күнү евиниздән чөлә чыхмајын. О күнү сәһәрдән ахшама кими јатын, елә билин ки, оруч тутмусунуз.

Бах, бу бир сөздүр, мән сизи истәјиб дедим. Әлбәттә, әлиф әлбәттә, она әмәл еләрсиниз. Јохса, бирдән дуруб әмәл еләмәјәсиниз, өзүнүзү биабыр едиб гујуја саларсыныз ки, мин ил гала орадан чыха билмәзсиниз. Нечә ки, мән Чәнбәрәкәндин күчәләринин палчығына батыб, дүз дөрд саат әлләшиб чыха билмәдим. Шәһәр управасыны көмәјә чағырдымса да, сәс вермәди. Ахырда бир иранлы һамбал кәлиб мәни чыхартды. Аллаһ чәми һамбалларын дадына јетсин, биз дә онларын ичиндә!

«Иршад», 1907.

ДУМА ЈАХЫНЛАШЫР

Ај өтүр, күн кечир, Дөвләт Думасы јахынлашыр. Чамаат да һазырлашыр, һөкүмәт дә һазырлашыр. Һөкүмәт һазырлашыр ки, көрсүн бир елә Дума гајыра биләрми ки, ахырда чамааты өз зурнасы илә ојнатсын.

Чамаат дәхи бу хәјалы дујуб әлләшир ки, көрсүн бир белә Дума гура биләрми ки, һөкүмәти зурнасына ојнат-

сын... Ахырда ким чалыб, ким ојнајачаг—ону аллаһ билир.

Анчаг бир ону демәк лазымдыр ки, индијә кими биз чамаат һөкүмәтин чүрбәчүр зурнасына ојнајыб һамысынын «ләззәтини» көрмүшүк. Инди, аллаһ еләсин, иш елә кәтирсин ки, һөкүмәт чамаатын зурнасына ојнасын, көрәк онун ләззәти нә чүрдүр? Дејилмәклә, о, кәрәк, чох дадлы олсун, чүнки о зурнада чалыначагдыр: һүрријјәт шикәс-тәси, әдаләт чаһаркаһы вэ мусават бајати-ширазиси.

* * *

Мән мәрч кәлирәм ки, бу бир-ици илин әрзиндә чәми Русијада һүрријјәт, әдаләт вэ мусават сөзләриндән чох ишләдилән һеч бир сөз јохдур. Һәр бир кәс һәр бир фиргә дә бу сөзләрә ајры-ајры мә'налар верир, өзкә чүрә бәјан еләјирләр...

Мәсәлән, көтүрәк «Һүрријјәт» сөзүнү. Бу сөзүн мә'насы һөкүмәт фиргәсинин истилаһынча беләдир: бир адама данышмаг үчүн сөз вермәк, амма ағзыны ачанда шапалаг вуруб јумдурмаг, бир адама бир иш көрмәк үчүн рүсхәт вермәк, амма о иши башлајым дејәндә вуруб башыны јармаг вэ ја гычыны сындырмаг!

Һаман һүрријјәт сөзү мәрдумазар фиргәси дилиндә бу мә'нададыр: јетәнә јетмәк, јетмәјәнә дә бир даш ат-маг.

О ки, галды «Әдаләт» сөзүнә, ону да нүчәба фиргәси белә бәјан еләјир ки, мәсәлән дүнја әмәлә кәлиб ағалардан вэ кәдалардан. Аға—инсанын папағы мәнзиләсиндәдир, кәда онун башмағы јериндә. Нечә ки (бурада мәтләб бир гәдәр назикдир, јахшы мүлтәфит олун), башмағы баша кејмәк, папағы да ајаға кејмәк—башмаг илә папағын һаггында бир чүрә зүлүмдүр; һәмчинин

«ағаны» ашағы башда отурдуб, «кәда»ны да јухары башда отуртмаг бунларын һаггында зүлүмдүр, амма тәрсинә олса, «әдаләтдир».

«Иршад», 1907.

ЧЫҒАЛ ГУМАРБАЗ

Билирсизми ки, инди һөкүмәт илә чамаат нә гајырмаг-дадыр? Һөкүмәт илә чамаат бу саат ширин гумар ојна-магдадырлар. Һәрках чамаат удса, Дума онун олачаг; јох, һөкүмәт удса—Думаны өз әлиндә сахлајачагдыр.

Һәрчәнд бу саат чамаатын әлиндә аз шанс вардыр, амма өзү һәрифин бош дамарыны јахшы тапыбдыр. Һөкүмәт исә, әлиндә чох шанс олса да, чох пис гумарбаз-дыр, өзү дә чығалдыр. Көрүрсән, сечки ојунунда истәјир ки, чамаатына бир кәләк гуруб удсун, јәни бир елә иш гајырсын ки, Думанын вәкилләри сағ тәрәфдән вә һөкүмәт нөкәрләриндән олсун. Амма, нә фајда! Иш ахыра јетишәндә, көрүрсән ки, сағлар ајаг алтында галыб, сол-лар үстә чыхыблар. Өзләринин дә чохусу һәмишә бал-таны дибдән вуранлардан олур.

Онда, һөкүмәт, мә'лумдур ки, чығаллајыр; дејир ки, бу ојун ко дејил, чүнки бу ојуна гары кәлибдир. Кәлин, тәзәдән сечки гураг.

О сурәтдә чамаат тәнкә кәлир вә башлајыр нә гајыр-маға? Бомбалар атыб, партапарт салыр.

* * *

Һаман о партапартын бири дә сраға күн Бақыда ваге олур. Чамаат чох горхур... Шәһәрдә гачһагач дүшүр. Бир

арвад ајаг алтында галыр, чајчынын он стаканы сыныр, билмир ки, пулуну кимдән алсын.

Гарадовојлар һамыдан бәрк гачыр. Пристав истәјир ки, базара јүкүрсүн, амма галошлары ајағына кирмир, анчаг ара сакит оландан сонра кирир. Дүканлар бағла-ныр, мүштәриләр дә ичәридә галыр, әһли-әјалындан олур. Әли јадына Вәлини салыр, Вәли дејир ки, Әли нечә ол-ду? Гәрәз, сраға күн һамы бәрк горхду.

* * *

Амма Иран шаһы чамаатына һүрријјәт «вердикдә» Султан һәзрәтләри һеч горхмады. Русијаја вәлвәлә дү-шәндә дә һеч горхмамышды... Гарадовојларына һеч де-мәмишди ки, Русијадан кәлән адамларын һәр јерини ахтарыб, бурун дешикләринә бахсынлар. Чүнки Султан һәзрәтләри мәнән дә, сәндән дә јахшы билир ки, осман-лы чамаатына һүрријјәт лазым дејил. Әкәр лазым ол-сајды, истәрдиләр. Мәкәр онлар билмирләр ки, ағлама-јан ушаға сүд вермәзләр?..

«Иршад», 1907.

ҺҮРРИЈЈӘТИ-КӘЛАМ...

Һүрријјәти-кәлам, һүрријјәти-шәхсијјә, һүрријјәти-ичтимаи, һүрријјәти-мәтбуат, һүрријјәти-вичдан.

Һәмин бу беш һүрријјәтин үстүндә бир чох ганлар төкүлдү, чанлар күдаза кетди. Чамаат деди:

—Алачағам.

Һөкүмәт деди:

—Вермәјәчәјәм.

Чамаат деди:

—Өлөсөн дэ алачагам.

Һөкүмэт деди:

—Өлөсөн дэ вермәјәчәјәм.

Хүләсә, инди дэ елә бунларын үстүндә чамаат илә һөкүмәтин арасы дүзәлмәјибдир.

Анчаг инди көрәк бу һүрријјәтләр нәдир? Мәсәлән, бахаг көрәк һүрријјәти-кәлам нәјә дејирләр. Бунун үчүн лап әввәл бахаг көрәк һүрријјәти-кәлам нәјә демәзләр.

Бу күн базара чыхыб вә бир нечә мәчлисә кириб, хаалгы сөјүб биабыр еләмәјә һүрријјәти-кәлам демәзләр. Инди өзүнүз бахын көрүн һүрријјәти-кәлам нәјә дејәрләр.

Кечә вахты бирисинин евини јармаға вә ја күнүн күнорта чагы бир адамын чибинә әл салмаға һүрријјәти-шәхсијјә демәзләр. Инди дэ бахын көрүн һүрријјәти-шәхсијјә нәјә дејәрләр.

Чамааты ишдән-күчдән еләјиб, бир јерә јығмаға вә өзүнү онлара көстөрмәк үчүн чығыра-чығыра бир «реч» демәјә һүрријјәти-ичтимаи демәзләр. Инди бахын көрүн һүрријјәти-ичтима нәјә дејәрләр.

Бир әчиәби арвадына бәнд олуб, бирдән-бирә мүртәд олмаға һүрријјәти-вичдан демәзләр. Инди бахын көрүн һүрријјәти-вичдан нәјә дејәрләр.

Гәзети һәлим ашынын газаны билиб, әлә кәләни ичинә долдурмаға вә ағзына кәләни она јаздырмаға һүрријјәти-мәтбуат демәзләр...

Инди бахын көрүн һүрријјәти-мәтбуат нәјә дејәрләр.

«Иршад», 1907.

ЈАЛАН ВӘ ДОҒРУ

Һамыја мә'лумдур ки, мүсәлманларын ичиндә бу чүрә бир гајда вардыр: Мәсәлән, бириси дуруб, бир сөз де-

јәндә ки, филан иш беләдир, о бириси чаваб верәр ки, јаланчынын өзүнә лә'нәт! Әкәр әввәлинчи десә ки, олсун, —бил ки, јаланчы дејил, јох демәсә вә ачыгы дутса, бил ки, јаланчыдыр.

Инди һөкүмәт анд ичир ки, Русијада ачлыг-мачлыг јохдур вә һеч бир кәс дэ гызылы сатыб, чөрәјә вермир. Гәзетләр дәхи һөкүмәтин доғрулуғуну билмәк үчүн дејирләр ки, јаланчы белә-белә олсун. Амма һөкүмәт бу «белә-белә»јә разы олмур вә бу сөзә бәрк ачыгы тутуб гәзетләри судханаја чәкир.

* * *

Гој, һөкүмәт елә бир учдан адамлары судханаја чәк-мәкдә олсун, биз дэ бахаг, көрәк дүнјанын ахыры һара чыхыр.

О сәфәр, эзончүмлә, мән өзүм дэ јазмышдым. Италија мүнәччимләринин демәјинә көрә, беш-алты күндән сонра дүнјанын ахырыдыр, көрүнүр ки, бу хәбәр чох адам-лара бәрк әсәр еләјибдир. Она көрә јаманча әл-ајаға дүшүбдүрләр. Фирәнкистанын «Матен» гәзети чамаатын бу чүр әл-ајаға дүшмәјини көрүб Италија мүнәччимләриндән хәбәр алыбдыр ки, доғруданмы, сиз дејирсиниз ки, бир нечә күндән сонра дүнјанын ахырыдыр?

Италија мүнәччимләриндән чаваб кәлибдир ки, «һансы палас?...»

Јә'ни бу сөз јаландыр вә бу сәс-күјү салан да јаланчыдыр.

* * *

Инди ки, јалан демәјә галды, гојун, бир јалан да мән дејим:

Белә рәвајәт еләјирләр ки, Гарабагда Јевлах станси-

јасы нлэ Шуша шәһәринин арасында ки, чәмиси бир гарыш јолдур, бу јахынларда дәмирјол чәкәчәкдирләр.

Әслинә бахсан, бу хәбәр доғрудур. Амма бу хәбәр билдир, иннишил, кечән ил вә һәтта он ил бундан ирәли дә дејилмәјинә көрә, мән һәлә куман еләјирәм ки, јалан-дыр.

* * *

Инди дә бир сөз дејирәм ки, доғру олсун:

Ермәни «Мшаг» гәзетинин әһли-инсаф олан бир јазычысы вар иди, бу бинәваны бу күнләрдә өлдүрүбдү-ләр.

Инди «Дашнаксүтүн» фиргәси дејир ки, еј чамаат, о кишинин биз өлдүрмәмишик.

И д а р ә д ә н: Соған јемәмисән, ичин нијә көјнәјир?

«Иршад», 1906.

АТАЛАР СӨЗЛӘРИ

Мүсәлманларда бир мәсәл вар, дејирләр ки, «Ағач бар кәтирдикчә башыны ашағы дутар». Амма, баинһәмә мүсәлманларда бир гајда вардыр ки, онларын «ағачла-ры» бар кәтирдикчә башларыны јухары дутуб, анчаг һөкумәт гапазы дәјдији заман башларыны ашағы дутур-лар ки, гапаз вурана «раһәт» олсун.

* * *

Јенә мүсәлманларда бир мәсәл вар ки: «Јахшылыг елә ат дәрјаја, балыг билмәсә халыг биләр». Амма баинһәмә мүсәлманларда бир гајда да вардыр, јахшылыг елә ат онларын ичинә, саирәләрин хошуна кәлсә дә, мүсәлман-ларын ачығы тутар.

* * *

Јенә мүсәлманларда бир мәсәл вар ки: «Әл әли јујар, әл дә үзү». Амма баинһәмә мүсәлманларда бир гајда вардыр. Әл әли сындырар, әл үзүн көзүнү төкәр.

* * *

Јенә мүсәлманларда бир мәсәл вар ки: «Әјри отур, дүз даныш». Амма баинһәмә мүсәлманларда бир гајда вардыр ки, һәмишә дүз вә диз үстә отуруб, әјри-мүјри сөзләр данышырлар.

* * *

Јенә мүсәлманларда бир мәсәл вар ки...

Мүсәлманларда мәсәл чохдур, амма, нә еләмәк, әмәл аздыр вә бир јердә ки, мәсәл чох ола вә әмәл аз ола, о јерин иши... сөзүн доғрусу чох узундур.

«Иршад», 1907.

СУАЛЛАР ВӘ СУАЛЛАРА ДА ЧАВАБЛАР

С.—Дүнјада һамыдан чох һүрријјәтпәрвәр вә азадлы-ғы севән адам кимдир?

Ң.—Русијанын баш вәзири Столыпин вә онун јолдаш-ларыдыр. Чүнки бунларын бүтүн әлләшиб-вурушдугла-ры одур ки, милләт онларын ишинә гарышмајыб, азадә доланыб—билдикләрини еләмәјә хәләл јетирмәсинләр.

* * *

С.—Дүнјада һамыдан аз дәрд чәкән адамлар кимдир?

Ч.—Зәнкәзур ачлары, чүнки онларын һәр бири бир милләтин гејдинә галыб, бир дәрд чәкирләр. Амма, мәсәлән, Бакы милјонерләри милјон манатын гејдинә галыб, милјон дәрд чәкирләр.

* * *

С.—Дүнјада Иран мәмләкәтләринин ән јавуг хејрханлары кимдир?

Ч.—Иран ханлары вә һакимләри. Чүнки бунлар чох јахшы билирдиләр ки, Иран һәмишәки һалында галдығы вахт кафир әчнәбиләр кәлиб онларын вәтәнини истила едәчәкдиләр, она көрә, бунлар да сәј еләјирдиләр ки, вәтәни кафир әлиһә вермәкдәнсә, елә һазыр өzlәричә сојуб, дағыдыб кафирләри «дамаг» гојсунлар.

* * *

С.—Русијада һамыдан артыг саир тајфаларын јахшылығыны арзу еләјән ким иди?

Ч.—Победоносцев адында бир урус иди, амма нә фәјда ки, киши, чаныныза сағлыг, бир нечә күн бундан ирәли сағ-саламат дурдуғу јердә вәфат еләди... Чүнки бу киши елә билирди ки, дүнјада һамыдан јахшы адам урусдур. Она көрә саир тајфалары дә урус едиб, «јахшы адам» олмагларына чалышырды.

* * *

С.—Дүнјада рус һөкүмәтинин лап бәрк досту кимдир?

Ч.—Дөвләт Думасынын «сол» фиргәләри, чүнки,

бунлар әввәлдән индијә кими һөкүмәт әһлиһә дејирләр ки: Ај балам, та, сиз јорулубсунуз, аз иш көрүп. чыхын, кәлин отурун бир јердә, гојун галан ишләри дә биз өзүмүз көрәрик.

* * *

С.—Нә вахт адам өз евиндә гонаг кими олур?

Ч.—Евини гарадавојлар «обыск» еләјәндә!

«Иршад», 1907.

МҮАЛИЧӘ

Бир пәрдәли комедијадыр.

Әһли-мәчлис:

1. Мәшәди Милләт—чохдан бәри азарламыш бир кишидир.
2. Мирзә Мүчәһид—һәкимдир, өзү дә анд ичир ки, бүтүн табәбәт елмини су кими ичибдир.

Мәчлис вәгә олур Мәшәди Милләткилдә. Мәшәди Милләт вајылдаыр.

Мәшәди Милләт—Вај, азара дүшән чаным, вај, даvasыз дәрдә кирифтар олан бәдәним, вај, вај!

Мирзә Мүчәһид—Нә олуб сәнә?

Мәшәди Милләт—Азарламышам, дәрдә дүшмүшәм!

Мирзә Мүчәһид—Нәбзини көрүм, азарын нәдир? (Бахыр.) Нә. билдим сәнни азарын нәдир, анчаг горхма неч бир шеј јохдур.

Мәшәди Милләт— Вај, вај!

Мирзә Мүчәһид—Сәһәр ертә јердән дуранда көнлүн буланмајыр ки?

Мəшəди Миллəт—Јох!
 М. Мүчəһид—Кэрək буланмасын... Ахшам чај
 ичəндəн сонра гусмағын тутмур ки?
 М. Миллəт—Һеч чај ичə билирəм ки, вај!..
 М. Мүчəһид—Кэрək ичə билмəјəсэн... Һə, үрəјин
 хијар истəмəјирми?
 М. Миллəт—Истəјир.
 М. Мүчəһид—Кэрək истəсин. Дурдуғун јердə көзүн
 гаралырмы?
 М. Миллəт—Бəли, гаралыр!
 М. Мүчəһид—Бəс, кэрək, гаралсын... Бадымчан
 долмасы илə аран нечəдир?
 М. Миллəт—Адыны чəкмə, гусарам!
 М. Мүчəһид—Кэрək гусасан... Күндə нечə дəфə
 ајағјолуна кедирсэн?
 М. Миллəт—Һеч ајағјолуна кетмирəм!
 М. Мүчəһид—Кэрək кетмəјəсэн... Мəним рəһмəт-
 лик атамы таныјырдын?
 М. Миллəт—Јахшы таныјырдым..
 М. Мүчəһид—Кэрək јахшы таныјасан... Һəбби-
 сəлатин версəм, ичəрсəнми?
 М. Миллəт—Ичə билмəрəм!
 М. Мүчəһид—Кэрək ичə билмəјəсэн... Башын ал-
 тына гојдуғун нəдир?
 М. Миллəт—Пул кисəсидир..
 М. Мүчəһид—Кэрək пул кисəси олсун... Балыг
 јағынын ичинə бир аз шəкəр төкүб, ичинə түпүрсəм ағ-
 зына ала билəрсəнми?
 М. Миллəт—Јох, ијрəнəрəм!
 М. Мүчəһид—Кэрək ијрəнəсэн... О кисəнин ичин-
 дəки пулдан мənə верə билəрсəнми?
 М. Миллəт—Көтүр, јарысы сəнин олсун!
 М. Мүчəһид—Кэрək јарысы мəним олсун (*пулу
 көтүрəндəн сонра*). Азарлынын јанында Һəкимин чох

отурмағы јахшы дејил. Кедирəм. худаҺафиз. Амма Һеч
 горхма, бир нечə күндəн сонра ајаға дурарсан. (*Кедир.*)
 Мəшəди Миллəт—Ај, башым төкүлдү, ај, гар-
 ным чатлады, ај, гычларым сынды, ај, көзлəрим чыхды,
 ај, бејним бурнумдан кəлди, ај, вај, Һарај, Һəким, Һəким,
 Һəким!!

(*Пəрдə салыныр.*)

«ТƏРЧУМАН»Ы ОХУЈАНДА

«Иршад», 1907.

Бундан сонра, əзизим охучу, бундан сонра фикримдə
 вар ки, бир мүддəт ағзымы ачыб даҺа данышмајым. Би-
 лирəм, үрəјиндə дејəчəксəн ки, чох да јахшы олар.

Елə мən өзүм дə дејирəм ки, чох да јахшы олар, чүнки,
 өзүңүз ариф адамсыныз, чох јахшы билирсиниз ки, бу
 дүнја елə бир дүнјадыр ки, көрүрсəн Һəр сөзүн үстə адам
 адамдан инчијир, адам адама лəч дүшүр вə бир-бирини
 көрəндə дəвə налбəндə бахан кими бахыр. Сөзүн доғрусу,
 мən нə налбəнд олмағ истəјирəм, нə дə дəвə. Она көрə
 дə елə бу күндəн белə даҺа данышмајачағам.

Бəс, нə гајырачагсан?

Адам данышмајанда нə гајырап?

Гулаг асар. Мən дə гулаг асачағам.

Инди бу саат мən гулаг асырам. Бу төвр гулаг асы-
 рам ки, «Тəрчуман» гəзетини əлимə алыб, 27-чи нөмрə-
 сини охујурам вə көрүрəм ки, бу чүрə сөзлəр јазылыб-
 дыр:

«...Бу үсули-идареји-чəбҺəнин мəғдудијјəти арасын-
 да СароҺанда өлдүрүлən дилмач Рүшди Пашајы, Таиф-
 дə боғдурулан МидҺəт Пашајы, Лосбос чəзирəсиндə
 зəҺəрлənən Садыг Пашајы зикр етмəкдən кечəлим...»

Бирдən елə билəрсиниз ки, бу сөзлəри мən дејирəм,
 Һа! ƏстəғфүруллаҺ! Нə борчума галыбдыр?

Һә, көрәк. та нә жазыр:

«Бунларын үчү дә эввәлләрдә сәдр-ә'зәм иди. Сәф-вәт Паша, Ариф Паша зәрурәт вә һәгарәт ичиндә чан верди. Бунлар да сәдр-ә'зәмлик етмишләрди. Сә'дулла Паша чәбр илә Вјана елчилијиндә олдуғу заман ирти-һал етди. Дедиләр ки, о өзү-өзүнү өлдүрдү...»

Бах, эзизим охучу! Фәкир еләмә ки, бу сөzlәр мәним-дир һа! Мән даңышмырам. Данышсам да, һеч елә сөzlәр данышмарам, ајры сөzlәр данышарам. Мәсәлән, дејәрәм ки, бу күн һава мө'тәдилдир. Базарда армудун кир-вәнкәси чох баһадыр. Аллаһ еләсин, сабаһ јағыш јағма-сын. Муртуза Вәли оғлунун ити бу күн бизим пишији боғду. Гәрәз, бу чүрә... Һә, көрәк та нә жазылыб:

«Мусрус Паша ијирми сәнәлик Лондра* сәфарәтин-дән сонра јени түркләри кафи дәрәчәдә ахтармајыб дејә Мәғһурә говулду. О да бу кәдәр илә вәфат етди. Түр-кијәннин ән мүстәгим бир сәрәскәри олан Һүсәјн Паша бир кечә бирдән-бирә өлдү. Сәбәби-вәфатынын тәһгиги үчүн һеч бир һәким чағырылмады. Түркијеји-чәдидәннин ән бөјүк шаири Камал бәј Мәдниллидә сүркүндә вәфат еләди...»

Паһ, атоннан, јери! Нәдәндирсә, адам гәзет охујанда, көрүрсән ки, јухусу кәлир. Мәним ағлыма көрә, бир адамын јухусу гачанда хабкәр әвәзинә гәзет охусун, лап тез јатар. Бәли, көрәк «Тәрчүман» та нә жазыр:

«Нәсрән јазы јазмагда ән саһиб шөһрәт адамлардан Сәид бәј бу күн Јемәндә чүрүјор. Әркани-һәрб вә дөв-ләтин ән алим забитләриндән-сәрәскәрләрдән бөјүк Али Паша, дамады Назим Паша Эрзурум зинданларында, Фуад Паша мүстәһкәм бир гәл'ә ичиндә сүрүнүјор... Түрк-рус мұһарибәсиндә ән зијад игтидар кәстәрән

үмәрадан Сүлејман Паша Бағдада сүрүлдү вә сонра орада ирадеји-шаһанә илә өлдүрүлдү...»

Мөһтәрәм охучу, бә'зи вахт мәним ағлыма бу чүр шәјләр кәлир: бирдән дүнјада нә ки, өлү вар, һамысы дирилә, онда бәс, дириләр нә гајырар? Мәним ағлым кәсир ки, онда аралыға чох бәрк бир дава дүшәр. Амма, аллаһ кәстәрмәсин, јохса арвад-ушағ ајағ алтында итәр кәдәр.

Әши, чох фикир адамы дәли еләјәр. Гој, «Тәрчүман»-ымызы охујағ, көрәк та нә вар:

«Полона* гәһрәманы Гази Осман Паша Јылдызда-кы алтун гәфәсдә илләти-гәлбијјәдән вәфат еләди...»

Сөзүн доғрусу, та далыны охуја билмирәм, чүнки бир гәдәр хасијјәтим писдир, гој галсын.

«Иршад», 1907.

МУСӘЛМАНЛАРЫН ҺАЛЫ

Һөкүмәт гапысында:

- Кәрбәләји Бәдәл, көрә билдин?
- Көрә билдим.
- Нә деди?
- Деди: «Завтра!».

Ағалар гапысында:

- Мәшәди Фәрәчуллаһ, аға евдә иди?
- Бәли, евдә иди.

* Лондон

* Полша

—Сәни көрдү, нә деди?
—Ики дөфә үзүмә түпүрдү, бир дөфә дә атамн ко-
руна сөјдү.

Интеллигент гапысында:

—Маһмуд әми, разы олдуму?
—Балам, јох.
—Нә үчүн?
—Деди: Беш јүз манат вер, јазым.

Дөвләтли гапысында:

—Кәрбәләји Мүсәјјиб, кетмишдин?
—Һә, кетмишдим.
—Көрә билдин?
—Балам, јох. Сәһәр јатмышды, күнорта чөрәк јејир-
ди, ахшам да евдә јох иди.

«Иршад», 1907.

ДӨВЛӘТ ДУМАСЫНДА

Урусча һеч зад билмәјән вә мүсәлманчадан тәк бир
«Күлүстан»ын мәтнини охујуб, мәнасыны анламајан
рәфигләримдән бир нечәси мәни көрүб һәмишә шикајәт
едирләр вә дејирләр ки, биз чох истәјирик, көрәк Дөв-
ләт Думасында нә олур, нә төвр данышыглар олур?

Амма һејф ки, савадымыз олмадығына көрә, охудуғу-
музу анламырыг. Аја, олмазмы ки, сән өз «Ордан-бур-
дан»ында бир төвр еләјәсән ки, Дөвләт Думасындан
бари бизә бир нүмунә көстәрәсән.

Дејирәм: Олар.

—Нә төвр олар?

—Бу төвр олар!

Дөвләт думасы. Сәдри-мәчлис, сағ, сол,
вә зир.

Сәдри-мәчлис—Һә, мәчлис ачыгдыр. Инди һәр
кәс нә данышачаг, данышсын; анчаг тәвәггә еләјирәм
ки, «ат кетди, өркән апарды» олмасын.

Сол—Һаны о дүнән бурада мәнәм-мәнәм дејиб, дө-
шүнә дөјән вәзир, бујурсун, чыхсын мејдана, она бир-
ики сөзүм вар.

Вә зир—Мән бурадајам, бујур сөзүнү де!

Сол—Бирчә мәнә дејин көрүм, бу халгы тутуб бит-
бирә кими гырмагда сизин мәгсәдиниз нәдир?

Вә зир—Араны сакит еләмәк истәјирик.

Сол—Араны сакит еләмәк истәјән оғлан чамааты
тутуб топ ағзына гојмаз.

Сағ—Бәс нә гајырар?

Сәдри-мәчлис—(саға) Бирчә сән динмә!

Сол—Нә гајырар? Буну гајырар ки, бу күн мәсәлән,
чамааты чағырыб сорушар ки, ај адам, ај чамаат, сән
нә үчүн фарағат отурмајырсан. Онда чамаат дејәчәк-
дир ки...

Сағ—«Әрдәбил бир шәһәрдир, һәр кәс дә өз вәки-
ли!»

Сәдри-мәчлис—(саға)—Тәвәггә еләјирәм ки,
дилхорчулуг еләмәјәсиниз.

Сол—Хејр, о сөзләри чамаат демәјәчәкдир. Чамаат
бу сөзләри дејәчәкдир ки, бәс нә төвр фарағат отурум
ки, сән мәни фарағат гојмајырсан.

Вә зир—Нә гајырырам?

Сағ—Ким онлара нә гајырыр?

Сәдри-мәчлис—Әши, бириниз данышанда, би-
риниз гулаг асын да!

Сол (*барк күлүр*)—*ha-ha-ha-ha...* Вэзир дејир ки, нэ гајырырам?.. Эши, нечэ нэ гајырысан ки, халгын тутуб јерини элиндэн алыбсан—бу бир; үстлэринэ хэрч гојубсан—бу ики; ағзыны ачыб, сөз демэјэ гојмурсан—бу үч; башларына мин чүрэ тэнбэки ојуну ачырсан—бу дөрд; халгын пулуну кејфин кэлдији јерэ хэрчлэјирсэн—бу беш; кешиншлэри јемлэјиб салыбсан чамаатын чанына—бу алты; сөјүрсэн—бу једди; дөјүрсэн—бу сэккиз; өлдүрүрсэн—бу доггуз...

Сағ—Нечэјэдэк сајачагсан?

Сэдри-мэчлис—Лэ'нэт сэнэ шејтан, дајна! Балам, сэнэ нэ?

Вэзир—Динмэјин көрөк та нэ дејир.

Сол—Һэлэ бирчэ сэн мәним бу сөзлэримэ чаваб вер, сонра далдан учу күлэбэтинли сөзлэр дејэчэјэм!

Вэзир—Һеч сэн анлајырсан ки, нэ дејирсэн?

Сол—Мэн анладығымы он ил бундан ирэли анламышам, сөзүн вар, сөз даныш!

Сағ (*сола*)—Билирсэн адама нэ гајырарлар?

Сэдри-мэчлис—Тэвэггэ елэјирэм бир-биринизин үстүнэ икидлэшмэјесиниз!

Сол (*саға*)—Сэн нэ гүјругуну булајырсан?

Сэдри-мэчлис—Эши, елэ сөзлэр лазым дејил!

Сағ (*сола*)—Бах, мәним дәли чиним вар, *ha!*..

Вэзир (*сола*)—Сэн һеч бир зад охујубсан?

Сол—Јахшы, бунун мэтлэбэ нэ дэхли вар?

Вэзир—Мэн иманым, сэн һэлэ һеч билмирсэн ки, һир нэдир, пир нэдир?

Сол—Тэвэггэ елэјирэм ки, о барэдэ лап архајын оласыныз вэ зәһмэт чэкиб, мәним сөзлэримэ чаваб вересиниз!

Сағ—Јахшы, бирчэ де көрүм сәнин дедијин нэдир?

Сол—Сэн кимсэн?

Сағ—Мэн ким олдуғуму сэнэ билдирэрэм.

Сол—Элиндэн кэлэни беш бошгаба чэк!
Вэзир (*сола*)—Мэн дә она сонра лајигли чаваб верэрэм.

Сол—Бүтүн бу чамаатыч ичинэ бу шулуғлуғу салан сиз сағлар илэ сиз вэзирлэрсиниз!

Сағ—Јаланчынын?

Сол—Олсун!

Вэзир—Атасына!

Сол—Олсун!

Сағ—Бабасына!

Сол—Олсун!

Вэзир—Мин лэ'нэт!

Сағ—Ики мин лэ'нэт!

Сол—Еј олсун, еј олсун!

Сэдри-мэчлис—Балам, инди ки, белэ олду, мәчлис тамамдыр. Дурун, кедин ишинизэ, сизлэ данышан көрөк әввэлчэ бат-бат көкү јесин.

Бујурун, бу да Дөвлэт Думасынын мәчлиси.

«Иршад», 1907.

ҺӨКУМӘТ ВӘ ДУМА

(Бир пәрдәли комедија)

Һөкумәт (*миннәт көзләмәк сәсилә*)—Һә, лоту, көрдүн? Јенә сәни чағырдым, јығдым Петербурга, јахшы еләдимми?

Дума—Јахшы еләдин, анчаг тэвэггә едирәм ки, мәнә миннәт гојмајасан.

Һөкумәт (*куја инчијиб*)—Һә! Сөзүнә бах, мән өлүм. Ди кәл бундан сонра халга јахшылыг елә!

Дума—Сән бизи ондан өтрү јығдын ки, чүнки да-лын...

Һөкүмәт (өз-өзүнә)—Тазадан ишә дүшмәдим?!
(Думаја) Јахшы, сәнин сөзүн нәдир?

Дума—Сөзүм одур ки, һәлә ирәли отур, һесабы чәкәк.

Һөкүмәт (өз-өзүнә)—Бу нә кәләк иди, а башыныза дөнүм! (Думаја) Балам, нә һесабы?

Дума—Нечә нә һесабы? Бәс бизи шораба гојмаға чағырмысан?

Һөкүмәт—Јох әши, бир кәлин мәни дә дөјүн. Валлаһ зәррә гәдәр сиздән горхмурам.

Дума—Әлбәттә, сән бир икид оғлансан, сәнин јахшы војенни положенијаларын вар, ондан војенни полевој судларын вар, гәрәз, чох зирәксән. Анчаг бунларын һәлә мәтләбә дәхли јохдур. Сән бир кәл әввәл һесабымыз чәкәк, сонра икидлијиндән дәм вурарсан.

Һөкүмәт—Ағзына бах, мән өлүм, ушагчыг! Мән јекәликдә киши дуруб сизә һесабы верәчәјәм?!

Дума—Ушагчыгыг, ја һәр нәјик, сән јығмысан, амма һәр һалда биз һесабы дәрсини чох јахшы билирик, архајын ол, бизи алдада билмәзсән.

Һөкүмәт (өз-өзүнә)—Лә'нәт сәнә, кор шејтан, дајна! Бу нә гәләт иди ки, мән еләдим; тәки әввәлки Думаны мән һеч говмајајдым. (Думаја) Балам, ахы валлаһ, биллаһ, сиз һәлә мән биләни билмирсиниз. Мәним ајағым биләни сизин башыныз билмир. Наһаг јерә мәнә дә, өзүнүзә дә зәһмәт вермәјин. һесабы нәдир, зад нәдир, гој мән билдијимн еләјим, сиз дә дејин ки, «Бәли, дүрүст бујурурсунуз, сән дејәндир!»

Дума (баш бармағыны иҗаһадәт илә орта бармағынын арасындан чыхардыб дејир)—Ала! Јахшы зурна чалырсан, амма һејф ки, сәси чыхмыр! Тәвәгге еләјирик ки, әнкәл еләмәјәсән. Гуртар, бизә һесабы вер көрәк!

Һөкүмәт—Адә, валлаһ динч отурун, јохса, анд ол-

сун о Фон-Плевенин көруна, о Треповун гәбринә, о Победоностсевин баш дашына ки, дуруб сизи говарам.

Дума—Билирсән нә вар, ашна, биз говулмагдан, филандан горхан адам дејилик вә сәнә дә буну дејирик ки, бах, әввәлинчи Дума сәнинлә анчаг күлүшмәјә һазырлашырды; сән наһаг јерә ону говдун, сонра да мин чүр бичлик едиб бизи чағырдын. Амма өзүн көрүрсән ки, бичлијин баш тутмады. Чүнки биз кәлән кими јапышдыг сәнин голларындан, әкәр бизи дә говуб, үчүнчү Дума чағырсан, инан ки, о да кәлиб јапышачагдыр хырп сәнин боғазындан, өзүн дә галачагсан удгуна-удгуна. Она көрәлә јахшысы будур ки, һеч ојан-бујан еләмәјиб, отура-сан јерә вә биз сорушаг, сән дә чаваб верәсән.

Һөкүмәт (билмир нә гајырсын, каһ аһ чәкир, каһ зајланыр вә өз башына дөјүр)—Евин јыхылсын, фәләк, бу нә кәләк иди ки, мәни салдын? Бу нә иш иди ки, мәним башыма кәтирдин! (Бу әснада «әсли рус» адамларындан Прушкевич мејдана чыхыб, Думаја тәрәф ғышгырыр). Әши, сиз нә чох һырт-пырт едирсиниз? Һөкүмәт доғру дејир дә, нәкарасыныз ки, кәлиб ондан һесабы чәкирсиниз? һесаба галса, мән сиздән мин чүр һесабы истәрәм. Һәлә бир дејин көрүм, гарадовој Ганчолову ким өлдүрүбдүр?

Һөкүмәт (севинир)—Һә, бәрәкаллаһ, сән өл, бу мәним ишими тикди, һа гочум, Прушкевич!

Дума (Прушкевичә)—Сән нә һәдјан еләјирсән, правакатор оғлу, правакатор! Итил бу саат бурадан, сүрүн!

Прушкевич—Мәни говурсунуз? Мәни?

Дума—Рәдд ол, сүрүн бурдан, хулиган белиндән кәлмиш! Итил! (Прушкевичи итәләјир. Һөкүмәт бикәф олур вә өз-өзүнә дејир).

Һөкүмәт—Һеч нә, ишләр хараб олду, кәләк баш тутмады, инди мән нә гајырым? Пахырлар ачылачаг.

Говум—вај!
Говмајым—вај!
Һесаб верим—вај!
Вермәјим—вај!..

(Бурда пәрда дүшүр.)

«Иршад», 1907,

МҮСӘЛМАН КӘНДЛИСИНИН СИЈАСИ СӨҢБӘТИ

—Атамоғлан әми! Инди сән бизим ичимиздә ағыллы адамсан дајна! Өзүн дә пристав габағында сөз данышансан. Шәһәрә-зада да чох-чох кедиб кәлирсән. Бирчә де көрүм, дүнјада вәзир бөјүкдүр, јохса вәкил?

—Әлбәттә, вәзир бөјүкдүр!

—Јахшы, инди сөз кәлиши, бу күн вәзир истәсә, сән биләрсән, дајна, вәкили тутуб газамата сала биләрми?

—Салар!

—Вәкил дә, сөз кәлиши, истәсә кобурнаты салар, елә дејилми?

—Бәли!

—Кобурнат да, демәли, нәчәнлији салар?

—Бәли!

—Нәчәлник дә приставы салар?

—Бәли!

—Пристав да јүзбашыны салар?

—Бәли!

—Јүзбашы да, демәли, бизи салар?

—Бәли!

—Јахшы, онда демәли, бу күн мәсәлән, вәзир истәсә

вәкилдән тутмуш бизә кими чәми чамааты тутуб газамата салар да?

—Салмағына салар, амма газаматда бир елә јер олмаз.

—Буй, һә, доғрудан, бизим һүммәт киши дә дејирди ки, газаматын ичи чох дардыр. Сибирдә дә о гәдәр адам вар ки, елә бил гарышга гошунудур...

«Иршад», 1907.

МОНОЛОГ ЈА МҮСӘЛМАНЧА ҺӘСБИ-ҒАЛ

Дејирләр ки, аллаһ адамы бәдбәхт еләмәк истәјәндә, әввәлчә ағлыны алар, ондан сонра бәдбәхт еләр. Инди һансы дили динч дурмајанын чүр'әти вар десин ки, бу јаландыр!

Бу бәдбәхтлик ки, бүтүн Русијәти басыбдыр, һамысы нәјин учундандыр? Онун учундандыр ки, Русијәт адамларынын ағлыны аллаһ алыб, олублар һамысы дәли. Дәлидән нә көзләмәк олар? Дәли һәрәкәтләр, дәли ишләр, дәли сөzlәр вә дәли-дәли әмәлләр!

Залым оғлу залым, евиндә раһатча отуруб, арвалушағы илә кејфи кәләндә зарафат еләдији јердә, бирдән-бирә дәли кими јериндән дуруб (гудурганлыға бах, һә) һөкүмәтдән азадлыг истәјир!

Инди она демәк кәрәк ки, ај мүртәд баласы мүртәд, индијәчән сән душтаг идин ки, инди дәли кими дуруб азадлыг истәјирсән?! Сәни ки, тутуб газамата салмамышдылар! Голуну бағлајыб, ајағына гачдалаг вурмушдулар? Өз харабанда раһат отуруб, јахшы-јаман касыблығыны еләјирдин, һөкүмәтин дә сәнлә һеч бир иши-күчү јох иди; бәс, сәнә нә дәрд кәлди ки, дәли-диванә

кими адамлары башына жыгыб, һөкүмәт илә һөкүмәтлик еләмәжә башладың?!
(Бир аз сонра.)

Сән бир бу иранлылара бах!.. Нә гаҗырым, элачым ола, ја вәзир мән олум, онда көрәрсән ки, бунлара нә тој тутурам... Мән билирдим, билирдим ки, бу һәмшәриләр-дән ахырда бир хәта чыхачагдыр, чүнки онлар бир на-шүкүр, бир чөрәји дизиндә, бир нәмәкбәһәрам тајфадыр ки, өzlәри кимиси јохдур! Әши, иранлы бир һамбалын бирисинә дејирсән ки, гочаг, бу арпа чувалыны көтүр, бурадан ора гој. Чувал кәләр чәмиси дөрд пут, ја беш пут. Бурадан ора да чәми чүмләтаны јарым верст. Бәли, апарыр гојур. Чыхардырсан ки, үч көпүк пул вер-рәсән, бир дә көрүрсән ки, ағыз-бурнуну ғырышдырыр. Нәдир? Үч көпүк аздыр? Онда елә бил дәли шејтан дејир ки, кир евә, әлинә бир одун ал, чых, вур бунун тәпәси гарпыз кими ајрылыб, ағзы-бурну ган илә долсун. Сонра фикир еләјиб дејирсән ки, лә'нәт сәнә шејтан, дајна!

Мән елә о вахт дејәрдим ки, һәрках бу һәмшәриләрә бир гәдәр ход верәсән һаман саат сычрајыб минәрләр сәнин тәпәнә! Нечә ки, демишдим, һәлә елә дә олду.

Инди бу саат Иранын о вәзирләри, о чәлал вә шөв-кәт саһибләри ки, бир адам онларын ајағына дурмаса иди, ики парча еләјиб шәһәрин гапысындан асдырарды-лар, һәмән һәмшәриләрин әлиндә мум кими олуб, «Бәли, бәли»,—дејирләр. О вәзир ки, онун јанында индијә кими бир адамын чүр'әти олмајыбдыр ки, отурсун, мәчбур олубдур ки, ајаг үстә дуруб, отағын ичиндә ајағыны ајағынын үстә ашырыб отуран һәмшәриләрин габағын-да чаваб версин!

(Бир аз дајаныб, ондан сонра.)

Ичди дә дејирләр ки, нә билим, куја, Эрәбистанын бир тәрәфиндә бир мүсәлман падшаһлығы вар ки, адына

Фас дејирләр. Оранын адамлары да гудурғанлығы о дәрәчәјә чатдырыблар ки, падшаһа дејирләр: «Кәрәк, тахтдан јерә дүшәсән. Әввәзинә ајры адам сечәк!»

Ондан өтрү ки, дејирләр, сән чохла пул хәрчләјирсән вә һәмишә каманча чалдырыб, кејф чәкирсән. Бир адам јохдур онлара десин ки, ај һејван ушағы һејван, ахы, ағзында падшаһ дејирсән, бәс, падшаһ олан кимсә ки, чәми чамаатын башынын саһибидир, күлли ихтијар һа-мысы онун әлиндәдир, пул да хәрчләмәјәчәкдир? Каман-ча да чалдырмајачагдыр?! Јахшы, һеч сән өзүн пулуну көтүрүб, ора-бура хәрчләјәндә, ја бу күн кәзмәјә кедиб мусиги, балабан чалдыранда, падшаһ сәнә дејир ки, нә үчүн кејф еләјирсән?

(Бир аз динмәјиб, ондан сонра.)

Елә мәним горхум ондадыр ки, бу күн-сабаһ бизим чамаат да гудуруб дәли ола, дүшә бизим чанымыза ки, бәс, филан вахты филан иши еләмисән, инди дә, кәрәк, филан иш ола.

«Иршад», 1907,

МӨВИЗӘ

А х у н д—Ај чамаат, инди иттифаг вә иттиһад вах-тыдыр. Бундан сонра биз кәрәк һәр бир ишимиздә ит-тиһад вә иттифагы әлдән бурахмајаг. Амма ону да би-лин ки, иттиһад вә иттифагын әмәлә кәлмәси үчүн бир нечә шәртләр вардыр ки, о шәртләри көзләмәсән итти-фаг вә иттиһад әмәлә кәлмәз. Ај чамаат, һаман шәрт-ләрдән бири будур ки, сиз кәрәк әввәл адам өлдүрмәји вә гәтл ишләрини мөвгуф еләјиб, бир-биринизлә меһрибан оласыныз.

Ч а м а а т д а н б и р и—Ахунд, бағышла, сөзүвү кәсирәм. Јердә галан шәртләрин һамысыны гәбул еләјирәм, амма әввәлки шәртә, сөзүн доғрусу, мән гол гоја билмәјәчәјәм. Она көрә кедирәм, анчаг далдакы шәртләрдән архајын олуң! (*Кедир.*)

А х у н д—Ај чамаат, икинчи шәрт будур ки, сиз кәрәк иттифаг вә иттиһад наминә һәр бир оғурлуг вә сиргәти бундан белә арадан көтүрәсиниз.

Ч а м а а т д а н б и р и—Ахунд, сөзүн габағында оғлуң дурсун. Әввәлки шәртини дә вә јердә галан шәртләрини дә јеринә јетирмәк мәнә борчдур, амма бу шәрт илә ки, инди, бу саат бујурдуғун мәнә веч верә билмәјәчәкдир. Она көрә мәнән инчимә, чүнки бир бөлүк күлфәтим вар, өзүм дә касыбам, худаһафиз! (*Кедир.*)

А х у н д—Ај чамаат, иттиһад вә иттифаг үчүн лазымдыр ки, бир-биринизә тәрәфдар чыхыб, мәрд-мәрдана иш көрәсиниз вә бир-биринизин јаныны һеч вахт вермәјәсиниз вә бир-бириниз үчүн гују газыб тәлә гурмајасыңыз.

Ч а м а а т д а н б и р и—Ахунд, гој, бирчә сөзүм вар, ону дејим. Мән, нә адам өлдүрәнәм, нә дә оғрујам. Амма, сөзүн доғрусу, ачыг-ачығына бурада дејирәм ки, мән намәрдәм. Мәним атам да намәрд иди. Дејирләр, бабам да чох намәрд имиш. Анчаг буну мән дүрүст билмирәм. Амма өзүм намәрдәм. Һәркаһ бу сөзләринлә сән намәрдлији писләјирсәнсә, онда мәни вур нағара, чых гыраға. Саламат гал, чүнки сәнәтимдән әл чәкә билмәјәчәјәм.

А х у н д—Ај чамаат...

Ч а м а а т д а н б и р и—Ахунд, сән аллаһ, әввәл мәни баша сал көрүм, әввәлки сөзләриндә даносбазлыға ишарә олан бир шеј јохдур ки? Чүнки билирсән, мән бир аз данос-зад јазырам. Амма ба ин һәмә адымы алтына јазмырам, демәли, мән өз адымла һеч кәсә зәрәр јетир-

мирәм. Һәлә ки, худаһафиз. Јердә галан шәртләрин көз үстә гәбулдур.

А х у н д—Бунларын һамысындан сонра сиз чәһд един ки, зијанкарлыгдан бәри оласыңыз...

Ч а м а а т д а н б и р и—Ахунд, худаһафиз, мәнимки дә тутмады.

А х у н д—Буну да сизә дејим ки, дүнјада мәрдүмазарлыгдан пис шеј јохдур.

Ч а м а а т д а н б и р и—Рәһмәтлијин оғлу, башына сөз гәһәтдир?! (*Чыхыр.*)

Ч а м а а т д а н б и р и—Ахунд, бах, һамыны гачыртдын, јердә мән галдым. Көр бир тәһәр еләјә биләрсәнми ки, арамызда разылыг олсун, бу бир белә дедијин шәртләрдән һамысыны гәбул еләмншәм.

А х у н д—Балам, даһа сөзүм гуртарды, бир ону дејәчәјәм ки, һијлә вә тәзвири...

Ј е р д е г а л а н—Ахунд демә! Демә! Чаным сәнә гурбан, јохса мән дә гачарам, иш хараб олар. Гој бары ешидиб-билән десин ки, бизим ичимиздә бирчә дүрүст адам вар ки, о да мәнәм.

«Иршад», 1907.

МУДЬИШ ЕТИРАЗ

Бу күн дүнјада бир јер јохдур ки, орадан иғтишаш сәдасы, шуриш сәси кәлмәсин. Демәк олар ки, јашадығымыз бу XX әсрдә бүтүн дүнја үмуми бир гәләјан, һәрчаји бир һәјәчан ичиндә титрәмәкдәдир.

Ән мәдәни тајфалардан башламыш, ән вәһшиләрә кими, бу күн һамы шуриш вә иғтишаша сарылыб, мүба-

ризэ едир вэ бу күнэ кими үмуми сүкунэти хэлэлдар едирлэр.

Эчэба, бу шуриш, бу игтишаш, бу мүбаризэ нэ үчүн-дүр?

Бунлар хамысы чүрүмүш, көһнэлмиш, эмэлдэн дүш-мүш гайда вэ низамлара гаршы гэти бир е'тираздыр. Көрүнүр ки, бу XX эср. кечмиш эсрлэр тэрэфиндэн бэрпа едилмиш гайда вэ низамлара тәһөммүл еләмир. О гайда вэ низамлар бир о гэдэр көһнэлибдир ки, јениләнмэк вэ тазэләнмәјә мејјал олан һәјати-бәшәријјәнин асајиш вэ интизамыны тә'мин едәмәз. О сәбәбдәндир ки, һәр тәрәфдән е'тираз сәдалары галхыб артмагдадыр. Бир окуч көһнәпәрәст вэ иртичапәсәнд адамларыч бу е'тираз сәдаларыны јатыртмаға гаршы олан тәшәббүсләри он-лар үчүн һеч бир мүвәффәгијјәт һасил едәмәз. Бу сәда-лар кет-кедә чоһалыб, артыб, ахырда курултулу бир зәрбә илә гаршысына раст кәлән бүтүн мүманиәтләри нист вэ набүд едәр. Даһа бу е'тираз сели габағында көһ-нәпәрәстлик гајалары сәдд олуб давам еләмәз!..

«Иршад», 1907.

МҮЭЛЛИМЛЭР ИЧТИМАЫ

Мүәллимләр ичтимаы» чамаат мәктәбләринин мүди-ри «Народны инспектору»нун чавабдәһәндәлији илә онун тәһти-сәдарәтиндә олмалыдыр. Сәдр нә вахт истәсә, мәчлисн бағлаја биләр, һабелә дә үзвләринин һансыны истәсә мәчлисдән кәнар едә биләр. Ичтима 7 күндән ар-тыг ола билмәз. Мәчлисә анчаг бирчә инспектора табе олан рајон мүәллимләри чәм ола биләр, бундан башга һеч бир кәс мәчлисә бурахылмаз. Мәчлисдә тә'лимдән

гејри һеч мүзакирә ола билмәз. Ичтимаы едәнләрин нә сөзләри ола биләр, нә дә гәрарнамәләри.

Министр изннамаеси»

И н с п е к т о р (сјездә јығылмыш мүәллимләрә)—Хуб, сјездимизи башлајаг. Амма һечә ки, сизә мә'лумдур, һәр бир мәчлисдә бир башчы адам, јә'ни сәдр олмалы-дыр. Сәдр ким олсун?.. Бу мәсәләни (әлини узадыр Пе-тербурга тәрәф) министр чәнаблары өзү һәлл еләјибдир. (Дөшүнә дөјүб чығырыр.) Сәдр мәнәм! Инди, мән ки, си-зин инспекторунузам вә бир дә сәдрнизәм, мәчлиси ач-дым. Тәвәгге еләјирәм ки, гапылары бәрк бағлајыб, отурасыныз данышаг. Анчаг габагча бирчә мәни арха-јын еләјин көрүм. ичиниздә јад адам јохдур ки?

М ү э л л и м л ә р—Хејр, јад адам јохдур. Тәк бир өзүмүзүк!

И н с п е к т о р—Дүрүст бахын, јохса, сонра ишин ичиндән хәта чыхар!

М ү э л л и м л ә р—Валлаһ, һеч кәс јохдур, тәк өзү-мүзүк!

И н с п е к т о р—Валлаһ, дедијинизә инана билмирәм. Чүнки сиз тазә мүсәлманлардансыныз, аллаһа инанмыр-сыныз. Дүзүнү дејин көрүм, бурада јад адам јохдур ки?

М ү э л л и м л ә р—Һәркаһ инанмырсыныз. дурун зәһмәт чәкиб бахын, чәми чүмләтаны үч чүт бир тәк адамыг. (Кәнара) Утанмаса, дуруб бахар!

И н с п е к т о р—Сөзүн доғрусу, дуруб бахачағам, чүнки мән министрән горхурам, сонра хәта чыхар. (Ду-руб бахыр, көрүр ки, јад адам јохдур.)

М ү э л л и м л ә р—Һә, көрдүн ки, биз тазә мүсәлман-лар һамыдан артыг аллаһа инанырыг?

И н с п е к т о р (утаныр)—Әши, нә билим, дејирләр ки, тәзә мүсәлманлар аллаһа, пејғәмбәрә инанмырлар.

Көрүнүр ки, сизин үстүнүзө бөйтөн атырмышлар... Анчаг бунун сјездә дэхли јохдур. Өз сөзүмүзү данышаг.

Мүэллимлөрдөн бири—Чэнаб инспектор, изн верин, бир сөз дејим.

Инспектор—Балам, бу күн олмаз, аллаһ гојса сабаһ данышарсан. Чүнки инди кечдир, мәчлиси бағлајырам. Дурун кедин вә сабаһ бир аз тездән кәлин, данышаг.

Мүэллимләр (*кедә-кедә*)—Бәли! Бу күн белә иш кетди! Көрөк сабаһ нә олачаг...

Инспектор—Мәчлиси ачырам. Инди һәр кәсин нә сөзү вар, даныша биләр. Аллаһа шүкүр, азадлыг верилибдир; сијаси, игтисади, ичтиман мәсәлөлөрдән савајы һәр нә истәсәниз мәктәб барәсиндә сөјләјә биләрсиниз. Бујурун!

Мүэллимлөрдөн бири—Биз мүсәлман милләтинин маариф чәһәтинчә керидә галмағымыза сәбәб...

Инспектор—Јаваш көрүм, һансы мүсәлман милләтини дејирсән?

Мүэллим—Биз Русија мүсәлман милләтини дејирәм. Нечә?

Инспектор—Наһаг јерә сән елә сөзләр данышырсан, Русијада мүсәлман милләти олармы? Русијада анчаг рус милләти ола биләр. Вә бир дә ахы «милләт» сөзүнүн бура нә дэхли вар? Сән кәрәк мәктәбдән савајы ајры сөз данышмајасан.

Мүэллим (*билмир нә десин*)—Мәктәб мәсәләси лап вачиб мәсәлөләрин биридир...

Инспектор (*бирдән*)—Тез ол, отур ашаға!

Мүэллим (*тәәччүблә*)—Нә үчүн, чэнаб инспектор?

Инспектор (*лап архајын*)—Чүнки мәним кефим белә истәјир, ихтијар саһибјәм. истәсәм сәни бурадан говарам да! Гој инди дә өзкәси данышсын.

Бир өзкә мүэллим (*дуруб данышыр*)—Бизим һамыдан кери галыб, мәдәнијјәт вә мә'рифәтдән мәһрум олмағымыза сәбәб мәктәбләримизин азлыгыдыр. Она көрә бизә вачибдир ки, сә'ј едиб...

Инспектор—Мәнә дә вачибдир ки, сә'ј едиб сәнә дејәм ки, даһа артыг мүшәррәф еләмә!.. Дилоту јемәмисән, һа! Бир-ики сөз дедин, бәсдир. Гој елә олсун ки, һамы даныша билсин. Отур!

Бир ајры мүэллим—Бизи һамы мәзәммәт еләјир ки, биз бир вәһши вә ганыб-гандырмаз бир тајфажыг. Мәним буна һеч бир сөзүм јохдур. Амма, әкәр инсаф мәгамына кәлиб, ишин әслини ахтарсан...

Инспектор—Гуртардын?

Мүэллим—Хејр, һәлә тазә башлајырам.

Инспектор—Анчаг узун еләмә!

Мүэллим—Бәли, әкәр ишин әслини ахтарсан, онда һәр бир саһиб-вичдана мәлум олар ки, бурада мәзәммәтә лајыг биз дәјилик, бәлкә һөкүмәтин өзүдүр ки, биз...

Инспектор (*ачыглы*)—Һәркаһ бу саат бурадан итилиб, бајыра чыхмаса, ики нәфәр гарадовој чағырыб дејерәм ки, сәни апарыб газамата сохсунлар.

Мүэллим—Гарадовојлара зәһмәт вермәк јахшы дејил, мән өзүм бајыра чыхарам. (*Чыхыр.*)

Инспектор (*онун далынча*)—Һәркаһ бу кедәнин ахыры анархист олмаса, мәнә һәр нә дессәниз дејин. Бу чүрәни ишкәлдә сахламаг олмаз, кәрәк говам кетсин дәрдинә!

Мүэллимлөрдөн бири—Изн вериниз, мән дә данышым!

Инспектор—Јаваш, һәлә бир аз ачығым сојусун, јохса бу саат елә билирәм ки, дүнја башыма һәрләнир. (*Ачығы сојујанды сокра.*) Даныш көрөк, амма тез гуртар, фүзуллуг еләмә!

Мүэллим—Сиз бу мәчлиси ачанда өзүнүз бујур-
дунуз ки, аллаһа шүкүр, азадлыг верилибдир...

Инспектор—Хуб, бу чүрә сөзләрин мәктәб мәсәлә-
синә нә дэхли вар?

Мүэллим—Бир аз илтифат еләсәниз, көрәрсиниз
ки, чох дэхли вар.

Инспектор—Тәвәгге еләјирәм ки, мәнимлә о чү-
рә зарафатлары еләмәјәсэн! Данышырсан—мәктәдән да-
ныш, данышмырсан—отур јерә. Даһа көһнә јорған ичи
сөкмә.

Мүэллимләрдән бир нечә си—Господин инс-
пектор, бу олмады ки!..

Санр мүэллимләр—Јох, господин инспектор,
бу чүрә сјезд олмаз ки, сән башламысан. Буна полис-
хана дејәрләр.

Инспектор (ачыглы)—Аһа! Бунт еләмәк истәјир-
синиз?

Мүэллимләр—Инсафын олсун, ај инспектор, мә-
јәр буна бунт дејәрләр?

Инспектор—Мәктәдән савајы һәр нә данышса-
ныз, һамысы бунт вә иғтишаша дәләләтдир!

Мүэллимләр һамысы бир јердә (чыртыг
чалыб охујурлар).

Кәлин кедәк мәктәбә,
Ај бәри бах, бәри бах!

Инспектор (башы ловлу јүкүрүр телефонун ағзы-
на вә тәләсик кенерал губернатору чағырыб дејир)—Ва-
ше превосходителство! Тезчә ол бура 100 нәфәр казак
көндәр, учителләр бунт еләјиб. «Марселјоза» охујурлар.
Бир аз кечсә, бу еви дағыдачаглар. Тез ол ки, һөкүмәт
әлдән кетди!

«Иршад», 1907.

СТОЛЫПИНИН ХӘЈАЛЫ

«Аллаһын алтында бу Думаны говајдым, ондан сонра
та һеч Дума гурмајајдым. Көрәјдим чамаат нә гајыра-
чаг.

Әкәр динмәсәләр, онда кејф мәним олар. Дума да Ос-
манлы мәчлиси-мәб'усанына дөнүб галар ај батандан
сонраја. Јох, чамаат јенә ојан-бујан еләсә, јенә таза
Дума гурарам. Анчаг бу сәфәр елә кәләкләр кәләрәм ки,
Думанын үзвләри һамысы олар кешиш, молла, равин,
маһраса вә бу чүрә адамлар.

Сонра, күнләрин бир күнү онлара дејәрәм ки, бах,
лотулар, билирсиз нә вар? Сиз һамыныз руһаниләрдән-
синиз, руһаниләрин дә борчудур ки, һәмишә «сағ» олуб,
һөкүмәтә «Әл мәним, әтәк сәнин»—десинләр. Она көрә,
һәр кәс сиздән «сол» олса, вуруб чыхардачағам бајыра!
Әлбәттә, руһани үзвләрин һеч бири өзүнү кәләјә салыб,
«сол» олмајачагдыр. Бир дә бахыб көрәчәјәм ки, Дума-
нын һамысы олуб «сағ». Елә олан сурәтдә, даһа нә вар?

Мән дејәчәјәм: белә олсун, Дума дејәчәк: белә олсун.
Та дуруб индики кими фысгырыг гопмајачагдыр ки, де-
дијим сөзләрә дә пешиман олум!»

Бу хәјалы дујан: Филанкәс.

«Иршад», 1907.

РӘФИГИМДӘН МӘКТУБ

Әзизим Филанкәс, бу күнләрдә мәним башыма мәзәли
бир иш кәлди ки, хәлвәтчә сәнә нәгл едәчәјәм.

Сән өзүн билирсән ки, мән һәмишә вә һәр јердә вә
һәр бир вахт сәһәрдән ахшама кими вә ахшамдан сәһә-

рә кими «милләт-милләт» демәкдән аз галмышды ки, дилимдә бир «милләт» битсин. Нә башыны ағрыдым, даһа (үзүм ајағувун алтында) арвад-ушағы да тәнкә кәтирмишдим вә нөкәр-најыбы да безар еләмишдим вә базар адамы да мәни јахшы таныјыр. Чүнки даһа бизим өлкәдә бир адам тапмазсан ки, мән она демәмиш олам ки: Ај, милләт батды, милләтин дәрди мәни өлдүрдү, милләтин јолунда чан гурбан етмәк лазымдыр! Гәрәз иш о мәгама кәлмишди ки, ајыб олмасын, арвад мәнә ағыл дуасы јаздырмалы олмушду.

Күнләрин бир күнү јатмышдым, јухумда көрдүм ки, фәрзән, бөјүк бир мејдана кәлиб чыхмышам. Бир дә көрдүм бу мејданда о гәдәр адам вар ки, даһа һеч баша кәлән дејил, һүркүтмәсән сајмағ олмаз. Бирисиндән сорушдум ки: Гадам, бура һарадыр? Деди: Әми, бура «милләт мејданы»дыр вә һәр милләтин гәһрәманлары бура јығылыбдыр ки, дүшмән илә дава едиб, миләт јолунда чан гурбан етсинләр.

Мән бу сөзү ешидән кими сапсары саралдым вә бирдән фикримә кәлди ки, дур гач. Амма көрдүм ки, ајағларым тутулуб вә һеч јеримдән тәрпәнә билмирәм. Өз-өзүмә дедим ки, адә бу нә кәләк иди мән дүшдүм? Сонра дедим, гој көрәк нә олачаг!

Бир гәдәрдән сонра көрдүм ки, өлкә милләтләрин гәһрәманлары бир-бир мәним јанымдан кечиб вә мәнә дә кәмали-һәгарәт илә бир нәзәр атыб, дава мејданына тәрәф кедирләр вә орада нә олурду-нә олмурдуса, ону көрмүрдүм. Анчаг ешидирдим ки, «Браво, браво» сәсиндән гулаг тутулурду вә әл чалмағ сәдасы асимана бүләнд олурду...

Бир гәдәр кечди, көрдүм, бир сәда кәлди ки, ај чамаат, бәс мүсәлманлардан да милләт јолунда чан гурбан едә билән бир адам јохдурму? Мән о саат истәдим бәркдән чығырыб дејәм ки, хејр, јохдур вә ола да бил-

мәз. Амма аллаһ лә'нәт еләсин бизим Кәрбәләји Гургушума, о јандан әлини мәнә тәрәф узадыб деди ки, вар, будур бурада отурубдур. Мән әл еләдим ки, адә бәсдир, евин јыхылсын, сәсини кәс! Олмады. Бир дә көрдүм ки, мәни сүрүјүб мејдана чәкирләр. Сәнин чанын үчүн, чәнаб Филанкәс, горхумдан елә чығырдым ки, бир дә көрдүм, ајыб олмасын, арвад-ушағы ојатмышам.

Инди дүз о күндән бәридир ки, мән өзүмә сөз вермишәм ки, бир дә мүфтә јерә «милләт белә кәлди, милләт белә кетди, милләт јолунда чан гурбан етмәк лазымдыр» кими сөzlәри бир дә, мин ил гала, ағзыма алмыјам. Чүнки горхурам ки, бирдән јухум керчәк ола! Нә дејирсән?

Идарәдән: Нә дејәчәјәм? Бир јахшы ишдир ки, еләмисән. Доғрудан, һәркаһ бизим бу чүрә «милләт-милләт» дејиб данышанлар өз сөzlәринә әмәл еләсәјдиләр, онда мүсәлман милләти бир верст ирәли кетмишди. Амма һејф ки, бизим сөзүмүз илә әмәлимизин арасында асчману зәмин тәфавүт вар. Одур ки, милләтимиз дә тәрпәндикчә кери сүрүшүр.

«Иршад», 1907.

«МОЛЛА НӘСРӘДДИН»

Дөвләт Думасыны бағладылар...

«Молла Нәсрәддин» журналыны да бағладылар...

Дөвләт Думасыны бағлајан һөкүмәт олду...

«Молла Нәсрәддин»и дә бағлајан һөкүмәт олду...

Анчаг тәфавүт бурасындадыр ки, Дөвләт Думасыны бағладылар падшаһын әмри илә, амма, «Молла Нәсрәддин» журналыны данос илә.

Бәли, алими-мәшһур олан гәдим Молла Нәсрәддини дәхи мүстәбид вә мүстәбидләр хадимләри һагг вә һагг-ганијјәт үстүндә севмәјиб, о гәдәр инчитдиләр ки, јазыг ахырда өзүнү дәлилијә вурду...

«Молла Нәсрәддин»ин бир о гәдәр сијаси төһмәти јох иди ки, һөкүмәт әһлинин хатиринә дәјә вә ону да «мү-зүрр мәсләкинә көрә» бағлаја иди. Хејр! «Молла Нәс-рәддин»ин рус һөкүмәти илә бир о гәдәр иши јох иди. Бәлкә онун иши «бизим өз һөкүмәтимиз» илә иди. Јә'ни «Молла Нәсрәддин» һагг сөз данышырды.

Вә һагг вә һәгигәт ачы олдуғуна көрә, бизим һәмишә ширни јемәјә өјрәнмиш «һөкүмәтимизин» хошуна кәлмә-ди вә кәлмәјән сурәтдә «һөкүмәт» һөкүмәтә данос вериб, һагг вә һәгигәт ағзыны јумдурду...

Лакин јумдура билдими?

Бу өзкә мәсәләдир. Буну, кет чәмаатдан хәбәр ал, десин!

«Иршад», 1907.

мәишәтимиздән

—Кәрбәләји Мәммәдчәфәр, саламәлејкүм!

—Әлејкүмәссәлам.

—Һара белә јүкүрүрсән?

—Һеч, бу јанда тәләсик бир ишим вар!

—Ја аллаһ!

—Ја аллаһ!

—Хош көрдүк!

—Хош вахтын олсун (үрәјиндә—ағзымда дедим ки, тәләсирәм).

—Сәламәтсәнми?

—Аллаһа шүкүр, сәламәтәм. Анчаг, бурада мәни бәрк көзләјирләр!

—Нечә доланырсан?

Шәфаәтин артыг олсун (үрәјиндә—әл чәкмәјәчәк дә).

—Чанын-башын сағдырмы?

—Чох сағ оласан (а сыртыг оғлу, ахы кишиләр орада мәни көзләјирләр).

—Лап сәламәтсәнми?

—Шүкүр олсун аллаһа (гәрибә ганмаз кишидир)!

—Әһвалын нечәдир?

—Өмрүнүзә дуачујам, амма бир аз вачиб ишим вар, чох бәрк тәләсирәм...

—Онун зәрәри јохдур, һамы елә олур. Кејфин нечә-дир?

—Кејфин јахшы олсун (а нанәчиб оғлу нанәчиб)!

—Бәс, нијә һеч көрүнмүрсән?

—Валлаһ һәмишә тәләсик ишим олур, бах елә инди, бу саат елә вачиб, тәләсик ишим вар ки, бир санијә ке-чиксәм, олмаз.

—Һәмишә базарын олсун!

—Аллаһ сәндән разы олсуч (бир дәли шејтан дејир вур бејни дағылсын)!

—Папирос чәкмирсән?

—Чох сағ ол (мәл'ун), һәлә ки, худаһафиз!

—Кедирсән? Худаһафиз!

* * *

—Кәрбәләји Мәммәдчәфәр, һарда галмышдын?

—Әши, аллаһ мәрдүмазара лә'нәт еләсин. Мәшәди Сәфи мәни гојурду ки, кәләм?

—Пәһ, пәһ! халг сәни көзләди, көзләди, ахырда көр-дүләр ки, кәлмәдин, инчијиб чыхыб кетдиләр.

—Әши нә дејирсән?

—Валлаһ, атамын кору һаггы!

—Буй, сәнин евин јыхылсын, Мәшәди Сәфи! Әши, билмирәм сыртыг оғлу сыртыг, һарадан мәнә белә әзиз чыхыб? Гәрибәдир валлаһ бизим ишимиз!

Аталар сөзү: Һәр көрүшә жарым саат вахт сәрф еләсәк, онда кәрәк өмрүмүзүн јарысына гәләм чәкәк.

«Иршад», 1907.

МҮСӘЛМАН МӘЧЛИСИ

Мүсәлманлар бир јерә јығылыб мүһүм бир мәсәләни һәлл етмәк истәјирләр. Саат она тә'јин олунмуш јығынчаг, үзвләриндән биринин «балача бир иши» олдуғуна көрә, икинчисинин, үчүнчүсүнүн, дөрдүнчүсүнүн вә саиринин аллаһ билир нәји олдуғуна көрә тә'хирә дүшүб, күнортадан дөрд саат кечмишдә ачылыр. Үзвләрдән бир чохунун үзүндән јаған әталәт вә кәсаләт бүтүн үзвләрә сирајәт едиб, һамы башыны ашағы салыб, бир гәдәр сүкута кедирләр. Сонра бунлардан бириси ағзыны јолдашынын гулағына тушлајыб, хысын-хысын сөһбәтә башлајыр. Бунларын сөһбәт әснасында аһәстә-аһәстә күлмәкләри јавугда олан јолдашын да диггәтини чәлб едиб, ону да бу сөһбәтә иштирака мәчбур едир. Сонра дөрдүнчү јолдаш бунлара гошулур. Бешинчи вә алтынчы да бу сөһбәтә гарышыб, сөһбәти ачырлар вә үмуми мәчлис мүһүм мәсәләни кәнара гојуб, чај вериләнәчән хүсуси сөһбәт едирләр. Базарда бир-ики мүсәлман арасында олан атышмадан сөз салырлар вә дејирләр ки, һәркаһ Сичимгулу оғлан бир гәдәр чәлд тәрпәнсәјди, гојмазды диразбојун Чәби көзүн ачсын. Сонра гәзетдән сөз дүшүр. Һамы играр едир ки, гәзет јахшы шејдир,

һәркаһ адамларын ејбини ачмаја, чүнки һамы инсандыр, ејибсиз адам олмаз. Әһли-мәчлисин бир чохунун көзү гапыдадыр ки, көрәк нә вахт чај вериләчәк. Ахыр-үләмр чај верилир. Әһли-мәчлис дирчәлир, кәсаләт вә әталәт нишанәси јох олур. Һамы дөшүнү кәриб чаја тәрәф мејл едир. Чај әснасында мүһүм мәсәлә хүсусунда данышмағы лазым билиб, әввәлдә бир сәдр сечмәји гәрар верирләр. Үзвләрдән сәдр олмаг фикриндә олан бир шәхс галхыб данышыр:

—Чамаат, өзүнүз билирсиниз ки, бу шүрү етдијимиз иш чох мүһүм бир ишдир, она көрә бир сәдр сечмәк лазымдыр ки, о һәр нә десә, биз она гулаг асаг.

Чамаат:

—Әлбәттә, әлбәттә!

Дикәр бир үзв:

—Хејр, сәдр һәр нә десә, она гулаг асмаг лазым дејил. Сәдрин борчу одур ки, мәчлисдә бир гајда гојсун ки, һамы даныша билсин вә сонра өзү дә ја о тәрәфи, ја бу тәрәфи һагг билсин.

Әввәлки үзв (*ачыглы*): Тәвәгге едирәм ки, бурада бөјүк дура-дура, кичик данышмасын.

Чамаатын бир нечәси:

—Бах, бу јахшы бир сөздүр.

Үзвләрдән бә'зиләри:

—Нечә данышмасын? Бурада бөјүк-кичик јохдур, һамы сөз демәјә мухтардыр.

Бир ајры үзв (*әввәлки үзв кәмәкчи чыхыр*):

—Бағышлајын, бурада һәр кәс дуруб ағзына кәләни данышса, бу мәчлис олмаз...

Бир чох адам (*инчијиб*):

—Әши, сөјүш нә лазым?

Бириси (*ағзыны о јана тутуб*):

—Мүсәлманын чәми иши беләдир.

Бир үзв:

—Бурада артыг данышмаг лазым дежил. Эввэл бир сәдр сечин. сонра көрәк кимин нә сөзү вардыр. Гуртары, вахт кечир. Һә, мән дејирәм ки, Һачы Нәчәфәли сәдри-мәчлис олсун, нә дејирсиниз?

Чамаат:

Һеч сөзүм јохдур.

(Сәдрлик фикриндә олаңлар гашгабағыны саллајыб, бығларыны бурурлар.)

Һаман үзв:

—Чох јахшы, Һачы Нәчәфәли әми бизим сәдримиздир. Бу белә! Инди Мәшәди Һәсәнгулу, дур даныш, көрәк нә демәк истәјирсән.

М. Һәсәнгулу (утана-утана):

—Мәним һәлә бир сөзүм јохдур.

Һаман үзв:

—Чох јахшы, сән отур. Инди Кәрбәләјы Нағы, сән дур даныш... Сәнин дә сөзүн јохдур? Чох јахшы!.. Мирзә Мәммәд, сән сөjlә көрәк нә вар, нә јох!

Мирзә Мәммәд:

—Мән әввәл ону демәк истәјирәм ки, көрәк, сәдри нәдән өтрү сечмишик?

Һаман үзв:

—Адә, бу нә сөздүр. мәчлисдә кәрәк бир сәдри-мәчлис олсун, јохса олмасын? Рәһмәтлијин оғлу елә сөз данышыр ки...

Бириси:

—Јахшы, Һачы бизим сәдримиздир, бәс сән нәчисән?

Һаман үзв:

—Сәнә ким ихтијар верди ки, дуруб данышасан?

Бириси:

—Бәс, сәнә ким ихтијар верди ки...

Һаман үзвүн тәрәфдары:

—Адә, һеј! Чох о јан-бу јан еләмә, һа!

Бир ајры үзв (тәрәфдара үзүнү тутуб):

—Сән нәчисән, гочаг?! Нечә о јан-бу јан еләмә?!

Тәрәфдарын тәрәфдары:

—Тәвәгге еләјирәм ки, отурдуғун јердә гызышмајасан!

Бир ајры үзвүн тәрәфдары:

—Әһ! Һәрә дуруб бурада бир сөз данышачагдыр!

Тәрәфдарын тәрәфдарынын тәрәфдары (һирсли):

—Көзүнә дә ағ салачагдыр!

Бир ајры үзвүн тәрәфдарынын тәрәфдары:

—О, һә! Ағзына јијәлик елә, јохса бејнини чыхардарам!

О тәрәф:

—Кимин бејнини чыхардарсан, әдә?!

Бу тәрәф:

—Сизин бејнинизи чыхардарыг!

О тәрәф:

—Чыхартмајан өзүнә гурбан олсун, бисимиллаһ!

Бу һалда битәрәф адамлар араја сохулуб, «Ај чаным, бәсдир, ејибдир»—дејә-дејә күчлә о тәрәфин дә, бу тәрәфин дә ачығыны сојудурлар. Вә сакитлик бәргәрар едәндән сонра кеч олдугуна көрә, мүнһүм мәсәләнин һәллини сонраја гојуб, әввәл о тәрәфин вә бир гәдәрдән сонра бу тәрәфин адамларыны бајыра бурахырлар вә өзләри дә далларында чыхырлар ки, бајырда дава дүшсә, гојмасынлар.

Мүнһүм мәсәләнин һәлли галыр «ај батандан сонраја».

«Иршад», 1907.

АЛӘМ ШАИР ОЛДУ

Идарәмизә почт кәлән кими һамымыз јығылырыг башына ки, көрәк нә вар, нә јох. Биз гәзетләрә бахырыг,

мүдиримиз дә мәктубларын конвертини бир-бир чырыб
гојур кәнара вә дејир:

—Аләм шаир олду!

Биз сорушуруг:

—Нечә?

Мүдир динмәјиб, кәнара гојдуғу кағызлара ишарә
едир.

Бахыб көрүрүк ки, һамысы ше'рдир.

Чох көзәл, һеч сөзүмүз јохдур вә буну да билирик
ки. шаирлик бөјүк бир веркидир вә ше'ри охујан да кә-
рәк ондан бир ләззәт анласын вә ја өзүндә бир һүсн
һисси ојандығыны дујсун.

Бу әһвалаты нәзәрдә тутуб башлајырыг ше'рләрдән
бир-бир охумаға. Көрүрүк ки, бири белә јазыбдыр:

Еј олан ганына гәлтан Иран,
Һансы залым етди сәни белә иран?

Јолдашларымыздан бири дејир:

—Иран падшаһы!

Биз дә тәсдиг едирик ки, бәли, Иран шаһы вә көрү-
рүк ки, бу суалын һеч бир мәтләбә дәхли јохдур.

Сонра далысыны охујуруг, көрүрүк «шаир», «Иран»
вә «виран» кәлмәләринә бир гафијә тапыб: «чан». Вә бу
гафијәни ше'рә салмаг үчүн белә дејибдир:

Көр нечә олдулар гурбан нечә чан

Јолдашларымыз бир-биринин үзүнә бахыб вә башыны
булајыр. Далыны охујуруг: «Гурбан» сөзү тапыбдыр вә
языбдыр:

Тиғи-бүрранилә олдулар гурбан!

Бахырыг ки, биздә һеч бир һисс ојанмыр. Анчаг јады-
мыза нәдәнсә Рүстәм пәһләван дүшүр.

Далысыны охујуруг:

Гырдылар һамыны тамам јексәр.
Галмады орада бирчә пәдәр.

«Шаир» бурасыны јаздыгда јәгин куман едирмиш ки,
охујанлар ағлајачаглар. Амма сөзүн доғрусу, бизи күл-
мәк тутур вә јолдашларымыздан бири дејир:

—Јәгин далы да олачаг «дәрбәдәр».

Доғрудан да, көрдүк јазыбдыр ки:

Өврәт, ушаг олду дәрбәдәр.
Чығырды гундагда тифли-сүдәмәр.

Бурада јолдашларымыздан бири тәвәгге едир ки, изн
верәк ше'рин далысыны о десин вә һеч дајанмајыб бир
нәфәсалмаја дејир:

Сә'јин олду, еј шаир, лап һәдәр
Бу чүрә ше'рләр сәбәтә кедәр!
Ше'р јазмаг да чох һүнәр истәр.
Сәндә дә јохдур бир белә һүнәр.
Сән кет, бу дәрси елә әзбәр.
Вә де: Әлиф, беј, пүш, дү зәбәр, дү-зир!

Доғрудан да, шаирләримиз буну јадларындан чыхар-
масынлар ки, ше'рин һәр бир фәрди, мә'лум бир һиссин
тәрчүманы олмалыдыр ки, охујан кәсдә дә о һисс ојан-
сын. Јохса гафијәбазлыға галса, ашыг Пәри хала да
шаирдир ки, дејибдир:

Ај доғду гәлбиләнди,
Доғдугча гәлбиләнди.
Кедиб чанана дејин:
Бу гәлб о гәлбинәнди.

«Тәрәгги», 1908.

МЭШӘДИ КАБИЛИН ТӘБРИЗ СӘФӘРИ

Мәшәди Кабилин башы чох гарышыг иди, чүрбәчүр «важны» ишләри вар иди ки, бунларын һамысыны бир-бир дүзәлтмәк лазым иди. Бир иши о иди ки, кәрәк оғ-луну ишколаја гојсун; ондан сонра гызыны көчүрсүн вә бунлар һамысы кечәндән сонра Тәбризә кедиб мал кәтирсин вә дүканыны олдуғу јердән ајры бир јерә көчүрсүн вә бундан башга о гәдәр хырда ишләри вар иди ки, бә'зи вахт һеч башыны гашымаға да мачалы олмурду.

Мәшәди Кабилә мәсләһәт көрдүләр ки, әввәлчә Тәбризә кедиб дүкан ишләрини дүзәлтсин, сонра о бири ишләринә шүру етсин.

—Елә јахшыдыр, әввәлчә ишләрини бир гуртар, сонра аллаһ гојса гајыдарсан, чансағлығы олсун, о бири ишләрини дә дүзәлдәрсән!—дејиб арвады да Мәшәди Кабилә буну мәсләһәт көрдү.

Мәшәди разы олду вә башлады Тәбризә сәфәрә һазырлашмаға...

Сөјләјирләр ки, Лондон инкилисләри базардан евләринә бир парча кағыз јазыб көндәрирләр ки, «Мәни һаһара көзләмәјин, Һиндистана кедәчәјәм» вә арвад-ушағы илә көрүшмәји гајыдан баша гојуб парахода миниб кедирләр. Амма бизим мүсәлманлар нәдәнсә гүрбәтдән чох горхурлар.

Одур, мәсәлән, Бакыдан Биләчәријә вә ја Шуша ғаласындан Ағдама кетмәк лазым оlanda чох бикеф олурлар, арвад-ушаг да бикефләнир вә јола дүшәндә аз ғалырлар ағлашма гурсунлар.

Инди Мәшәди Кабил дә Тәбризә кедәчәјини јадына салыб бир аз бикеф олмушду, арвад-ушаглар да бикеф иди. Анчаг бирчә Кәрбәләји Сәфинин вечинә дејилди. Пәнчәрәнин алтында отуруб сәфәрә һазырлашан Мәшәди

Кабили көзләјирди вә ушагларә тәсәлли вермәк үчүн дејирди:

—Аллаһ гојса, атаныз бу күн чыхыр, бир-ики күндән сонра олар Тәбриздә, амма көрүн сизә нәләр кәтирәчәк! Тәбриз јемиши. Бах, кишмишләри бу бојда олур, бах, бадамлары гоз бојда, чохлу хурма кәтирәчәкдир ки, бири јумруг бөјүклүкдә.

Ишин бу мәгамы балача ушагларын бир гәдәр кефини ачды. Балача Сәмәд исә тәк бир јер-јемишләрә ки-фајәт етмәјиб бир Тәбриз хорuzu да истәди.

—Бәс Тәбриз хорuzu да кәтирәр,—дејиб Кәрбәләји Сәфи ону архајын етди.

Ики саатдан сонра мин чүрә дуалар илә, далдан су атмаг илә, гапыја Гур'ан чыхартмаг илә Мәшәди Кабили јола салдылар...

Бир саатдан сонра базара хәбәр дүшдү ки, Мәшәди Кабили параход габағында өлдүрдүләр!

«Тәрәгги», 1908.

КИТАБ ВӘ ЧОРАБ

Биз мүсәлманларда ширкәт, компанија вә бунун ки-ми шејләр чох вахты һеч ишә башламамыш дағылыр, ширкәтин үзвләри бир-бирини көрәндә бир верстликдән гачырлар.

Мүсәлмана дејирсән ки, балам, кәл, бир «Нәшријат чәмијјәти» гураг, һәм өзүмүз пул газанаг, һәм өзкәләрә пул газандыраг, һәм дә чамаатымыз арасында савад артыраг. Мүсәлман бир гәдәр фикир еләјир вә бир бала-ча күлүмсүнүр вә сонра дејир:

—Ахы пулум јохдур.

Сән бу сөзә инанмырсан, чүнки билирсән ки, бу мүсәлманын чибиндә елә бу саатын өзүндә бир әлли манат вар ки, үзвлүк пајы үчүн бәсдир. Өзү дә елә јерләрә әлли манат хәрчләјир ки, әлли мин ил чалыша, о јердән әлли гәпиклик дә мәнфәәт көрмәз. Буну дејирсән, јенә бир аз фикир еләјир вә дејир:

—Ахы сән билмирсән ки, әлли манатын әлли мин дәрди вар.

Бу сөзүн габагына һеч бир сөз дејә билмирсән. Доғрудан да, әлли манатын әлли дәрди вар. Анчаг башлајырсан гандырмаға ки, бу әлли манат итмир, бәлкә ики үч онун кими әлли манат кәтириб, јүз мин шејин дәрдинә дәрман олур. Мүсәлман инанмаг истәмир вә сорушур:

—Јәни нә төвр?

Дејирсән ки, мәсәлән, бириси бир китаб јазыр вә истәјир ки, о китабы чап етдирсин, амма пулу олмур. Кәлир «нәшријјат чәмијјәти»нин јанына вә китабыны о чәмијјәтә сатыр. Чәмијјәт китабы алыб чап етдирир вә сонра сатмаға башлајыр. Сатыб гуртарандан сонра көрүр ки, филан гәдәр мәнфәәт еләјибдир вә о мәнфәәти дә үзвләрин арасында бөлүр.

Мүсәлман бу сөzlәрә гулаг асыр вә дејир:

—Бәлкә китаблар сатылмады?

Онда дејирсән ки, јахшы, бәс онда сән һеч дүканына чораб алыб гојма.

Дејир:—Нејчүн?!

Дејирсән ки, бәлкә чораблар сатылмады!

Мүсәлман күлүр вә дејир:

—Ахы чораб илә китаб бир дејилдир. Чорабы јенә ајаға кејирләр, китабы нә етсинләр?

Иш бу мәгама кәлдикдә сән өзүн дә бир аз фикрә кедирсән вә бахыб көрүрсән ки, бу чүр үзвләрлә «Нәшријјат чәмијјәти» дүзәлтмәк она охшар ки, палчыгдан

икимәртәбә ев тикәсән ки, сонра да учуб төкүләндә алтында галан сән оласан. Ајаға дуруб, худаһафиз дејиб, кедирсән...

«Иршад», 1908.

ЈАЗЫ ЈАЗАНЫН ЈАЗЫ ЈАЗМАГДАН ГАБАГ ФИКРИ

—Нә јазым? Ирандан јазым? Јохса Османлыдан? Јохса Русијадан јазым? Јох, гој өз әһвалымыздан јазым. Јахшы, өз әһвалымыздан нә јазым? Чәһаләт...

Ah! Даһа бу сөз зәһләмизи төкдү! Бәс нә?.. Бу гарандашы чыхардан нә ағыллы адаммыш... Гарандаш! Бу сөзүн әсли гарандаш дејил, гара дашдыр, демәли, түрк сөзүдүр. Бәс, онда кәрәк гарандашы ичад елән дә түрк олсун!.. О ким имиш?.. Османлыда гануни-әсаси. Гој, бу барәдә јазым. Иран илә Османлыны тутушдурум... Амма биз дә гәрибә адамларыг, һа! Билдир султаны сөјүрдүк, Иран шаһыны тә'риф едирдик. Инди Иран шаһыны сөјүрүк, султаны тә'риф еләјирик. Инди буну бир авам адама сөјләсәм, дејәр ки, сиз мүтәгәллүб адамсыныз... Мүтәгәллүб. Јәгнн бу сөз гәлп сөзүндән чыхыр: гәлп пул, гәлп адам.

Адам әлејһиссәлам... Мәсәлән, ики јүз илдән сонра биздән һеч бир нишанә галмајачаг... Амма тәәччүбдүр, валлаһ! Кечән күн Гыз галасына бахырдым... Нечә ил-ләрдир ки, дурур вә нечә-нечә шејләр көрүр, демәли, тарихин дилсиз шаһидидир. Амма мәни јандыран бура-сыдыр: чаным, ахы бу галаны, бу һасары бир адам тикибдир, онун үстүндә әлләшибдир, бах һаман бу дашлары өз әли илә көтүрүб, кәтириб бураја гојубдур. Јахшы, бәс инди о адам һаны?.. Һаны о адам? Валлаһ, лап

ачыгым тутур. Бу барыны тикэн, бу дашлары дүзэн о чанлы, башлы, ағыллы, һиссли адам јох олуб кедиб, амма онун гајырдыгы бу чансыз, руһсуз, һиссиз шеј индијә гәдәр галыб, һәлә бундан сонра да нә гәдәр гала-чагдыр!...

Һә инди мән нә јазым? Ah, бу әһвалат мәни хараб еләди: јаша; өмүр елә, әзијјәт көр, чәфа чәк, утан, инчи, горх, агла, агла балам, агла, сонра да өл! Јох ол, дөн торпаг ол! Инди ки, беләдир, инди ки, ахырда мән өлүб һеч олачагам, инди ки, мәним бу әзијјәтләрим, чәкдијим чәфалар һамысы әбәс олачагдыр, онда... Адам чох фикир еләсә анархист олар, валлаһ! Иран падшаһларыны пис-ләјирик ки, дејирмишләр:

Пәс әз мән һәр че бад-бад*

Валлаһ, доғру дејирмишләр. Чох да дејәк ки, мәсә-лән, Нәсрәддин шаһдан сонра Иран бүтүн дүнјанын һа-кими олуб, иранлылар да лап гызылдан палтар кејин-мишләр! Бундан Нәсрәддин шаһа нә? Һәркаһ өләндән сонра буну һисс еләјә билсәјди, јенә сөзүмүз олмазды; ахы, һисс еләмир!.. Әши, бу сонранын фикридир, һәлә гој көрәк, инди нә јазат!

Чох көзәл, султан гануни әсаси верди... Адам инди Истамбула кедә... јох, әввәл Теһрана кедә, ондан сонра Истамбула кедә! Кәрәк 4 күн јол кедәсән. Әввәл Бату-ма... Ким дејирди ки, Мәшәди Рүстәм Батумдадыр? Кәрәк ки, мән дүнән ону базарда көрдүм, бојнунда баш-лыг варды... Иранда адамларын бојнуна зәнчир салыр-лар... Дәмир шишләри гыздырыб бәдәнинә сохурлар! Бәһ-бәһ! Биз бу сөзләри ешидирик, амма һеч һалымыза тәфавүт еләмир. Мәсәлән, дүнән јазылмышды ки, Иран-да «Руһүлгүдс» мүдирини өлүм чәзасына мәһкум едиб-

* Мәндән сонра нә олур-олсун!

дирләр; сонра да јазылмышды: «Ону боғачаглар»... Көр һа, о адамы боғачаглар. Биз һамымыз буну охудуг, сон-ра гәзети јерә гојуб ишимизә кетдик. Дәхи бир фикир еләмәдик ки, ахы нечә јә'ни «ону боғачаглар»?

Адамы боғмаг чох пис шејдир... Нечә олар ки, адамы боғсунлар!.. Мәсәлән, кәндири боғазына салыб дарта-чаглар, онун нәфәси тынчыхагадыр, үрәји гысылачаг-дыр, истәјәчәкдир ки, чыхсын кетсин евләринә... Арха-јынча отурсун... Бу чәлладлар нәдир? Онлар да бизим кими адам дејилдирләрми? Нә үчүн адамы боғурлар?.. Шаһ бујурур!.. Шаһы боғсунлар, јә'ни бир азча боғсун-лар, онда о көрәр ки, бу чүрә шејләр пис заддыр, даһа бир дә адамы боғдурмаз... Аллаһын алтында инсанын бәдәни елә јаранмыш олајды ки, ону нә боғмаг, нә күл-лә илә дешмәк, нә хәнчәрлә парчаламаг, нә гајалардан атыб әздирмәк, нә суда гәрг етмәк—гәрәз, бир шеј илә өлдүрмәк мүмкүн олмајајды... Ah, чох фикир адамы дәли-диванә еләр. Амма бир тәрәфә бахсан, дәли олмаг да бәд дејил... Јох, бу күн мән һеч зад јазат билмәдим, галсын сонраја!..

«Тәрәгги», 1906.

ҲИЛАЛ ИЛӘ ШИРИ-ХУРШИД

Ш и р и-Х у р ш и д (Һилалә)—Бәс сән батмышдын, нә үчүн бирдән чыхдын?

Ҳ и л а л—Бәс сән чыхмышдын, нә үчүн бирдән бат-дын?

Ш и р и-Х у р ш и д—Бизим адамларын чоху адам дејилләр. Бәлкә адам сифәтиндә олан бајгуш, јапалаг вә бу чүрә шәбпәрә гушлардыр. Нечә ки, инди Иранын виран олмагы да буна бөјүк дәлилдир. Мәним шәфәг-

ләрим бу байгушларын көзләринә ох кими батырды, она көрә онлар мәним чыхмағыма таб кәтирә билмәдиләр вә мәни батырдылар.

Һилал—Мән дә 30 илдир ки, гара булуд алтында кизли галмышдым. Гара булуд кетдикчә гаралыб галынлашыб һәр јери зүлмәтә дөндәрмишди... Накаһ бирдән илдырым шыгыјыб булуд дәншәтлә курулдады вә јағыш әтри әвезиндә навадан ган гохусу кәлмәјә башлады. Билдиләр ки, бәрк бир ган јағышы јағыб, һәр јери ган сели басачагдыр. Она көрә тез булудлары дағыдыб, мәни чыхартдылар.

Ширри-Хуршид—Даһа бир дә батмазсанмы?

Һилал—Сәнин бир дә чыхмајачағыны билдијим кими, өзүмүн дә бир дә батмајачағымы ашкар билирәм...

* * *

Иран шаһы истәјир ки, тәзәдән тач гојсун; чүнки әввәлки «ко» олмајыбдыр. Она мәсләһәт көрүрләр ки, икинчи дәфә тач гојдугда адыны дәјишиб, Мамедали гојсун. Чүнки даһа бу бијабырчылыгдан сонра Мәммәдәли ады она јарашмыр... Даһа доғрусу, онун өзү бу ада јарашмыр.

«Тәрәгги», 1908.

ЛУХУДА

(Комедија)

ӘВВӘЛИНЧИ МӘЧЛИС

Шаһын сарајында, бир гапынын ағзында
ваге олур.

Шүча Низам—Мән дејирәм ки, шаһын јанына бир-бир кедәк.

Мүчтәһид Мирзә Һәсән—Нејчүн? һамымыз бир јердә кирсәк нә олар?

Шүча Низам—О да јахшы олар, анчаг...

Мир Һашым—Мән дә о фикирдәјәм ки, бир-бир кирсәк јахшы олар!

Мүчтәдирүддәвлә—Мән дә буна разыјам.

Рәһим хан—Јохса бир-бир кириб мәнән шаһа шејтанлыг еләмәк истәјирсиниз?

Шүча Низам—Әши, ајыб дејилми белә сөзләр данышырсан?

Рәһим хан—Јох, шаһзадә! Мән сөзү ачыг данышарам. Демә ки, бу бир чөл тәрәкәмәсидир, ганмыр. Мән сөзү ачыг данышарам, шаһын өзүнә дә ачыг сөјләјәчәјәм! Мән, мән... бичлик билмәрәм.

Шүча Низам (ачыглы)—Хан! Сән падшаһы сөјүрсән!

Рәһим хан—Мән падшаһы сөјмүрәм! Мәним үрәјим...

Шүча Низам (лап ачыглы)—Хејр, сән падшаһы сөјүрсән. Сән мәнә хаңзадә, шаһзадәјә бич дејирсән вә һалонки, мәним атам да, амам да мә'лумдур.

Рәһим хан—Мәним сәнин атан илә, анан илә ишим јохдур... Вә тәвәгге едирәм ки, һирсини басыб топ кими ачылмајасан. Мәним хасијјәтим бир гәдәр түнддүр!

Шүча Низам (һәдә илә)—Јахшы... Чох јахшы...

Мүчтәһид Мирзә Һәсән—Әши, бәсдир, ајыб дејилми, ушаг дејилсиз, һа!

Мир Һашым—Бура Тәбриз дејил, һа! Бура падшаһ гапысыдыр.

Рәһим хан—Билирәм, сизин һамынызын фикри нәдир! Амма шаһы алдада билмәзсиниз!

Мүгтәдирүддөвлә—Хан, үмидварам ки, сән мәнә јахшы бәләдсән!

Мирзә Һәсән—Аллаһын каламына анд олсун, һеч ганмырам ки, бу нә сөһбәтдир.

Рәһим хан—Сизин һамыныза јахшы бәләдәм!

Мир Һашым (*чибиндән тәнбәки чыхардыб чубуг һазырлајыр*)—Хан, чубуг дартырсан?

Рәһим хан (*е'тинасыз*)—Јох, башым ағрыјыр.

Мүгтәдирүддөвлә—Мәндә бир гәдәр башағрысы давасы вар, истәјирсән?

Рәһим хан—Јох, о давалар мәнә кар еләмәз.

Мирзә Һәсән—Истәјирсән башағрысы дуасы јазым...

Рәһим хан—Јох, аға, зәһмәт чәкмә! Мәним бүтүн әһвалым пәришандыр.

Шүча Низам—Хан, мән сәнин хатиринә дәјдим, тәвәгге едирәм ки, бу адамларын ичиндә мәни бағышлајасан. Өзүн билирсән ки, Тәбризин әлдән кетмәји нә тәһәр әсәр еләјибдир, бир гәдәр дилим ачы олуб. Бағышла, хан! (*Јанына кедир, әл верир*).

Рәһим хан (*бу ишдән хошланыб*)—Аллаһ бағышласын. Мәним дә дедијим одур ки, мән сизин һамыныздан гочајам, өзүмүн дә сәнәтим күндүз ахшамадәк чәңкү чидал иди. Бир дава олурду ки, мән басырдым, бир дава олурду ки, мән басылырдым. Инди Тәбриз давасында мән басылдым. Нә зәрәри вар, сабаһ Шираз давасы олар, мән басарам. Дедијим будур, елә шаһа да белә дејәчәјәм, мәним тәгсирим јохдур. Мәним сәнәтим беләдир.

Һамысы—Әлбәттә, әлбәттә, бизим һеч биримизин тәгсири јохдур. Анчаг иш бурададыр ки, о тәрәф күчлү олду. Она көрә... иш дә белә олду!

ИКИНЧИ МӘЧЛИС

ШАҢ ОТАҒЫНДА

Шаһ—Сонра нә олду?

Шүча Низам—Фәда олум сәнә! Сонра мән Рәһим хана дедим ки, инди ки, сән дава еләмәк истәмирсән, онда сән Тәбриздән чых кет, анчаг гошуну вер мәнә, дава едим. Буна да разы олмады. О тәрәф исә кетдикчә һүчумуну артырыб бизи дара салды! Јенә Рәһим хана јалвардым ки, аллаһа бахсын, сәни арада көрсүн, бизә көмәк еләсин. Гулаг асмады. Ахырда бир дә ешитдик ки, Рәһим хан өз гошуну илә Тәбриздән гачыбдыр.

Шаһ—Јахшы, кет о бири отаға. Мир Һашым кәлсин! (*Шүча Низам чыхыр, Мир Һашым кириб сәчдә едир*).

Шаһ—Сөјлә көрәк әһвалат нә төвр олду!

Мир Һашым (*дуруп*)—Би әби әнтә вә үмми!* Ајағынызын торпағына фәда олум, шаһ, бизим евимизи јыхан Шүча Низам илә мүчтәһид Мирзә Һәсән олду...

Шаһ—һаа!.. Јахшы кет мүчтәһид кәлсин!

(*Мир Һашым чыхыр, Мирзә Һәсән әрәбчә сөзләр охуја-охуја дахил олуб сәчдә едир*).

Шаһ—Сөјлә көрүм әһвалат нә төвр олду.

Мүчтәһид Мирзә Һәсән—Фәда олум сәнә, дүнјада һәр шејин бир башы олар, бир дә ајағы. Мәселән, сән бизим башымызсан, биз дә сәнин ајағын...

Шаһ—Мәтләби сөјлә көрәк иш нә төвр олду.

Мирзә Һәсән—Сәнә фәда олум, һәркан Шүча Низам, Мир Һашым вә Мүгтәдирүддөвлә олмасајды, Тәбриз әлдән кетмәзди.

Шаһ—Јахшы, кет, Мүгтәдирүддөвлә кәлсин!

Мүгтәдирүддөвлә—Хаки пәјинә гуламын ча-

* Атам-анам сәнә фәда олсун!

ны гурбан! Шүча Низам, мүчтәһид Мирзә Һәсэн, Мир Һашым Тәбризи фәнаја вердиләр. (*Кедир.*)

Шаһ—Рәһим хан кәлсин. (*Рәһим хан кәлир.*) Чағырын Шүча Низамы, Мир Һашымы, Мирзә Һәсәни, Мүгтәдирүддөвләни! (*Һамысы дахил олулар.*)

Шаһ (*Шүча Низама*)—Бәс сән дејирсән ки, Тәбризин батмағына Рәһим хан сәбәб олду?

Шүча Низам (*Рәһим хана бахыб*)—Бәли, шаһ сағ олсун!

Рәһим хан (*ачығындан дишини ғычајыр*)—Сән намәрдсән!

Шаһ—Хамуш! Мүчтәһид, сән дә дејирсән ки, тәгсиркар Шүча Низам, Мир Һашым вә Мүгтәдирүддөвлә иди?

Шүча Низам, Мир Һашым вә Мүгтәдирүддөвлә—Шаһ сағ олсун, тәгсир бу әммамәли мүчтәһидин өзүндәдир.

Шаһ—Мир Һашым, сән дә дејирдин ки, тәгсиркар Шүча Низам илә мүчтәһиддир.

Мир Һашым—Шаһ сағ олсун, Шүча Низамы да дедим? Кәрәк ки, ону...

Шаһ—Мүгтәдирүддөвлә, сән дә сөjlәдин ки, Шүча Низам, Мирзә Һәсэн, Мир Һашым тәгсиркар идиләр.

Мүгтәдирүддөвлә—Шаһ сағ олсун, бәли!

Мир Һашым—Мүгтәдирүддөвлә, мәни дә тәгсиркар билирсән?

Мүгтәдирүддөвлә—Бәс сән мәни нә үчүн дејирсән?

Мир Һашым—Мән сәни демәмишәм...

Мүчтәһид—Јахшы, чәнаб Мүгтәдирүддөвлә вә Мир Һашым, сизин сөзүнүздән бу чыхыр ки...

Шүча Низам—Чәнаб мүчтәһид, һеч утанмдын ки, сән мәни бөһтан алтында...

Рәһим хан—Кәрәк, Шүча Низам, галсын сәнинлә... Мүгтәдирүддөвлә—Ајыб олсун сәнә, Мирзә Һәсэн, мән сәни бир адам...

Шаһ (*бәркдән*)—Лјахов!

(*Лјахов дахил олу*).

Шаһ—Бу адамлары апарыб топ агзына гојарсан. Ән әввәл мүчтәһиди топларсан.

Мирзә Һәсэн—Вај, дәдәм вај, ај шаһ, башына дөнүм, сәнә гурбан олум, мәнә јазығын кәлсин! Мәнә јазығын кәлсин, сәнә гурбан олум, вај!..

* * *

—Аға, аға, аға.

Мирзә Һәсэн—Һаа!

—Нә пис сајыглајырсан!

Мирзә Һәсэн—Паһо!.. Бари пәрвәрдикара, шүкр олсун сәнә, јахшы ки, јуху имиш!

—Нә олуб?

Мирзә Һәсэн—Балам, јухумда көрдүм ки, Тәбризи Сәттархана вериб, Теһрана гачмышыг, шаһ да бизи топ агзына гојдуруб.

—Аға, елә ахырда да о чүрә олачагдыр. Бизи ја Сәттархан топа гојачагдыр, ја да ки шаһ. Бу икисиндән хали дејилик. Наһаг јерә өзүмүзү әнкәлә салдыг!

«Тәрәгги», 1908.

«ИРАН ХӘЗИНӘСИНДӘ ПУЛ ЈОХДУР»

(*Гәзетләрдән*)

Әмир Баһадыр Чәнк гапылары бир-биринә вуруб чыхды вә башлады сөjlәмәјә:

—Бәли, кедәк пул диләнәк!.. Гәрибә ишдир бу, вал-

лаһ, Иранын рәнјјәти дә диләнсин, вәзири дә!.. Амма, зәрәр јохдур, мәнә дә «Сүпәһсалари күлли-гошуни-Иран, вәзири-һәрб Әмир Баһадыр Чәнк» дејәрләр ки, бу саат мәним адым дүнјанын һәр тәрәфиндә сөјләнир!

Өзүнә бу чүрә тәсәлли вериб, Әмир Баһадыр бир гапыны дөјдү. Сәс кәлди:

—Кимсән?

Чаваб верди ки, «Сүпәһсалари күлли-гошуни-Иран, вәзири-һәрб Әмир Баһадыр Чәнкәм!».

Гапы ачылыб дахыл олду.

— Бары, һеч олмаса, јарымча милјон верәсиниз, бизим ишимизи дүзәлдәсиниз. Һаман пул илә биз Ираны сакит едәрик вә Сиз дә кәлиб әввәлки кими Иранда алыш-вернш едиб, он гат мәнфәәт газанарсыныз.

— Бәс киров нә гојмаг истәјирсиниз?

— Киров?.. Нә киров?..

— Һаман о киров ки, шаһ рус банкинә гојуб бир аз пул көтүрдү.

— Чох көзәл!.. Папағымы киров гојарам!

— Хан, сизин папағынызын гијмәти, һа өзүнү өлдүрә, он беш манатдан јухары олмаз, һалбуки јарым милјон пул истәјирсиниз!

— Хејр!.. Сиз мәни баша дүшмәдиниз. Папагдан мәгсуд мәним бу башымдаки папаг дејил, бәлкә мән Сүпәһсалари күлли-гошуни-Иран, вәзири-һәрб Әмир Баһадыр Чәнкин намусудур. Јә'ни әкәр Сизин пулуруз кери верилмәсә, онда мән, кәрәк, бинамус олам вә бу папаг ки, бу саат башымдадыр, чыхардам вә башы ачыг кәзәм. Һәрчәнд сиздә башы ачыг кәзмәк ајыб дејил, амма биздә бөјүк бинамуслугдур.

— Јох хан, биз о сөвдаја киришә билмәрик!

— Јахшы, Сүпәһсалари күлли-гошуни-Иран, вәзири-

һәрб Әмир Баһадыр Чәнк сиздән пул истәјир, сиз дә вермирсиниз?

— Јох, верә билмәрик!

— Јахшы, Иран падшаһы ки, она Зиллуллаһ вә шаһншаһ мәмалики-мәһрусәји-Иран дејирләр, о, Сүпәһсалари күлли-гошуни-Иран, вәзири-һәрб Әмир Баһадыр Чәнки көндәриб сиздән јарымча милјон пул истәјир, вермирсиниз?!

— Јох вермирик!

— Ди, онда бари бир гәдәр чиб хәрчлији верин... Мәсәлән үч јүз мин!

— Олмаз, хан!

— Ики јүз мин!

— Олмаз!

— Јүз мин.

— Олмаз!

— Әши, зәрафәт еләмә!

— Јох, бизәрафәт, олмаз!

— Ди әлини чибинә сал, көр нәјин вар?

— Чибим јанымда дејил..

— !?.....

* * *

—Вердиләрми?

— Бәли вердиләр... Бир гәпик дә вермәдиләр.

— Бәс нә төвр олсун?

— Нә төвр олачаг? Сән дә, мән дә јыгаг, көрәк гызылдан-мызылдан нәјимиз вар, апараг төкәк бу кафирләрин габағына, сохсунлар көзләринә, пул версинләр! Ајры әлач јохдур.

МУХТӘЛИФ ФИКИРЛӘР

— Көрәсән, бу сәрбаз ки, элиндә түфәнк, гапынын ағзында дуруб, бизи көзләмәкдән мәгсәди нәдир? Јохса бизи пишикләрдән горумаг истәјир?

Иран хәзинәсиндә сакин олан сичанлар.

* * *

— Әши, әввәлләр һардан олса, јенә Иран гәриб-гүрәбасынын чибләрини ијләјиб бир шеј тапырдыг, амма инди... һәпчихи!..

Јә'ни бир аз сәбр елә.

Әмир Баһадыр Чәнкин бурну.

* * *

— Кәлдим Ирана,
Гојдум вирана.

Лјаховун кордасы.

* * *

— Дедиләр ки, бу кечә Сәттархан һүчум едәчәкдир. Сабаһадәк субашына кетмәкдән јорулдум.

Мир һашымын афтафасы.

* * *

— Бир заман вар иди ки, истәјирдим тач олам, амма

горхурдум ки, башымы әзиб бејними чыхарда.

Зиллисултанын папағы.

* * *

— О гәдәр һәрам једик ки, ахырда ишәл азарына дүшдүк.

Османлы сабиг вәзирләринин чибләри.

«Тәрәгги», 1908.

ӘМИР БАҲАДЫР ВӘ ШЕЈХ ФӘЗЛУЛЛАҢ

Әмир Баһадыр Чәнк вә Шејх Фәзлуллаһ.

Шаһ пәнчәрәнин габағында отуруб фикир едирди вә бығыны бурурду. Әмир Баһадыр Чәнк дә ашағыда әјләшмишди.

Бу һаман о заман иди ки, Мәчлисин дағылмағына вә Чаһанкирханларын, Мәликәлмүтәкәлимејиләрин дә боғулмағына бир-ики күн галмышды.

Шаһ сорушду:

— Бәс нә төвр едәк ки, истибадаы сахлајаг?

Әмир Баһадыр Чәнк чаваб верди:

— Мүчтәһидләри көрмәк лазымдыр.

— Шаһ јенә сорушду:

— Мүчтәһидләр нә гајыра биләрләр?

Әмир чаваб верди:

—Һәркаһ мүчтәһидләр бир дәфә десәләр ки, мәшру-
тә шәриәтә көрә һарамдыр, бүтүн Иран мәшрутәдән әл
чәкәр.

Шаһ деди:

—Бәс нә төвр мүчтәһидләри бу ишә вадар етмәк
олар?

Бу һалда Әмир Баһадыр Чәнк «Фауст» операсындан
Мефистофелни, јә'ни Иблисни бу сөзләрәни оху-
ду:

«Дүнјада бүтүн бәни-нәви-бәшәр
Мүгәддәс бүт олан пул үчүн әлләшир»

Шаһ ганды ки, вәзир нәјә ишарә едир вә тез онун
чибини гызыл илә долдуруб, деди ки, ди дурма, тез ол!

Әмир Баһадыр гызыллары чибинә долдуруб, отагдан
чыхды вә дүз Шејх Фәзлуллаһын јанына кетди.

Тегһран мүчтәһиди Шејх Фәзлуллаһ фисинчанпилову
јејиб вә чајыны ичиб гәлјан чәкмәјә мәшғул иди.

Хәбәр вердиләр ки, Әмир Баһадыр Чәнк онун көрү-
шүнә кәлибдир. Мүчтәһид ајаға дурду вә деди:

—Бујурсун.

Әмир Баһадыр Чәнк ичәри дахил олду. Әввәлчә са-
ламлашыб сонра бир гәдәр дурдулар. Сонра Шејх отур-
мағы тәклиф етди. Әмир Баһадыр отурду. Шејх ону көз-
ләјиб өзү дә отурду. Бу сурәтдә Әмир Баһадыр тәзим
үчүн јериндән галхды, сонра отурду. О һалда Шејх дә
тәзим үчүн бир гәдәр дурду, сонра отурду. Инди Әмир
Баһадыр дурду, сонра отурду. Гәрәз, бунлар тәрәзинин
көзләри кими бири галхыб, бири ениб, ахырда мүсави
олдулар.

Әмир сорушду:

—Ағанын әһвалы нечәдир?

Шејх баш әјиб әрәбчә беш-алты сөз сөјләди вә о да
Әмирин әһвалыны сорушду.

Әмир чаваб верди ки, «Лиллаһил һәмд, јахшыјам,
анчаг дөвләтин дәрди мәним чанымы бәрк сыхыр. Ча-
маат шаһы товлајыб һөкүмәти әлиһә алыбдыр. Шаһ да
көндән баха-баха галыбдыр».

Шејх баша дүшмәди ки, Әмир нә дејир. Амма јенә
она бир чаваб вермәк үчүн сөјләди ки:

—Бәли, мадам ки, инсан анадан тәвәллүд еләди,
онун башы олар шаһ вә галан ә'залары дә рәијјәт. Мә-
кәринки көзләр вә руһ—јә'ни көзләр олар вәзир, руһ
исә руһаниләрдән ибарәтдир. Вә әрәбчә бир нечә сөз
сөјләди.

Әмир сорушду:

—Аға, сиз ки, бүтүн әләми-исламын бөјүјү, рәиси-
руһанисиниз вә бүтүн әләми-ислам, истәр һиндистан-
да олсун, истәр Әфғаныстанда олсун, сизин сөзләринизә
кәрәк мү'ти олсулар (бу јердә Шејх әлиһи саггалына
апарыб бир дәфә сөјгәл чәкди), аја, сиз мәшрутәјә нә
нәзәрлә бахырсыныз?

Шејх әмр етди ки, чај кәтирсинләр вә гәлјаны таза-
ласынлар. Ондан сонра үзүнү Әмирә тутуб деди:

—Мәшрутә әсли әрәб сөзүдүр. Өзү дә мәф'ул ба-
бындан кәлир. Мәсәлән: Шәрәтә, шәрәту, шәрәтунә вә
һүвә, шаритунә, вәләм мәшрутунә! Зәмани ки, бир мәм-
ләкәтдә мәшрутә е'лан олунду, һаман саат о јерин адам-
лары бир мәчлисдә тәчәммә едирләр вә тәчәммә'үн дә
бир нечә гајдасы вардыр ки, әввәл руһаниләр, бә'д ә'јан,
сонра бүзүркан вә биләхәрә түччарлар чәркә-чәркә дү-
зүлүб дөвләт ишләриндән сөһбәт едәрләр вә чох көзәл
сөзләр данышарлар вә дејәрләр ки, һеч бир кафирин
ихтијары јохдур ки, била мәшрутә Иран торпағында
бир ишә игдам етсин.

Әмир Чәнч јенә сорушду:

—Аја, мәшрутә дини-исламә мүгајирдир, ја нә?

Шејх чаваб верди:

— Хејр, мугајир дејилдир.

Эмир Баһадыр башыны ашағы салды вә элини чибинә узадыб, деди:

— Аја, падшаһ әмр версә ки, мәшрутә олмасын, о сурәтдә она нә дејәрләр?

Шејх чаваб верди:

— О сурәтдә шаһ хилафи-шәриәт иш көрмүш олар.

Эмир Баһадыр Шејхин үзүнә бахыб вә дәсмал чыхартмаг бәһанәсилә чибиндә олан пуллары чыхартды...

Зәр вә симин сәдаји-мүбарәки Шејхин сәм'и мүгәд-дәсләринә әкс әндаз олан кими үзү тәғјир тапыб деди:

— Әмма!..

Эмир Баһадыр үрәјиндә күлдү вә деди: «Бош дама-рын әлимдәдир, лоту. Инди бу саат сәни тәрсинә даныш-дырачағам!»

Бәркдән деди:

— Бујурдунуз ки, «әмма»...—Вә јахшы отурмаг бәһанәсилә гурчаланыб чибләрини тәрпәтди, гызылын сәси ашкар ешидилди.

Шејх деди:

— Бәли, әмма... әмма! Бир дә бир мәсләһәт вар! Мәсәлән, әкәр биз бахаг көрәк ки, шаһ истәјир мәшрутә олмасын, о сурәтдә бир мәсләһәт гурмаг лазымдыр.

Эмир Баһадыр Чәнк тез элини чибинә салыб деди: — Шаһ сизә бир балача һәдијјә көндәрмишдир. Инди јадыма дүшдү!—Вә элини чибинә салыб гызыллары ортаја чыхартды.

...Он дәгигәдән сонра Шејх Фәзлуллаһ Эмир Баһадыры јола салыб белә деди:

— Мәшрутә дә вар, мәшрутә дә вар. Мәсәлән, о мәшрутә ки, бу саат кафирләр гурублар, бизим үчүн гәтијән һарамдыр. Она бинаән, һәмин мәчлис ки, кафирләрин мәшрутәсинә тәглиддир, биз мүсәлманлардан өтрү ит әти кими һарамдыр!

Эмир Баһадыр архајын олуб чыхды. Вә кәлиб шаһы дәхи архајын етди. Сабаһы күнү Теһрандан топ сәси ешидилдирди.

«Тарәгги», 1908.

БАЗАР СӨҢБӘТИ

— Мәшәди Сәмәд, бир бура бах! Вај Мәшәди Сәмәд! Бура бах, сөз дејирәм.

— Бу саат. Гој бир бу чуханын бурасыны тиким, ји-јәси көзләјир.

— Әши, бир бура бах, сонра тикәрсән, сәнә бир јахшы әһвалат дејәчәјәм.

— Сән де, мән гулаг асырам.

— Бура бах, рәһмәтлик Әлигулу бәјин дајысы Кәрбәләјы Һүсејнәли бәји таныјырдын?

— Јох, нечә Әлигулу бәјин?

— Әши, нә дејирсән? Достун Мирзә Чәфәрин ашнасы Әлигулу бәји танымырсан?

— Һә, кечәл Әлигулу бәји? Таныјырдым.

— Онун дајысы Кәрбәләјы Һүсејнәли бәји таныјырдын?

— Таныјырдым, нечә?

— Ахы Кәрбәләјы Һүсејнәли бәјин бир нөкәри вар иди. Адына Јыртыг Сәфи дејәрдиләр, бир арвады да вар иди, нечә илди ки, доғмурду. Сонра кедиб Гараба-сан кәндиндән бир гыз алды, өзү дә дејирдиләр ки, бәј гызыдыр, ондан да Јыртыг Сәфинин бир оғлу олду, һа!

— Һә, нечә?

— Та нә һә, һаман о оғлан индичә бир сары гыз илә кәлиб бизим дүканын габағындан кечди.

— Эши, нэ дејирсэн?
— Сәи өл, анд олсун аллаһа, өзүм өлүм ки!

«Тәрәгги», 1908.

КЭЛЭЧӘК АВРОПА КОНФРАНСЫ

Мүгәддимә

Бир кечә Молла Нәсрәддин јатмышды, евинин габа-
ғында бөјүк бир дава дүшдү. Арвады Молланы ојатды
ки, көр о нэ давадыр. Молла дуруб јорғана бүрүндү вә
гапынын ағзына чыхды. Дава едәнләр Молланы көрүб,
јорғаны онун әлиндән гапдылар вә гачдылар. Наман
дәм, дава сакит олду. Молла отаға гајытдыгда арвады
сорушду ки, дава нэ үстә иди?

— «Һеч бизим јорған үстә иди»—дејиб Молла чылпаг
узанды.

ӘҢАВАЛАТ

И н к и л и с—(*Австријаја*)—Балам, сән өз јанындан
Болгаријаја мазәммет едирдин ки, дәмир јолу оғур-
лајыбдыр. Инди көрүнүр ки, оғрунун бөјүү өзүн имиш-
сән.

А в с т р и ј а—Тәвәгге едирәм ки, мәнә оғру демә-
јәсиниз. Мән өз малыма јијәлик еләмишәм.

С е р б и ј а (*ағлајыр*)—Јаланчыја аллаһ лә'нәт елә-
син! Боснија Һерсогу сәнин малын иди?

А в с т р и ј а—Чох зыгылдама! Боснија Һерсогу
мәним дә олмаса, сәнин дә дејилди. Өзүн дә ата сәр-
чә кими чох атылыб дүшмә. Јохса ахырда харабчылыг
едәрсән.

Г а р а д а ғ !—Сән дә чох ојан-бујан еләмә, көрүнүр ки,
бизи балача таныјыбсан.

А в с т р и ј а (*ришхәнд илә*)—Буна бах! Һеч гычым
бојда дејил, һа! Бу да мәним үстүмә хорузланыр. Сәни
бир Гарадағ гајырарам ки, бөјрүндән дә бир Ағдағ
чыхар.

Р у с и ј а—Јахшы-јахшы! Билирик ки, сән Сербија-
дан, Гарадағдан да күчлүсән. Анчаг иш бундадыр ки,
сән һаһаг иш көрүбсән.

Ф р а н с а—Сән Јевропанын тәрәзисинә әл вурубсан,
инди тәрәзинин бир көзү ағыр кәлир.

А в с т р и ј а—Һансы тәрәзи?

И н к и л и с—Белә Берлиндә гурдугумуз тәрәзи.

Р у с и ј а—Һазарат, бурада отуруб бошбоғазлыг елә-
мәк лазым дејил; дурун кедәк, тәрәзијә бахаг, көрәк бир
көзү нә гәдәр әјилибдир. Она көрә дә әмәл едәк. Разы-
сынызмы?

Һ а м ы с ы—Разыјыг.

Т ә р ә з и—...

И н к и л и с (*Австријаја*)—Көрүрсән, тәрәзинин сән
бахан көзү ики кирвәнкә ағыр чәкир. Бу, Боснија
Һерсогунун ағырлыгыдыр. Сән кәл ону гајтар саһиб-
нә; һәм тәрәзимиз дүзәлсин, һәм дә о кишијә биһөрмәт-
лик олмасын. Јазыг тәзә иш башлајыб, хәләл јетирмәк
јахшы дејил. Өзү дә көр нә мұлајимәтлә доланыр. Вал-
лаһ, онун јеринә ајрысы олса иди, инди сәни о баш илә
гојмазды.

А в с т р и ј а—Мининиз мин сөз дејәсиниз, мән Бос-
нија Һерсогуну гајтарачаг дејиләм. Чүнки, әввәлә,
о јер мәним һаггымдыр, ора мән пул гојмушам. Икин-
чијә галан јердә, ешшәјә минмәк бир ајыб, дүшмәк ики
ајыб.

¹ Балкан јарымадасындакы Черногорија.

Франса—Инди ки, белә олду, онда кәрәк тәрәзини о бири көзүнә дә бир әлач олсун ки, бу бири көзү илә дүз олсун.

Австрија—О ајры мәсәләдир. Она мән дә разыјам.

Инкилис—Нә төвр едәк?

Русија (тәрәзинин бош көзүнү өзүнә тәрәф чәкир)—Һәркаһ Дарданел боғазы бу көзүнә гојулса, мән тәрәф дүзәләр.

Алманија—Түркијәдә нәки дәмил јол вар, һамысыны гојун мән тәрәфә, дүзәлмәсә Мессопатамијаны да артырын.

Италија—Мән евдә һесабламышам. Албанија да мәнә тәрәф гојулса, мән тәрәф дә дүзәләр.

Инкилис—Јәни јәгин билирсән?

Италија—Јәгин!

Инкилис—Јахшы, онда кәрәк, Мисир дә бәри гојулса, мән тәрәф дә дүзәләрми?

Русија—Дүзәләр, дүзәләр.

Франса—Бәс мән тәрәф?

Һамысы—Сән дә көр дә!

Франса—Кечмишдә бизим үчүнчү Наполеон дејирди ки, Шам бизә јарар. Ағлым кәсир ки, елә инди дә ону гојсаг, мән тәрәф дүз олар.

Јапон—Даһа мәним демәјим лазым дејил, өзүнүз билирсиниз ки, Крит чәзирәси дә мән тәрәфи дүзәлдәр.

Һамысы—О мә'лумдур.

Франса—Чох көзәл! О һалда, биз тез пәјлашаг ки, мәсәлә һәлл олсун. Даһа вахтымызы зај етмәјәк, онсуз да «културны» ишимиз чоһдур.

Русија—Бәс Болгарија, Сербия, Гарадаг? Онлара нә верилсин ки, хәтирләринә дәјмәсин?

Һамысы—Јердә галан да онлара верилсин. Өз-

ләри бөлүшәрләр. Хуб, демәли мәсәлә һәлл олунду. Дағылаг.

Түркија—Јахшы, бәс инди мәним тәклифим нәдир?

Һамысы—Сән... зад елә... Әввәлә, биздән инчимә; чүнки бизим фикримиз әсла сәнә пислик еләмәк олмајыб, бәлкә тәрәзини дүзәлтмәкдир. Икинчијә галан јердә... (Елә бу јердә галыр.)

«Тәрәгги», 1908.

НАРА ГАЧАЧАГЛАР

Рави белә рәвајәт еләјир ки, Ејнүддөвлә, Шүча Низам, Рәһим хан, Мир Һашым, Мирзә Һәсән, Мирзә Кәрим вә гејриләри—бунлар һамысы Тәбриздән чыхыб гачаркән шаһа белә бир мәктуб јазыблар:

«Сәлам-дуадан сонра јазыб мә'лум едирик ки, «мәсәд нәфәр будим тәнһа, онһа, јек нәфәр будәнд о чәм», она бинаән Тәбриздән гачдыг, вәссәлам».

Инди мән өз-өзүмә фикир едирәм: јахшы, бунлар һара гачачаглар?

Тәһраһа?

Хејр! Инди бу саат Мәммәдәли шаһын онлара елә ачығы тутуб ки, һәркаһ о, «сәд нәфәр тәнһа»дан бирини көрсә, елә вурар ки, башы сүпәһсалар мәсчиди кими дармадағын олар.

Бәс һара? Иранын саир шәһәрләринә?

Хејр! Һәрчәнди Иранын саир шәһәрләри Тәбриз әһлини алдатдылар вә јаландан дедиләр ки, ај будур көмәјә кәлирик, ај он мин адам көндәрдик, ај бу күн чәтар, ај сабаһ чатар, һа будур кәлдиләр, һа атлыларын

башы чыхды—гэрэз чох сас-күј еләдилэр, амма ахырда бир шеј чыхмады, атлыларын нэ башы көрүндү, нэ гуј-руғу, јазыг тэбризлилэр көзләдилэр, көзләдилэр, ахырда гәти-үмид олуб дедилэр: «Өзүнэ бағла үмидини, өз-кәјэ бағлама!»

Амма кенэ дэ...

Һеч ағлым кәсмир ки, бу шәһәрин адамлары Тәбриз-дән гачан «гәһрәман»лара агушларыны ачыб үзләрин-дән өпсүнләр вә десинләр: ух-ај, нэ јахшы ки, сағ-сәла-мәт кәлиб чыхдыныз. Чүнки, әкәр бу шәһәрләрин бирин-дә намус олмаса, бары инсаф олар. О бириндә инсаф олмаса, бары намус олар. Бириндә намус, инсаф да ол-маса, бары бир парча гејрәт олар. Бир ајрысында на-мус, инсаф вә бир парча гејрәт вә бир гәдәр һәмийјәт олмаса, бир дытдаг мүрүввәт олар. Бир өзкәсиндә на-мус, инсаф, бир парча гејрәт, бир гәдәр һәмийјәт вә бир дытдаг мүрүввәт олмаса, бары бир бармаг ағыл олар. Јенә бир башгасында намус, инсаф бир парча гејрәт, бир гәдәр һәмийјәт, бир дытдаг мүрүввәт, бир бармаг ағыл олмаса да, бары бир анбар горхаглыг олар.

Амма горхаглыг олар, чүнки горхаглыг олду ки, Тәб-ризэ көмәјэ кетмәдиләр вә инди горхаглыг олар ки, Тәб-ризэ көмәк едәрләр, чүнки даһа Сәттарханын күчү мә-лум олду. Киши даһа падшаһ илә падшаһлыг етди. Һалбуки бүтүн Иран вә бизим Бакыда бүтүн Губа меј-данынын адамлары дејирдиләр ки, падчаһнан падчаһлыг еләмәк олмаз. Амма көрүнүр ки, олар вә нечә ки, олду. Һә, бәс инди бу адамлар һара гачачагдырлар? Русија-ја?..

Хејр! Русијада мәшрутә вар. Мәшрутәли јер онлары гәбул етмәз.

Бәс һара?

Елә мән бу фикирдә идим ки, көрдүм идарәмизин

габагында ики нәфәр адам ачыглы данышыр. Бири дејир:

— Адә, бојну сынмыш Сәфәр нечә олду?

О бири дејир:

— Кетди.

— Һара?

— Әши, чәһәннәмә, кора! Мән нә билим?

Инди ағлым кәсир ки, мәним суалыма да бу чүрә чаваб вермәкдән башга бир чарә јохдур.

«Тәрәгги», 1908.

КИМДӘН НӘ СОРУШДУЛАР

Лоғман һәкимдән сорушдулар ки, әдәби кимдән өј-рәндин?

Деди: Бакынын ишкол ушагларындан.

Дедиләр: — Нә төвр?

Деди: — Тәфсилә еһтијач јохдур.

* * *

Искәндәри Зүлгәрнејндән хәбәр алдылар ки, чәсарәт вә шүчаәти кимдән өјрәндин?

Деди: Нәвваб Ејнүддөвлә илә Сәрдар Нүсрәт Рә-һим хандан.

Дедиләр: Нә төвр?

Деди: Онларын јеринә утандығымдан.

* * *

* Һатәми-Тандән бириси сорушду ки, бу сәхавәт вә кәрамәти кимдән өјрәндин?

Деди: Бакынын бә'зи милјончу һачыларындан.
Дедиләр: Нә төвр?
Деди: — Әһвалат узундур.

* * *

Фирдовси әлејһи-рәһмәдән сорушдулар ки, ше'р јаз-
мағы кимдән өјрәндин?
Деди: Мүсәлманларын индики мүтәшаирләричдән.
Дедиләр: Нә төвр?
Деди: Мән дә онлар кимн ләғвијјат јазмадым.

* * *

Бир мүсәлман ушағындан сорушдулар ки, бу гәдәр
сөјүшү кимдән өјрәндин?
Деди: Һамысыны дәдәмдән.
Дедиләр: Нә төвр?
Деди: О мәнә сөјдүкчә мән дә әзбәрләдим.

«Тәрәгги», 1908.

БИР ГӘДӘР ГӘЗЕТЧИЛИК ДӘРСИ

Мүәллим — Гәзетә һәр чүр шеј јазмаг олармы?
Шакирдләр — Хейр, олмаз.
Мүәллим — Нечә олмаз? Бәс гәзетин башында
«Һүрријјет» јазылыбдыр.
Шакирдләр — Доғрудур, һүрријјет јазылыбдыр,
амма һүрријјет ондан өтрү јазылмајыбдыр ки, һәр кә-
син ағлына нә кәлсә көтүрүб гәзетә вурдурсун.
Мүәллим — Чүнки о һалда гәзет нә олар?
Шакирдләр — О һалда гәзет зибил сәбәти олар.
Мүәллим — Чох јахшы, бәс о сурәтдә ким кимдән
инчимәлидир:

гәзетин мүдирими јазы јазыб да јаздығы чап олун-
мајандан, јохса, јазы јазыб да јаздығы чап олунмајан
гәзетин мүдириндән?

Шакирдләр — Гәзетин мүдири јазы јазыб да јаз-
дығы чап олунмајандан инчимәлидир.

Мүәллим — Нә үчүн?

Шакирдләр — Чүнки јазы јазыб да јаздығы чап
олунмајан мүдирин гәзетини зибил сәбәтинә дөндәрмәк
истәјirmiш.

(Бә'зи јазы јазыб да јаздыглары чап олунмајан шәхс-
ләрдән тәвәггә олунур ки, бу сөзләрдән һәлә тез инчимә-
јиб, дәрсин далына гулаг ассынлар).

Мүәллим — Бәс гәзетә нә төвр јазы јазмалыдыр
ки, чап олунсун?

Шакирдләр — Әввәлә, гәзетин мәсләкинә мүва-
фиг олсун.

Мүәллим — Мәсәлән, нә төвр?

Шакирдләр — Мәсәлән, гәзетин мәсләки будур ки,
тәрәггилә мане олан шејләр рәф едилсин. Она көрә,
әкәр бириси дуруб јаза ки, дәмир јолу шејтан әмәли-
дир вә көдәк палтар кејмәк һарамдыр, о сурәтдә онун
мәгаләси чап олунмајыб зибил сәбәтинә дүшәр.

Мүәллим — Вә санијән?

Шакирдләр — Вә санијән, мәтбуат гануиларына
мүғәјир олмасын.

Мүәллим — Нә төвр?

Шакирдләр — Мирзә, ону мүдир өзү чанынын
горхусундан јахшы билир.

Мүәллим — Вә салисән?

Шакирдләр — Вә салисән, гәрәзи-шәхси илә ја-
зылмасын.

Мүәллим — Нә төвр?

Шакирдләр — Мәсәлән, Әли Вәли илә гумар ој-
наја, Вәли дә Әлинин пулуну уда. О сурәтдә Әли көтү-

рүб гәзетә белә бир шеј јаза: «Ај, чәһаләт бизи басды, гәфләт јухусу ахырымыза чыхды. Биз нә вахтадәк өз һүгүгүмузу анламајыб, онун-бунун әлиндә мүзтәрр галачајыг? Бир инсаф един, өзкә милләтләрин чаванлары елм вә әдәб далына дүшүб милләтә хидмәт етмәк јолунда чан гурбан едирләр. Амма бизим чаванларымыз, әз он чүмлә, мәсәлән, чәнаб Вәли бәј, күндүз ахшама кимин клубларда лејлачлыг едиб, гумар ојнајыр вә халгын пулуну удур. Мөһтәрәм мүдир, тәвәгге едирәм ки, адымы јазмајыб, имзамы «Чаны јанан» гојасыныз... Бу чүрә кағызларын да јери зибил сәбәтидир.

Мүәллим—Хуб вә рабәән?

Шакирдләр—Вә рабәән, шәхси ишләр јазылмасын.

Мүәллим—Нә төвр?

Шакирдләр—Мәсәлән, бири белә јаза: «Мүдир мөһтәрәм, чох тәвәгге едирәм ки, мәним бу кағызымы чап едәсән. Исфага күн мән чәкмә алмаг гәсдилә Мәшәди филанын дүканына кетдим. Мәшәди филан мәнән 12 манат нәгд пул алыб, бир чүт чәкмә верди. Чәкмәни кејиб бир күн кәзәндән сонра көрдүм чох дардыр вә ајағымы бәрк сыхыр. Әһвалаты Мәшәди филана нағыл еләдим. Деди: мән нә гајырым? Дедим: чәкмәни керп ал вә ајрысыны вер. Деди: олмаз, харабламысан! Нә гәдәр еләдим олмады. Инди бу әһвалаты чәми мүсәлман гардашларыма билдириб суал едирәм ки, аја, рәвадырмы ки, һәм пулум кетсин, һәм дә чәкмә ајағымы чолаг еләсин»!.. Бу да сәбәт малыдыр.

Мүәллим—Хуб вә хамисән?

Шакирдләр—Вә хамисән, бимә'на шејләр јазылмасын.

Мүәллим—Нә төвр?

Шакирдләр—Мәсәлән, «Бу күн тәк вә тәнһа

әјләшиб өз-өзүмә фикир едирдим мүсәлман милләтинин хар вә зәлил олмағы барәсиндә. Хансы ки, ајры милләтләр һамысы габаға кедир, амма биз бәдбәхтләр керпә галыб, хансы ки, кәрәк биз һамы милләтләрдән габагда олуб, јүзләрчә мәктәбләримиз олуб, ушагларымыз дәрс охуја иди. Хансы ки, инди күчәләрдә «әлмәндә» ојнајырлар. Мүдир-мөһтәрәм, тәвәгге олунур ки, чох тез гәзетиниздә чап еләјиб, адымы да «Налан» гојасыныз».

Мүәллим—Мүдир-мөһтәрәм бу мәгаләни тезми чап едәр?

Шакирдләр—Хејир, мүдир-мөһтәрәм бу мәгаләни чырыг-чырыг еләјиб өз-өзүнә дејәр: Бунун әвәзинә бир әһвалат јазыла иди, јенә бир шеј оларды.

Мүәллим—Вә садисән?

Шакирдләр—Вә садисән, фитнә вә фәсад говзан олмасын.

Мүәллим—Нә төвр?

Шакирдләр—Даһа ону бурада јазмаг лазым дејил. Чүнки мәгалә јазан өзү билир ки, фитнә гәсди илә јазыбдыр.

Мүәллим—Чох көзәл, дәрсинизи јакшы билирсиниз. Әкәр мүсәлман јазычылары да бу дәрсләри әзбәрләсәјдиләр, нә оларды?

Шакирдләр—Өзләринин вә мүдирин вахтыны заје етмәздиләр. 7 гәпиклик марканы, 2 гәпиклик мүрәккәби вә 1 гәпиклик гәләми кор гојмаздылар вә зибил сәбәтини ағзынадәк долдуруб хидмәтчинин дә әзијјәтинә сәбәб олмаздылар

Идарәдән—Ај олајды, һа!

ИРАНА ДАИР АШЫГ НАҒЫЛЫ

Елэ ки, Тэбриз «курулдады», Эмир Баһадыр Чэнк башы ловлу јүјүрдү Шејх Фэзлуллаһын јанына, Шејх ону көрүб горхду вэ деди:

— Ја Эмир! Бу нэ пэжмүрдэ һалдыр, әһвалын нэ үчүн белэ пәришандыр?

Онда Эмир Чэнк әлини гулағынын дибинэ гојуб бир Гарабағ шикәстәси чағырды:

Бағда күлүм сых-сыхды,
Дүшмән вурду, дост јыхды.
Белэ бојну сынмыш Ејнүддөвлә—
 ај Шејх Фэзлуллаһ,
Чүрүк гоз кими бош чыхды.

Шејх һәзрәтләри бу хәбәри ешидән кими гәлбиндән бир аһ чәкиб, о да әлини гулағынын дибинэ гојуб, чавабында бу бајатыны охуду:

Мән ашыг о кәндә дә,
Белә о кәндә дә, бу кәндә дә,
Сәни көрүм, белин сынајды,
Сәттәрханы әкән дәдә!

Бу әснадә бир нечә Тегһран гырмызысаггаллары Эмир илә Шејхин бу сәдаларыны ешидиб, јүјүрүб кәлдиләр вэ сорушдулар ки, ајә нэ ваге олубдур вэ елә ки, әһвалатдан хәбәрдар олдулар, һаман дәм онлардан бири әлини гулағынын дибинэ гојуб чағырды:

Сараја бах, Сараја,
Сары көјнәк Сараја,
Бир тез шаһа дејин ки,
Лјахов кетсин һараја?!

Лјахов кәнарда дуруб кәзинирди. Бирдән бу јығынчағы көрүб кәлди ки, дағытсын, амма әһвалатдан хәбәрдар олуб, әлини гојду гулағынын дибинэ вэ русча бу чүрә бир шикәстә чағырды:

Ја персидскиј атаман,
Башым Русијјәт, ајағым Тегһран,
Көр! Бир Тэбризи сахлаја билмәдиз,
Ах ты сволоч, Рәһим хан!

Тамам үч күн бунлар јас сахлајыб, гара кејдиләр вэ чохлу шикәстә дедиләр. Ахыры көрдүләр ки, Мәрәнддән бир телеграм кәлибдир. Һамысы јығылдылар Эмир Чәнкин башына вэ дедиләр:

— Сән аллаһ, тез оху, көрәк нэ јазылыбдыр, бәлкә бир гәдәр тәскинлик ола.

Эмир Чэнк телеграмы ачыб охуду вэ көрдүләр ки, Шүча Низамын оғлу тәрәфиндән јазылыбдыр:

Обамыздыр далы дағын,
Инәк көндәрдим ону сағын!

Бурада Эмир Баһадыр сорушду ки, инәк кәлиб чыхыбдырмы? Дедиләр хејр, һәлә бир далысыны оху! Эмир далысыны охуду:

Белә евимиздә бир бомба партлады,
Дәдәм олду дарбадағын.

Рави анд ичир ки, бурада чамаатын арасына бир шивән дүшдү, бир вурчатласын галхды ки, гулаг тулмаға кәлирди. Һәр кәс телеграфханаја јүјүрүб таныш вэ ашналарына тел вурдулар ки, онларын адына һеч бир пасылка көндәрилмәсин. Чүнки кағзын далында јазылмышды ки, бомба пасылканын ичиндән чыхмыш-

дыр. Сонра Эмир Чэнк һандан-һана өзүнә кәлиб ағлаја-ағлаја бир телеграм јазды вә көндәрди ки, Мәрәнддә Шүча Низамын гәбри үстә охусунлар. Телеграм белә иди:

Дәрјада кәним галды,
Бичмәдим зәним галды.
Јолдашларын ора-бура гачды, сән дә ки, өлдүн
Бәс мәним кимим галды?..

Ашыг дејир: Гәзет мұхбирләриндән бириси Иран иш-ләринә чох јахшы бәләд олан бир адам илә данышыб де-јибдир ки, Ирандан ағлын нә кәсир?

Ирана јахшы бәләд олан адам әввәлчә башыны бу-лајыб, сонра әлини гулағынын дибинә гојуб, мұхбирә белә чаваб вериб:

Дәвәјә миндим хорулдады.
Јола чыхдым јорулмады.
Әкәр ишләр белә кетсә,
Онда Иран курулдады.

Ашыг бисавад олдуғуна көрә мән гол гојдум.

«Тәрәгги», 1908.

БИЗ НЕЧӘ ИШ КӨРҮРҮК

Биз нечә иш көрүрүк?

Биз иш көрмәк истәдикдә бир шеји јадымыздан чы-хардырыг.

О шеј нәдир?

О шеј нәрдивандыр!

Нечә јә'ни нәрдиван? Нәрдиван нәдир?

Нәрдиван бир аләтдир ки, онун васитәсилә адам тәд-ричлә јухары чыха биләр. Нәр кәс нәрдивансыз јухары чыхмаг истәсә, елә јыхылар ки, тәпәси дағылар.

Бу белә. Бундан башга, бир дә биз һәмишә башы-мыздан јекә иш көрүрүк.

Амма бунун сәбәби вар. Сәбәби дә будур.

Гоншуларымыз сичан бојда иш көрдүкдә биз јат-мышдыг. Сонра онларын иши бөјүјүб, кечи бојда олан-да да биз јатмышдыг. Сонра онлар ешшәк бојда иш-ләр көрмәјә үз гојдулар, биз јенә јатмышдыг. Гоншу-ларымызын ешшәк бојда олан иши, ирәлиләјиб чамыш јекәликдә олду. Амма биз јатмышдыг. Вә чамыш дөнүб дәвә оlanda да биз јатмышдыг. Биз анчаг о вахт ојан-дыг, нә вахт ки, гошунларымыз фил бојда иш көрмәјә башладылар.

Гәрәз, көзүмүзү овхалајыб дедик ки, нә вар, биз дә о бојда ишләр көрә биләрик вә башладыг фил бојда ишләр көрмәјә.

Ахыры нә олду?

Ахыры белә олду:

Филин бир ајағыны гајырمامыш јорулуруг вә дуруб гачырыг. Сонра утанырыг, дејирик, кәлини тазадан баш-лајаг. Анчаг бурасыны играр еләјим ки, филә күчүмүз чатмыр. Дејирик ки, ондан балачасыны гајыраг. Фил-дән балача нәдир? Әлбәттә дәвә. Гәрар гојуруг ки, дәвә бојда гајыраг. Башлајырыг. Амма јенә дәвәнин ајағы тамам олмамыш јорулуб гачырыг. Сонра јенә јығылы-рыг, дејирик ки, дәвә иридир, ондан балачасыны баш-лајаг. Ондан балача нәдир?

Чамышдыр. Башлајырыг чамыш бојда иш көрмәјә, лакин чамыша да күчүмүз чатмыр. Ашағы енирик (һал-буки, гоншулар филдән јухары чыхырлар). Дејирик ки, ешшәк бојда иш көрәк, амма ешшәк дә бизә күч еләјир.

Тутуруг кечини, көрүрүк жок, кечижэ дэ таб кәтирә бил-
мирик. Онда мәсләһәти гојуруг сичан үстүнә.

Амма онда көрүрсән ки, ичимиздән бир пишик чых-
ды вә сичаны једи...

Биз белә иш көрүрүк.

«Тәрәгги», 1908.

КОМЕДИЈАЛАР

Шаһ сөз верди ки, алты күнлүк сүлһ олсун. Амма
јаланчы чыхды...

Рус консулу.

I

Чамаат арасында.

Ч а м а а т (*чығырыр*)—Ај Авропа, ај инсаф әһли, ај
инсанијјәтдән дәм вуранлар, шаһ бизи гырыр, гојмајын!

И н к и л и с с ә ф и р и — Әши, нә данышырсыныз?
Белә дә иш олармы, онун нә һаггы вар инсан өвладыны
гырсын?

Ч а м а а т — А башына дөнүм, шаһ һаггы-маггы нә
таныјыр. Бизи гырыр, гојмајын. Ахы биз дә сизин кими
инсаныг.

С ә ф и р — Һәзәрәт, мән бу саат онун јанына кедиб
бир ихтар верим ки, һеч дады дамағындан чыхмасын.

Ч а м а а т — Балам, аллаһ сәндән разы олсун, бизә
әлач елә!

С ә ф и р — Бу саат, бу саат. (*Кедир.*)

II

Шаһ һүзурунда.

Ш а һ — Кәрәк Иранын јарысыны ган дәрјасына дөн-
дәрәм!

Ә м и р Б а һ а д ы р — Гурбан олум бу кәлама!

Л ј а х о в — Бәли, горхутмаг, горхутмаг лазымдыр бу
асијалылары.

С ә ф и р (*дахил олу*) — Шаһ, аллаһ сахласын!

Ә м и р Б а һ а д ы р — Хош көрдүк, а кирвә!

Ш а һ — Сағ ол инкилис, әјләш гонаг ол!

С ә ф и р — Чох сағ ол, шаһ!

Ә м и р Б а һ а д ы р — Нә вар, нә јох?

С ә ф и р — Һәр шеј вар вә һеч зад јохдур... he-he-he!

Ә м и р Б а һ а д ы р — Ха-ха-ха... Нә.назик мәтләбдир.

С ә ф и р — Шаһ, чамаатын һамысыны бирдән гырды-
рачагсыныз, јохса јарысыны сахлајачагсыныз?

Ш а һ — О мәним гәзәбимә бағлыдыр. Истәсәм һа-
мысыны гырдырамам!

Ә м и р Б а һ а д ы р — О, шаһын өз әмринә бағлыдыр.
Бу күн һөкм ејләсә һамысыны өлдүрдәр, истәсә һамыны
бағышлар. Бу чүр ишләр шаһын өзүнәмәхсус ишдир.
Ону һеч кәс билмәз вә һеч кәс сорушмаз.

С ә ф и р — Хејр, сиз елә күман етмәјин ки, мән ша-
һын хүсуси ишләринә мүдахилә етмәк хәјалындајам.
Әстафүруллаһ! Анчаг дедијим одур ки, јәни һамысыны
бирдән-бирә гырдырмагданса, јары-јары бөлмәк...

Ә м и р Б а һ а д ы р — Бәли, баша дүшүрәм нә де-
јирсиниз. Хејр, о бабәтдән архајын олун!

С ә ф и р — Бәли, чүнки мәним борчум кәлиб-кетмәк...
Өзүнүзә мә'лумдур.

Ә м и р Б а һ а д ы р — Хејр-хејр хатирчам олун, ба-
ша дүшүрәм...

Сәфир — Худаһафиз!
Әмир Баһадыр — Хош кәлдин, сағ ол! (Нөкәрә.)
Ај кәдә, сәфирин башмағларыны чүтлә!

III

Инкилис парламанында.

Бир мәб'ус — Јахшы, бәс нә олду? О јазыг иран-
лыларын дад вә фәрјадына гулаг верән олдуму? Бу ба-
рәдә һөкүмәтимиз нә гајырды?

Вәзир Киреј — Әлбәттә! Бизим сәфир шаһа шиддәтли
бир әхтар көндәриб, дөвләтимиз наминә тәләб етди ки,
амал вә һәрәкәти мәрдүмазаридән чәкилсин.

Мәб'услар — Бәрәкаллаһ! Сонра?

Киреј — Даһа сонрасы јохдур, чүнки биз Иран
ишләринә мүдахилә едә билмәрик.

Мәб'услар — Чох јахшы! Инди вичданымыз әзиј-
јәтдән хилас олду.

IV

Јенә шаһ һүзурунда.

Сәфир (тәләсик дахил олу) — Сөзүн доғрусу, бу-
нун адына һәддән артыг зарафат дејирләр.

Шаһ — Нә олуб, нә олуб?

Әмир Баһадыр — Аллаһ сахласын, кирвә!

Сәфир (ачыглы) — Хејр, сахламасын!

Шаһ — Баба, ин че зәрбо зәнк әст? * Мәкәр мән шаһ...
неј...

Әмир Баһадыр (шаһа) — Динмә, динмә, бу ин-
килисди, зарафат дејил. Гој көрәк нә олубдур. (Сәфирә.)
Бабачан, нә олубдур?

* Бала, бу нә вур-сындырдыр?

Сәфир — Нә олачагдыр! Сизин јериниздә бизим
мәнафејимизә тохунулубдур. Исфаһан тәрәфиндә бир ин-
килисин ики шаһы пулу итибдир вә бири дә јыхылыб,
бурну ганајыбдыр. Бу саат буна бир тәдбир төкүн.

Әмир Баһадыр — Паһо! Бу саат әмр јазарам
Исфаһан губернаторуна ки, һәммин пулу итмиш инкили-
сә әһалидән јүз о гәдәр пул алыб версин вә о бурну га-
ныјанын да јыхылмағы әвәзинә һәммин јыхылдығы јерин
саһибини ики ил һәбсә салсын. Бәсдирми?

Сәфир — Јахшыдыр... (Мүлајим сәслә.) Бәс ешит-
дим ки, мәшрутә вермәк истәјирсиниз?

Әмир Баһадыр — Бәли, верәчәјик!

Сәфир — Нә вахт?

Әмир Баһадыр — Нә вахт шаһ лазым билсә.

Сәфир — Инди вермирсиниз?

Әмир Баһадыр — Хејр, инди олмаз!

Сәфир — Нә үчүн?

Әмир Баһадыр — Чүнки бизим шәрнәттә мәш-
рутә-гәшрутә нет рабатај. Вә бир дә бу бизим дахили
ишимиздир.

Сәфир — Әлбәттә, мәним мүдахиләјә һеч бир һағ-
гым јохдур, худаһафиз!

АХЫРЫНЧЫ КОМЕДИЈА

Јенә шаһ һүзурунда.

Сәфир — Тәбриздә бүтүн адамлар вә бүтүн әчнә-
биләр горхурлар ки, ачлыг давасы дүшсүн. Атлылары-
ныза әмр един ки, бир нечә күн мөһләт версинләр ки,
шәһәрә азугә кетсин.

Әмир Баһадыр — Хејр, елә иш мүмкүн дејилдир.

Сәфир — Онда, сөзүн доғрусу, Тәбризә гошун кен-
дәрәчәжик; биздән инчимәјин.

Әмир Баһадыр — Бәс онда...

Шаһ — Валлаһ мән бунларын ишини һеч баша дүш-
мүрәм!

Лјахов — Зәрәр јохдур, 6 күн мөһләт верәрик.

Сәфир — Доғрудан?

Лјахов — Доғрудан (*мејитини көрүм*)!

Сәфир — Онда кедим дејим ки, гошун кәлмәсин.
Худаһафиз!

Әмир Баһадыр — Худаһафиз! (*Ачыглы.*) Башы-
ма даш саласан! Елә бизим чалышдығымыз одур ки,
Тәбриз ачыннан гырылып тәслим олсун. Бу да дејир ки,
мөһләт верин азугә кәлсин! Ај јазыг!

Лјахов — Бәли, Тәбризә азугә кәлсин, онлар да
јејиб гызсынлар; ондан сора кәл тазадан дава ејлә.

Әмир Баһадыр — Мән бурда шәһәри мүнәсирә
еләтдириб, ачлыг горхусу илә шәһәр алырам, бу да кә-
либдир ки, онлара мөһләт вер. Куја ки, ојун ојнајырыг,
«сичан јолу» вер дејир!

Шаһ — Валлаһ мән бунларын ишләрини һеч баша
дүшмүрәм!..

Бир нечә күндән сонра.

Шаһ (*изтираб илә*) — Бәс дејирләр ки, Тәбризә рус
гошуну кәлир?

Әмир Баһадыр — Бәли, кәлир!

Шаһ — Бәс нә төвр олсун?

Әмир Баһадыр — Нә тәфавүтү вардыр? Тәбриз
бизим дејилдир ки! Мәнчә, рус гошуну мәшрутәчиләрдән
мин пәј јахшыдыр.

Шаһ — Ахы бәс... онлар кәлиб Ираны аларлар...

Әмир Баһадыр — Бәли, аларлар.

Шаһ — Бәс, онда биз...

Әмир Баһадыр вә Лјахов — Онда... (*Чыртыг
вурурлар.*) Онда...

Бија берәвим әзин вилајәт мәно то.

Шаһ, ходра бе бағ әндаз!

Шаһ, ходра бе бағ әндаз!*

«Тәрәгги», 1909.

ДӘРС

Мүәллим (*класа дахил оларкән*). (15—манат дү-
канчы Чәфәрә.) Отурун! (11 манат јарым да чөрәкчи
Вәлијә...) Дуаны охујун, көрүм! (*Бу еләди 26 манат ја-
рым...*) Чох јахшы. (18 манат ев јијәси... *Кечән сәфәр 3
манат да борчлу галмышдым... Бу еләди...*) Қим дәрсини
дејәр?.. (*Бу еләди...*) Оху көрүм. (21 манат, о да 43 ма-
нат јарым...) Һәсән, дүз отур, бичлик еләмә! (*Гәссаба
кәрәк верәм 12 манат беш шаһы...*) Отур јерә, инди сән
оху!

Шакирд — Бир күн Һәсән атасына деди ки, ата,
мәнә дә чешмәк ал, мән дә сәнин кими китаб охујум.

Мүәллим (*өз-өзүнә*) — Будур, бизим Мәчид нечә
вахтдан бәри јалварыр ки, ата мәнә бир чәкмә ал... Ја-
зыг лап ајагјалындыр. Амма һаны пул?!

Шакирд — Атасы кедиб оғлуна бир әлифба китаб-
часы алды.

Мүәллим (*көрүнүр ки, кишинин пулу вар имиш*)
— Јахшы, отур. Сән оху! (*Сучуја 3 манат 87 гәпик ве-
рилмәлидир, нефтчијә 4 манат 20 гәпик.*)

* Кәл, икимиз бирликдә бу вилајәтдән кедәк. Шаһ, өзүнү баға
сал! Шаһ, өзүнү баға сал!

Ш а к и р д — Деди ки, ата, мәнә бир чешмәк ал.

М ү э л л и м (*шакирдә*) — Јох, «чәкмә ал».

Ш а к и р д — Мирзә, хејр, «чешмәк ал».

М ү э л л и м — Һә, һә, «чешмәк ал». Оху... (*Бу сәфәр дә мәнә 25 манат чатмыр, ону нә төвр ејләјим?..*) Шүкүр, динч отур, гулағыны чәкәрәм! (*...манат...*) Ачын китаблары. (*Јә'ни 25 манат чатмајачагдыр. Һеч кәс дә борч вермир...*) Гулаг асын, тазә дәрс верирәм. (*Нә гајырым? Ев кирајәси олмаса иди, јенә бир төвр әл-әл баш-баша чыхмаг оларды.*) Дүз отурун, јахшы гулаг асын! Бу саат һесаба мәшғул олачајыг! (*Чибимиздә олмајан пулу әг-лимиздә һесабламаг кенә тәсәллидир.*) Сизә бир һесаб мәсәләси дејәчәјәм: Бир киши (*ки, киши шәһәримизин атасыдыр*) илдә... Јахшы гулаг верин! Илдә... Һәсэн, дүз отур, гәләми гој јерә, һәлә гулаг ас! Һә... илдә... Дүрүст-дүрүст гулаг верин, амма горхмајын!.. Илдә 20 мин манат нәгд пул алыр!!

Ш а к и р д л ә р и н б ә ' з и л ә р и — Вахсеј!!!

Б ә ' з и л ә р и — Вај дәдә, вај!!!

Б ә ' з и л ә р и — Паһ атанын евинәчән!

М ү э л л и м — Бәс илдә...

Ш а к и р д — Мирзә, даһа демә, горхуруг!

М ү э л л и м — Јох горхмајын, Һеч бир хәтасы јох дур. Анчаг ону билин ки, илдә 20000 манат нәгд пул алыр!!

Б ү т ү н к л а с — Вахсеј!!!

Б и р ш а к и р д — Мирзә, бәс ону нә төвр сајыр?

М ү э л л и м (*ачы күлүмсәјир*) — Һеј, јүз о гәдәрини саја биләр! Јахшы, бир дә бир ајры киши вар ки... (*мәсәлән, мән јазыг*) илдә доггузча јүз манат пул алыр. Һәлә ону да нә төвр алыр... Бу аз пул алан кишинин һәр ај 25 манат борчу олур.

Ш а к и р д л ә р — Јазыг!

М ү э л л и м — Әлбәттә, јазыг!

Ш а к и р д — Мирзә, о чох пул алан киши өз пулундан бир аз она версә, нә олар?

М ү э л л и м — Ај балам, нә олачаг, чох јахшы иш олар; амма елә дәрд бурасыдыр ки, мәсәләјә јахшы гулаг асын, ајры сөз данышмајын!

Ш а к и р д — Мирзә, бәс мәсәләдә нә суал олунур?

М ү э л л и м — Һә, инди суал олунур ки, һәмин о 20000 манат пул алан, өз алдығы пулдан 6-ча мин манат кәсиб версә, нечә јүз нәфәр 900 манат алан кишини борчдан хилас едә биләр?

Б и р ш а к и р д — Мирзә, әввәлчә де көрәк, бу аз пул алан киши ки, бир ајда 25 манат борча дүшүр, илдә нә гәдәр борч еләјир?

М ү э л л и м — Баракәллаһ! Бәс ону нә төвр биләк? (*Һәрчәнд мән јахшы билирәм...*)

Ш а к и р д — Бир ајда 25 манат борч, бир илдә, јә'ни 12 ајда ејләр: он дәфә 25—250; ики дәфә дә 25—50. 250, о да 50, ејләр 300 манат.

М ү э л л и м — Чох јахшы, сонра?

Ш а к и р д — Инди көрәк, 6000-ин ичиндә нә гәдәр 300 вар. 6000-ни үч јүзә бөләндә ејләр... ејләр—20.

М ү э л л и м — Бәс нә мә'лум олду?

Ш а к и р д — Мә'лум олду ки, әкәр о 20000 манат пул алан өз пулундан...

М ү э л л и м — Инсафа кәлиб...

Ш а к и р д — Инсафа кәлиб, өз пулундан...

М ү э л л и м — Јох, сән инсафа кәлиб демә, ону мән дејирәм.

Ш а к и р д — Елә дурдуғу јердә өз пулундан 6000 манат кәсиб версә, о һалда 20 нәфәр 900 манат алан...

М ү э л л и м — Вә борча дүшән...

Ш а к и р д — Вә борча дүшән адамлары борчдан хилас ејләр.

Мүэллим—Вә о адамлар да борчдан хилас оландан сонра өз ишләрини јахшымы көрәрләр?

Шакирдлар — Бәли!

Мүэллим — Әлбәттә, јохса јазыг борч фикринә дүшсүн, јохса өз фикринә дүшсүн?

Бир шакирд — Мирзә, ахы о чох пул алан адам өз пулундан 6000 кәссә, онда бунун пулу азалар, 14-чә мин манат галар.

Мүэллим (онун үзүнә бир гәдәр бахыб) — Сәнин атан Думда гласны дејил ки?

Шакирд — Бәли, бә'зи вахт Дума кедир.

Мүэллим — Дејирәм ахы... Доғрудур, пулу бир гәдәр азалар, амма иш јахшы јола кедәр. Мәсәлә һәлл олунду. Амма... (һәр һалда бу ај да 25 манат борч кәлир, вәллаһ билмирәм нә төвр ејләјим?)

Идарәдән — Јазыг мүэллим!

«Тәрәгги», 1909.

МӘЗҲӘКӘ

Кәндлинин бири бугдасыны, барамасыны апарыб базарда дәјәр-дәјмәзинә сатыб бир ат, бир ешшәк вә әјнинә дә бир дәст палтар алыб евинә тәрәф кедирди...

Бир нәфәр бәј буну кәндән көрдү вә тәәччүб еләди ки, кәндлинин, һәм аты вар, һәм дә ешшәји. Далдан кәндлијә јахынлашыб, башына елә бир гапаз салды ки, кәндли анчаг бир саатдан сонра ајыла билди вә ајыландан сонра да бахыб көрдү ки, ешшәк јохдур.

Јасавул кәндлинин атына бахыб шикајәтинә гулаг асды, амма шикајәт «һаггы» аз олдуғуна көрә, кәндлијә бир нечә дана гамчы чәкди вә деди:

— Бағла атыны бурада, кет әтрафы кәз, бәлкә ешшәјин тапыла.

Кәндли атыны јасавула тапшырыб ешшәји ахтармаға кетди. Чох кәзди, чох доланды, һәрчәнд бәјин гапысында бир ешшәк көрдү ки, өз ешшәјинә чох охшајырды, амма о чүрә шејләри фикринә кәтирмәјә чүр'әт еләмәди. Вә гајытды ки, бәлкә јасавул бир көмәк еләјә, амма нә јасавулдан, нә атдан бир нишан да көрмәди.

Кәндли ховфә дүшдү, елә билди ки, бунлар һамысы јухудур. Онун үчүн үзүнү чимдикләди ки, ајылсын, амма көрдү ки, јатмајыбдыр. Бикеф вә бидамаг, бир чајын ғырағында отуруб, евинә гајытмаға утанырды. Көрдү ки, бир нәфәр сарыглы кәлир. Кәндли дуруб икигәт әјилди вә кенә бидамаг јеринә отурду. Сарыглы деди:

— Нә вар ки, белә бидамагсан?

Кәндли ағлаја-ағлаја әһвалаты нағыл еләди. Сарыглы бунун тәзә либасына диггәт јетириб деди:

— Мән сәнә әлач еләрәм.

Јазыг кәндли шадлығындан билмәди ки, нә гајырсын, өзүнү јыхды сарыглынын ајағына.

Сарыглы деди:

— Сәнин атыны да, ешшәјини дә чин оғурлајыбдыр вә о чин дә сәнин бу либасындадыр. Она көрә бу либасы овсунламаг лазымдыр. Вә илла башына чох бәлаләр кәләр.

Кәндли чин адыны ешидән кими дәлитәк палтарыны чыхардыб туллады.

Сарыглы бир дуа охуду вә деди:

— Бир гәдәр јат!

Онсуз да јорулмуш кәндли башыны јерә гојан кими ону јуху басды вә јухусунда көрдү ки, ешшәји дә, аты да тапылыб, кишнәјә-кишнәјә бунун јанына чапырлар. Кәндли севиндијиндән елә чығырды ки, өз сәсинә ојанды вә ојаныб көрдү ки, нә сарыглы вар, нә палтар. Бинәваны вәһшәт басды. Әлине бир чомаг алыб өзүнү горужа-горуја кәндинә јетирди. Халг јығылыб дедиләр ки,

а киши, дэли олубсан нэди́р. Лүт кэзиб өзүнү гору́жур-сан.

Деди:

— Атымы оғурладылар, ешшэ́йми оғурладылар вэ палтарларымы оғурладылар. Инди горхурам ки, өзүмү дэ оғурла́ярлар.

«Тэ́рэгги», 1909.

ТЭ́ХСИЛ

Мэн мэ́ктэбдэ оху́јанда, бизим мэ́ктэбэ тазэ бир мол-ла тэ́јин елэ́мишдлэр. Ја́'ни бу молла «екза́мен» тут-мушду вэ о «екза́мен»дэ не́ч бир кэс онунла бэ́рабэр ола билмэ́мишди.

Ча́маат белэ де́јир ки, дү́нјада не́ч бир елм јохду́р ки, бу ахунд ону билмэ́миш олсун. Бу сө́злэри ахунд өзү дэ тэ́сдиг елэ́јиб де́јир ки:

— Мэн бүтүн үлүм вэ фү́нуна дара́јам.

Киши «дара» олма́ја билмэ́зди, чү́нки 8 ил мэ́ктэбдэ оху́јуб бирчэ дэ́фэ дэ фэ́лэггэ́јэ дү́шмэ́мишди. Со́нра ик-мали-тэ́хсил үчүн Ира́на ке́диб 8 ил дэ Тэ́бриздэ оху-мушду вэ ба́'дэ Тэ́бриздэн Те́һрана јолланы́б 4 ил дэ ора́да вэ ондан 5 ил Мэ́шһа́ддэ вэ бунлардан башга 4 ил дэ Ира́нын бир шэ́һэриндэ тэ́хсил етмишди́р ки, онун ады ја́дымда галма́јыбдыр.

Дэ́рс вахтында бу ахунд ба́'зи бизим илэ́ достана сө́һбэ́тлэр еде́рди, бе́јүк сө́фэрлэ́риндэн не́гл еде́рди, чо́х ширин сө́һбэ́т е́лэ́рди.

Бир дэ́фэ ондан сорушду́г ки: Ахунд, Ира́н бе́јүкдү́р, јохса Руси́ја?

Деди:—Э́кэр Ира́нын бу башы́ндан дү́шэ́сэн вэ ке-

ча́-кү́ндүз јол ке́дэ́сэн вэ һа́р бир са́атда 70 ага́ч јол елэ́-јэ́сэн вэ 60 ил сө́фэр елэ́јэ́сэн, һа́лэ́ кэ́либ Ира́нын ја́-рысына ча́тма́зсан.

Дедик:—Ахунд, ба́с руслар ја́зырлар ки, Ира́н Руси́-ја́дан 20 дэ́фэ бала́чады́р.

Ахунд буна ше́'рлэ́ ча́ваб ве́рди:

Ке́ е́ј никба́хт, ан шэ́кле-ме́н э́ст
Ве́ ла́кин, гэ́ләм дэ́р кэ́фе-дө́шме́н э́ст!*

Бир кү́н уша́глардан би́ри де́ди:

— Ахунд, не́ч дэ́рја́нын ди́бини билмэ́к ола́р?

Ахунд де́ди:

— Буду́р ме́н 25 ил оху́мушам вэ 25 ил сү́мүк сы́нды-ры́б бүтүн ү́лүм вэ фү́нуна дара́ олму́шам, амма́, инди́јэ́ гэдэ́р бир кита́бда кө́рмэ́мишэ́м ки, дэ́рја́нын ди́бини билэ́н олсу́н.

Јолда́шларымы́здан би́ри де́ди:

— Ахунд, ба́с руслар ја́зырлар ки, дэ́рја́нын ла́п дэ́-рини 8 ве́рстди́р.

Ахунд кү́лдү́ вэ бу́ну не́гл е́тди:

— Зэ́рэфша́н кита́бында оху́мушам ки, Искэ́ндэ́ри-Зү́лгэ́рне́јн дү́нја́нын үзү́нү ала́ндан со́нра, истэ́ди ки, дэ́рја́лары́н ди́бини дэ́ алсы́н, она́ кө́рэ дэ́рја́нын и́чине́ чу́муб 70 ил јол ке́тди. На́каһ бура́да бир ада́ма раст кэ́лди ки, ахтары́р. Су́ал е́тди ки, сэ́н нэ́ ахтары́рсан? Де́ди ки, 70 ил бунда́н э́ввэл ме́ним э́лимде́н бу дэ́рја́ја́ бир ба́лта дү́шү́б, дэ́рја́нын ди́бинэ́ ке́дибди́р. Инди́ кэ́-рэ́к ме́н бунда́н со́нра 70 ил јол ке́дэ́м ки, ба́лкэ́ дэ́рја́-нын ди́бинэ́ ча́там. Искэ́ндэ́р-Зү́лгэ́рне́јн бу э́һва́латы э́шиди́б сө́фэ́ринде́н э́л ча́кди.

* Е́ј ба́хтэ́вэр о ме́ним шэ́климди́р, ла́кин, гэ́ләм дү́шме́нни э́линде́ди́р.

Жолдашларымызын ичиндә бир «дәләдуз» варды, деди:

— Ахунд, һесап елми охумаг һарамдыр, јохса һалал?

Деди:

— Һарамдыр!

Деди:

— Бәс бу елми нечә ки, мәсәлән, мән истәјирәм биләм, чибимә нә гәдәр пул гојум ки, путу 6 манатдан 2 кәллә гәнд вә кирвәнкәси 2 манатдан 5 кирвәнкә чај алыб, үстүнә дә нәгд 15 манат пул гојуб бир ахунда көндәрим.

Ахунд деди:

— О чүрә елми охумаг нә һарамдыр, нә һалал, анчаг савабдыр.

Бу әһвалатдан сонра, көрдүк ки, фәзиләти-ахунд мәлүм шүд.

Иштә 25 ил охумаг зарафат дејилдир. 25 ил—бир әсрин дәрәддән биридир.

«Тәрәгги», 1909.

АҖРЫ СӨҖБӘТ

Рәмазан күнү, бир нәфәр бизим адам илә бир нәфәр јевропалы бир мүсәлман шәһәринин Губа мејданы вә ја Базарбашы кими бир јеринә тәрәф кедирләр. Вә көрүрләр ки, орада бир хејли чамаат дөврә вурубдур. Јевропалы күман едир ки, бурада митинг гурулубдур. Бизим адам да јәгин едир ки, бурада адам өлдүрүлүбдүр. Икиси дә ирәли кәлиб бахырлар, әһвалатын нә олдуғуну көрүб вә билиб, евләринә гајыдырлар. Евдә јевропалыдан сорушдулар ки, базарда нә көрдүн?

Јевропалы чаваб верди:

— Бу күн мүсәлманлар бөјүк митинг гурмушдулар. Онларын арасында бир нәфәр башы чалмалы натиғ елә сузнак бир дил илә нитг сөјләјирди ки, мүсәлманларын бир чоҳу ағлајырды, јәни бу натиғ мүсәлман милләтинин чәһаләтдә, гәфләтдә вә керидә галмаларындан сөјләјирди. Ахырда да пул јығмаға башлады. Јәгин тәләбәләр сандығы гајырмаг истәјир ки, али мәктәбләрдә охујан мүсәлман тәләбәләри ачындан өлмәсин вә ја мәктәбдән говулмасынлар.

Бизим адамдан сорушдулар. О да белә чаваб верди:

— Неч... Бир нәфәр лоту дәрвиш авам чамааты башына топлајыб халгын чибини сојурду.

Инди биз көрүрүк ки, бу ики сөзләрдән јахшылыға галанда јевропалынын сөзү јахшыдыр, амма доғрулуға галанда, бизим адамын сөзү доғрудур, вәссалам!

«Тәрәгги», 1909.

ШӘҖӘР ИШЛӘРІ

Бүтөвү кәсмә, јарыма дәјмә, доғра, дојунча је. (Ағалар сөзү)

С ә д р — Чамаат, сизи бура чағырмышыг ки, јаман хәбәр верәк. Бизи сојурлар.

Ч а м а а т — Билирик, билирик. Шәһәр хараб олду, әлдән кетди... Бунларын һамысыны билирик.

Б и р и с и — Бајыра чыхырыг, горхуруг; евимиздә отуруруг, горхуруг.

Б и р а ј р ы с ы — Вај одур ки, почтдан кағыз алам, үрәјим гопуб дабаныма дүшүр. Дејирәм ки, јәгин ано-

нимни кағыздыр, пул истәјирләр. Валлаһ, одур бүтүн дост-ашнаја јазмышам ки, даһа мәнә бу күнләрде кағыз јазмасынлар. Чүнки, сөзүн доғрусу, һәр кағыз алдыгча, сарылыг азарына дүшүрәм.

Бир өзкәси — Әши, сән ону дејирсән. Мән јазыг нә гајырым ки, евимизин гапысы ағзында фәјтон сәси ешидән кими дејирәм: Вај, мәни оғурламаға кәлдиләр. Одур чәми танышларымдан тәвәгге еләмишәм ки, бизә фәјтонла кәлмәсинләр.

Бир гејриси (*кәмали наүмид илә*) — Гапымызын изванәкнини сындырмышам. Нә гајырым, а башына дөнүм, изванәк «чырт» еләдикчә, мәнә үрәк галмыр ки...

Сәдр — Бунлар һамысы она дәлилдир ки, бизи сојурлар. Она көрә дә бураја јығылмышыг ки, бу барәдә бир әнчам тапасыныз. Һәр нә үрәјинизә, әглинизә кәлир, һамысыны ачын, бурада дејин, бәлкә, аллаһ белә еләјә ки, бир әнчам тапыла.

Бир нәфәр — Чәнаб сәдр, әввәла, тәвәгге еләјирәм ки, бурада бир нәфәр дә интеллигент олмасын вә һәр каһ варса да, дурсун, бассын бајыра.

Сәдр — Архајын ол, биз бураја бир нәфәр дә интеллигент чағырмамышыг.

Сәсләр — Афәрин бу тәдбирә!

Сәдр — Чох сағ олун! Инди бујурун, данышын көрәк, нә гајыраг?

Бир нәтиг — Чамаат, данышмаг үчүн мәним үрәјимдә чох сөз вар, амма, һејфа ки, боғазым гурујуб вә нитгим тутулуб. Боғула-боғула галмышам. Чүнки, сөзүн доғрусу, бураја јығылан адамларын һамысынын хасијәтинә бәләд дејиләм. Бәлкә, сөзүм бирисинә хош кәлмәди; онда, кәрәк, бурадан бајыра чыхмајаг...

Өзкә нәтиг — Чамаат, сиз нә горхаг адамларсыныз?! Бу ишләрин өзкә бир әлачы јохдур, тәк бирчә әлачы вар ки, ону сизә дејирәм: Бүтүн сојғунчуларын

һамысынын адларыны јазаг вә чәнаб гарадоначалникә верәк вә ондан тәвәгге еләјәк ки, о адамларын һамысыны көһнә Думун габағында ассынлар, вәссалам!

Дикәр бир нәтиг (*әввәлкинә*) — Балам, аллаһ сәндән разы олсун. Савадын вар?

Әввәлки нәтиг — Нечә?

Икинчи — Һәр каһ савадын варса, ала бу гарандаш-кағызы, о адамларын адларыны јаз: јохса, сән де, мән јазым.

Бир сәс (*әввәлки нәтигә*) — ...филаһ... Зәһмәт чәк, бајыра чых, сәнинлә бир мүхтәсәр ишим вар...

Әввәлки нәтиг — Бу саат кәлирәм. Чамаат, анчаг о адамларын адларыны мән билмирәм вә мәним о чүрә шејләрдән әсла хәбәрим олмаз. Бир сөздүр дедим. Һамы данышыр, бири дә мән. Јохса, мән нә билирәм ки, сојғунчу кимдир?

Бир нәтиг (*ајаға дуруб, ора-бура бојланыр*)...

Сәсләр — Нә ахтарысан?

Һәмин нәтиг — Бурада молла јохдур ки?

Сәсләр — Хејир, молланын бурада нә иши вар?

Һәмин нәтиг — Чох јахшы. Кечән сәфәр клубда гумар ојнајырдым. Көрдүм ки, бириси кәлди вә мәним јолдашымдан мин манат пул алды. Сорушдум ки, нә үчүн о сәндән мин манат пул алды. Чавабында деди ки... (*Бәрк өскүрүр.*) Чавабында деди ки, пул алан... ардашымдыр. (*Отурур.*)

Ајры нәтиг — Чамаат, валлаһ, адам үрәјинин сөзүнү ачыб дејә билмир; белә чан шириндир, нә етмәк? Јенә бир ајры јер ола...

Бириси — Чамаат, дурун кедәк...

Ајры сәс — Бәли, јумуртасы тәрс дүшмүш тојуг кими о тахчадан бу тахчаја атылаг? Һәр нә сөзүңүз вар, бурада дејин, вәссалам.

Тазә бир нәтиг — Һәзәрәт! Һәмин бу чүрә иш-

ләр ки, бу күн бизим Бакыда ваге олур, һәм ин бу ишләр һамысы бүтүн Русијада да ваге олур. (*Сәдр башыны галхызыр.*) Бу низамсызлыгларын һамысына да сәбәб Русијада мөвчуд олан истибадад...

Сәдр (*бәрк чыгырыр*) — О һеј, оралара әл узатма! Баллаһ, мәчлиси бағларам.

Бириси — Чәнаб сәдр, сәндә дурбин јохдур ки?

Сәдр — Хејир, нәјә лазым иди?

Бириси — Һеч, бу данышан оғлана дурбин илә јахшы бахачагдым; чүнки чох шүбһәли көрүнүр, горхурам ки, интеллигент ола.

Сәдр — Әши, о барәдә архајын ол!

Ајры бир натиғ — Билирсиниз нә вар? Бу ишләр ин һамысынын тәгсир и гарадовојлардадыр.

Сәдр — А киши, мән иманым, гарадовојларда тәгсир јохдур. Ешшәјә күчүнүз чатмыр, паланы тогташларынсыз.

Сәсләр (*ағламсынараг*) — Ди јахшы, бәс нә олсун? (*Һамы башыны ашағы салыр. Бәзиләри дәмал чыхарырлар.*)

Бир натиғ — Һәзәрәт! Изн верин. сизә бир нағыл сөјләјим. Чүнки, бу нағыл мәсәләни бир гәдәр һәлл едәр.

Сәсләр — Сөјлә, сөјлә.

Һәмин натиғ — Чамаат, бири вар имиш, бири јох имиш. Бир кор вармыш, бир дә бир кар вармыш. Бунлардан башга бир дә бир чылпаг вармыш вә әләвә бир дә бир чолаг вармыш. Чамаат, күнләр ин бир күнү бунлар һамысы сәфәрә чыхыб, бир јердә кечәләјирләр. Бирдән бунлары ваһимә басыр. Кор дејир: «Кендән бир гаралты көрүрәм...». Кар дејир: «Мән дә шыггылты ешидирәм». Чылпаг дејир: «Адә, бирдән бизи сојарлар, һа!» Чолаг дејир: «Дурун, гачаг!» Чамаат, нағыл гуртарды, вәссалам.

«Тәрәгги», 1909.

МААРИФ ИШЛӘРИ, ЈАХУД ШУРАЈИ-ВАЛИДЕЈН

Бир ата — Чәнаби мүдири-мәктәб, сән мәним оғлу-ма фарси, әрәби, түрки, нә билим нә, нә дејирсән! Баба, оғул мәним дејилми? Мәним оғлума онлар лазым дејил. Мәним оғлума лазым олан одур ки, бу күн бир урусу көрәндә онунла «Ишто-мишто» елијә былсин. Аллаһ атана рәһмәт еләсин, мәним оғлума урусча өјрәт.

О бири ата — Чәнаби молла! Сән мәним оғлуму кафир еләмәк истәјирсән, амма мән разы олмајачағам. Оғул кәрәк мүсәлманлығында бағи галсын. Тәвәгге еләјирәм, бундан сонра мәним оғлума булуд нәдир, илдырым нәдир, улдуз белә кәлди, филан... бу чүрә сөзләри демәјәсән. Мәним оғлума шәриәт өјрәт, шәриәт. Чүнки, истәјирәм сонра оғлуму тәһсилә көндәрәм.

Үчүнчү — Чәнаби мүдәррис! Һәрчәнди ола билсин ки, сән мәнән чох охујубсан. Амма мән өзүм дә аз охумамышам. Бу саат «Тарих Надир»и су кими ичәрәм. «Күлүстан»и сәнин үчүн көз јуммадан охујарам. Фирдовсидән јүз бејт әзбәр билирәм. Она биһа һеч инсаф дејил ки: Бәр данајани-ромузи-акаһи вә дәгигшүнасан иһикмәтһаји-илаһи... Ондан сонра:

Ки, Рүстәм, јәли буд дәр Систан,
Мәнәш кәрдәәм Рүстәм-дастан.*

Вә бир дә:

Бәнде һаман бей кә, зе тәгсирә хиш
Үзр бәдәркаһи-хода авәрәд...**

* Рүстәм һаггында дастаны мән јарадыб ону Рүстәм еләмишәм.

** Јахшы адам о кәсдир ки, күнаһынын бағышланмасы үчүн алаһын дәркаһына үз тута.

кими дил билэн бир атанын оғлуна бу чүр сөзлэри өј-рэдэсэн. Мәсэлэн, Гасым атдан дүшдү; јанан јердэн түс-тү чыхар; атам дөрд пут саман алды... һәгигәт инсафдан кәнар ишдир. Сән мәним оғлума фарси өјрәт, фарси.

Дөрдүнчү—Чәнаби молла, чох тәвәгге едирәм ки, мәним оғлума урусчаны өјрәтмә. Гој мүсәлманча охусун. Урусча охумасына бөјүк анасы евдә разы ол-мур.

Бешинчи—Аға молла, сән ки, мәним оғлума бә'-зи вахт һесаба-китаб өјрәдирсэн, мәсэлән, бир тачир 600 пуд гәнд алыб, пудуну 1 манатдан сатды; нә билим: 89 дәфа 100 нечә олар! Сән кәл, о һесаблары де, анчаг оғ-лумун әвәзиндән онлары мәним өзүм ахшамлар сәнич үчүн чоткәдә һесаблајыб, сәһәр ушагнан кәндәрәрәм. Јохса, оғлум ушагдыр, индидән она о чүрә һесаба-китаб өјрәтсэн, ахырда ушаг хараб олуб, дәләдуз чыхар. Ушаг нәдир, о чүр һесаба-китаб ишинә гарышды нәдир? Онун-ку одур ки, дәрс охусун, дәрс.

Мүдир — ???!!.. (*Бәрк бир аһ чәкди.*)

«Һәгигәт», 1910.

ГУЈРУГЛУ УЛДУЗ

Үч пәрдали комедија

Јахуд «Ревизор»у јамсыламаг.

Әввәлинчи мәчлисдәки әфрад әһли-мәчлис.

1. Һачы Гәмиш — тачирдир.
2. Чәһил оғлу Гатил — иши мә'лум дејилдир.
3. Шәрмәсар бәј — бәјдир.

ПӘРДӘ ГАЛХЫР:

Шәрмәсар бәј (*әлиндә рус гәзети*)—Һәзәрәт, си-зи бураја чағырмагда мәгсәдим сизә бир пис хәбәр вер-мәкдир.

Һачы Гәмиш (*кәнара*)—Пис хәбәр верән, евин јыхылсын!

Чәһил оғлу Гатил—Нә пис хәбәрдир?

Шәрмәсар бәј — Көјдә гујруглу улдуз көрүнүб-дүр. Будур, гәзет дә јазыбдыр. Һаман бу улдуз, бир не-чә ајдан сонра јерә дүшүб, һәр нә күнаһкар адам вар, һамысыны гујругу илә јандырачагдыр.

Гатил вә Һачы (*бир јердә*) — Бәһ, бәһ!.. Буну би-зә нә үчүн дејирсэн?

Шәрмәсар бәј—Бәс кимә дејим?

Һачы вә Гатил — О адама сөјлә ки, күнаһ саһи-бидир; биз ки, әлһәмдүллүллаһ, мүсәлманыг.

Шәрмәсар бәј (*өзү дә шад олур*)—Әлбәттә, мән өзүм дә мүсәлманам вә о улдузун нә гујругундан вә нә башындан горхурам. Анчаг буну сизә демәкдән мәг-сәдим јенә дә һәр һалда хәбәрдарлыгдыр ки, бәли, о вахт улдуз јерә дүшәндә ваһимә етмијәсиниз.

Һачы Гәмиш—Анчаг мән билмирәм ки, о улду-зун көјдә дурдуғу һалда јердә нә иши вар?

Гатил — Нечә? Јохса өз мүсәлманлығындан арха-јын дејилсэн?

Һачы — Архајын олмасајдым мән дә сәнин кими, һәччә кетмәздим! Улдузун јерә дүшмәсинин о тәрәфи хошакәлән дејил ки, јердә олан күнаһкарлары јанды-рыб мүштәриләримизи азалдачагдыр...

Шәрмәсар бәј — Бах, Һачы, сән дејирсэн ки, архајын олмасајдым, һәччә кетмәздим. Сәнин бу сөзүн, бағышла, анчаг мәни бир гәдәр шәккә салыр. Чүнки

мән, мән Шәрмәсар бәј, өз мүсәлманлығымдан архајынам ки, һәччә кетмирәм!

Г а т и л — Әлбәттә! Мән өзүм дә о чүрәјәм! Мән өз мүсәлманлығымдан архајын олмасайдым, башлардым һәччә кетмәјә, еһсан вермәјә, гурбан кәсмәјә.

Һ а ч ы — Шәрмәсар бәј, мәкәр сән өз мүсәлманлығыңдан архајынсан?

Ш ә р м ә с а р б ә ј — Архајынам!

Һ а ч ы — Бәс нә төвр архајынсан ки, әлиһә газут алыб охујурсан. Һалбуки һаман газуту чыхардан кафирләрдир вә о кафирләрдир ки, гујруглу улдуз кәлиб онлары јандырачагдыр.

Г а т и л — Доғру дејир!

Ш ә р м ә с а р б ә ј — Һа, һа, һа, һа... Бәс Һачы, сән бурдан Москова кедәндә нә үчүн вагона минирсән! Мәкәр билмирсән ки, вагону чыхарданлар да кафирләрдир?

Г а т и л — Бу да доғру дејир!

Һ а ч ы — Мәним әлачым јохдур. Әлачым олса вагона минмәрәм. Амма сән нәинки газут охујурсан, һәлә һәтта чахыр да ичирсән!

Г а т и л — Бу да јалан демир! Сән чахыр ичирсән.

Ш ә р м ә с а р б ә ј — Доғрудур, мән чахыр ичирәм вә күһаһ еләјирәм. Амма бә'зи вахт олур ки, ајыг да олурам. Бундан әлавә нә сәһһин кимн, Һачы, дөрд аршында аршынјарым кәф кедиб пулума һарам гатмырам, нә дә сәһһин кимн чәллад олуб халгын башыны кәсмирәм.

Һ а ч ы — Доғрудур, бирдән олур ки, аршында сәһв дүшүр, чүнки өлчүдә адам карыха биләр. Амма сән ону де ки, һәр чүмә ахшамы оруч тутурам вә бир тәләбә кәтириб гарныны дојдурурам, амма сән гумар да ојнујурсан.

Г а т и л — Доғрудур, мән аз адам өлдүрмәһишәм, буну да һәр кәс билир вә полисјаја да јәгиндир. Амма сән орасыны да де ки, өмрүм оланы бир дәфә дә үзүмә

үлкүч дәјмәјибдир. Һәдди-бүлүгә јетәндән бәри бир кәрә дә олсун ајаг үстә бовл еләмәһишәм! Амма сән чахыр ичирсән, гумар ојнајырсан, үзүнү гырхдырысан вә үздән ираг, салдат кимн дә ајаг үстә диварын диһини көзләјирсән.

Һ а ч ы — Һәлә тәһарәт алмағыңдан да шәкким вардыр.

Ш ә р м ә с а р б ә ј — Мән һәр нә елијирәм өз нәфсимә елијирәм. Амма сиз халгын еһһини јыхырсыһыз. Мәһһим өмрүмдә әлимдән тәк бирчә дәнә хәтә чыхыбдыр ки, бир күн кефләһниб бутулка илә Сәркис бәјин башыны јармышам вә ајыландан сонра да чоһ пешимач олуб ондан «извиненија» истәһишәм. Амма сиз... Ух, аллаһ һеч кафир бәндәһини дә сизә раст еләмәһин, јаманча ев јыхансыһыз.

Һ а ч ы — Бәс сән өзүн гумар ојнајыб, халгын пулуну удуб еһһини јыхырсан?

Ш ә р м ә с а р б ә ј — О мәһһи удмасын, мән дә ону удмајым.

Г а т и л — Әчәб! Онда о мәһһи өлдүрмәк үчүн кизләһмәһин, мән дә ону өлдүрмәјим!

Һ а ч ы — Валлаһ о адам ки, мән сәһвән аршында она кәф кедирәм, һа... һәркәһ ону бурахсан, о саат мәһһим дүканымы јарар. Мән билирәм бу чамааты.

Ш ә р м ә с а р б ә ј — Гәрәз, адам кәрәк инсафлы олсун. Әкәр мән күһаһкарамса, сән дә күһаһкарсан, о да күһаһкардыр. О бири дә күһаһкардыр. Дүнјада күһаһсыз адам јохдур.

Һ а ч ы — Бәс күһаһы да саваб јујар! Одур, мән бир күһаһ бурахырамса да ики саваб едирәм. Чоһ вахт үч рәкәт ахшам намазы әвәһһиндә мән гәслән дөрд рәкәт гылырам ки, бири дә артыг олсун. Инди о артыг рәкәтин савабы бир көпүкдән һесаб олунса, көр онун пулу һара вуар!

Г а т и л—Әши, валлаһ өлдүрдүкләрим адамларын һамысынын ганы мәним үчүн дәрјача күнаһ олса да, бир адам өлдүрмүшәм ки, онун савабы һамысыны јујуб апарар. Мәл'ун оғлу Гара Вәлини дејирәм еј: дејирләр, истәјирмиш бабы олсун.

Ш ә р м ә с а р б ә ј — Чаным, күнаһ еләмәк бир күнаһ; күнаһы да данмаг ики күнаһ. һамысындан јахшысы будур ки, шәк-шүбһәдә вә горхуда галынча, дураг бурдан кедәк ахундун јанына, өз әһвалатымызы она сөјләјәк вә һәр нә лазымдыр, она верәк. Бахсын көрсүн, һәркаһ күнаһымыз савабымыздан чохдурса, о һалда бундан сонра башлыјаг улдуз јерә дүшәнә гәдәр ибадәтә мәшғул олаг. Елә ки, улдуз кәлиб биздән өтдү, кетди, кенә дә өз ишимиздә давам едәрик.

Һ а ч ы в ә Г а т и л — Чох әчәб, артыг данышмаг нә лазым, кедәк ахундун јанына.

Чыхыб кедирләр.

пәрдә

Икинчи мәчлис кәлән сәфәр.

«Һәгигәт», 1910.

ПРУШКЕВИЧ ВӘ ҺАЧЫ ХУДУ

Күнләрин бир күнү Прушкевич илә Һачы Худу јатмышдылар. Прушкевич Петербургда јатмышды, Һачы Худу да өз евиндә јатмышды. Бунлар бир-бирләрини јухуда көрдүләр. Һачы Худу ајыг олдуғу заман Прушкевич барәсиндә чох ешитмишди ки, бу һәриф мүсәлманларын зиддинә кедәндир, мүсәлман хејирхаһы дејилдир.

Һәтта бир журналда онун шәклини дә Һачыја көстәрмишдиләр. Амма Һачы јухусунда Прушкевичә бахыб көрдү ки, һәриф чох да чиркин дејилдир. Көзүндә чешмәк, әјниндә јахшы либасы, бир көјчәк адамдыр.

Һачы Прушкевичә деди:

— Сән бир көјчәк адамсан, амма сәнин шәклини нәдәнсә чох пис чәкибләр.

Прушкевич Һачыја чаваб верди:

—Ке, еј никбәхт, ан нә шәкле мән әст,
Вә лакин гәләм дәр кәфе дошмән әст».

Сонра Һачы јенә сорушду:

—Бир дә дејирләр ки, сән вә сәнин кими адамлар биз мүсәлманлара зиддсиниз, мүсәлманларын бәдхаһысыныз.

Прушкевич чаваб верди:

—Мән дә билмирәм, доғру дејирләр, јохса јалан. Истирсән, мән дә бир-ики кәлмә данышым, көр јалан дејирләр, јохса һагг данышырлар.

Һачы разы олду вә Прушкевич башлады данышмаға.

П р у ш к е в и ч — Мән истәмирәм ки, мүсәлманларда гәзетә олсун.

Һ а ч ы — Ону биз дә истәмирик. Гәзет бизим шәрнәтимиздә һарамдыр.

П р у ш к е в и ч—Мән истәмирәм ки, мүсәлманларда театр олсун.

Һ а ч ы—Биз өзүмүз дә ону истәмирик. Театр шәрнәтимиздә һарамдыр.

П р у ш к е в и ч — Мән истәмирәм ки, мүсәлманларда мусиги чалмаг, ше'р јазмаг вә шәкил чәкмәк ишләри тәрәгги етсин.

Һ а ч ы — О чүр шәјләри биз өзүмүз дә истәмирик. Онлар һамысы шәрнәтдә һарамдыр.

П р у ш к е в и ч — Мән истәмирәм ки, мүсәлманлар немес дили, фирәнк дили, һесаб, чоғрафија, һикмәт, фәл-

сәфә, кимја, тарихи-тәбиәт, тарихи-бәшәр, һәндәсә, мүсәлласат вә бу чүр шејләри билсинләр.

Һачы—Бу чүр шејләрич һамысы күфрдүр. Биз өзүмүз дә онлары истәмирик.

Прушкевич — Мән истәмирәм ки, мүсәлманларда үсули-чәдид мәктәбләри олсун.

Һачы — Аллаһ үсули-чәдид чыхарданлара лә'нәт еләсин. О чүр мәктәбләр һамысы бичхана жығынчағыдыр.

Прушкевич — Мән истәрдим ки, мүсәлман мәктәбләринин һамысы руһани мәктәбләри олсун.

Һачы — Әлбәттә, әлбәттә... Биз дә ону истәјирик.

Прушкевич — Амма бу шәртлә ки, о мәктәбләр дә шәриәтдән башга өлкә елмләр охунмасын.

Һачы—Аллаһ атана рәһмәт еләсин!.. Доғрудан дејирсән, јохса зарафат еләјирсән?

Прушкевич — Хејр, доғурдан дејирәм.

Һачы (*шад вә хүррәм*)—Әлини мәнә! (*Үрәјиндә*) Зәрәр јохдур, сонра әлими суја чәкәрәм. (*Ашкара*) Һәр кәс сәнә пис дејир, онун өзү писдир. Бу чаным үчүн, һәрчәнди сән уруссан, амма бир чох мүсәлманлардан даһа мүсәлмансан! Тәки мүсәлманларын сәнин кими бәдхәллар чох ола.

Прушкевич — Архајын ол, мәним кимиләр чох-чохдур. Амма тәки мүсәлманларын чоһу сәнин кими ола.

Һачы — Архајын ол, мәним кимиләр чох-чохдур!

Прушкевич — Бәс јердә галанлар?

Һачы — Јердә галанларын һамысы бабылардыр.

Прушкевич — Бизим дә јердә галанларын һамысы чүһуддур.

Бундан сонра икиси дә јухудан ајылдылар. Инди бир адам лазымдыр ки, бунларын икисинин дә јухусуну јоза...

«Һәгигәт», 1910.

АТА ВӘ ОҒУЛ

Ата (*тәкчә*) — Кордур јурдум! Кор, кор! О күнә даш дүшәјди ки, мән евләндим; о күнә илдырым дүшәјди ки, мән белә нәслә раст кәлдим! Қаш һеч әввәлдән мәни евләндирмәјәјдиләр.

Арвад (*дахил олу*) — А киши, јенә нә вар өз-өзүнә сөјләнирсән?

Ата—Кәс сәсини, о күнү олмыјајды ки, сән мәнә дүчар олуб мәним үчүн бала доғмадын, бир бәла доғдун!

Арвад — Ахы, јенә бир де көрүм нә олубдур, балам сәнә нә еләјибдир?

Ата — Нә олачаг? Ламәссәб оғлун мәни сојмаг истәјир!

Арвад — Нә үчүн, мәкәр гулдурдур?

Ата — Гулдурдан да писдир! Бајаг евдә намаз гылдығым јердә адам көндәриб ки, филан јердә жығылыб гираәтхана ачырыг, тез он манат пул версин. Ачығымдан намазы да алајарымчыг гылыб, индијә гәдәр ачығымы сојуда билмирәм... Вај, кор олан јурдум!

Арвад — Белә тәхсир сәнин өзүндәдир! Ким сәнә деди ки, оғлуну дәрсә гој? Мән мин дәфә сәнә дедим ки, киши, ушағымы хараб еләмә, мәктәбдә мин чүр бичлик өјрәнәр, сән гулаг асмадын!

Ата — Әши, аллаһ сәнин гардашына лә'нәт еләсин ки, мән бојда јекә кишини јолдан чыхартды, зор илә кәдәни апарыб мәктәбә гојду. Јохса мән олам, ушаг оху-дам ки, ахырда да белә ламәссәб ола? Һәркаһ охутмаг истәсәјдим, Ирана көндәрәрдим ки, кедиб тәләбә олуб кәлсин. Мән һеч јерли-дибли охутмаг истәмирдим. Һәр чә башыма бәла кәлирсә, сәндән вә сәнин гоһумларындан кәлир. Аллаһ сизин нәслинизи үзсүн.

Арвад — Јахшы, пул вердин, јохса јох?

А т а — Лә'нәт шейтана дә! Ај һејван һәслиндән әмәлә кәлмиш, мән хәзинәчијәм?

О ғ у л (*дахил олу*) — Јахшы, пул вермәдијин бәс дејил, бир дә кәндәрдијим адамы сөјүрсән. О да кәлиб халгын ичиндә мәнә дејир ки, атан мәни сөјдү, говду. Мән дә халгдан хәчаләт олурам.

А р в а д — Доғру дејир, пул вермәдин-вермәдин, даһа нијә сөјүрсән?

А т а — Арвад, арвад! Еј мәл'уни-хәсәрәт дүнја! Инди чә сән мән тәрәфә дејилдин? Инди оғлуну көрүб о тәрәфә дөнүрсән, ај бимүрвәт? Сән о дүнјада мәшһәрдә нә чаваб верәчәксән?

О ғ у л — Чаваб верәчәкдир ки, әрим мәни сөјүрдү!

А т а — Оғул, сән һәр нә десән де, даһа мәним динимә, мәшһәбимә саташма.

О ғ у л — Мән дин-мәшһәбә саташмырам. Анчаг ону дејирәм ки, һәркаһ сән о дүнјада анамдан шикајәт етсән, о да сәндән едәчәкдир!

А т а — Демәли, сәнин сөзүндән бу чыхыр ки, һеч о дүнја јерли-дибли јохдур? Билирәм, билирәм нә дејирсән, ешшәк дејиләм, анлајырам.

А р в а д — Оғул, башына дөнүм, сән о чүрә шейләрә саташма, дилим гурусун, көзүн тутулар.

О ғ у л — Ај ана, мәкәр мән бурда динә бир пис сөз дедим? Дејирәм ки, һәркаһ о дүнјада...

А т а — Көрүрсән, арвад? «Һәркаһ о дүнјада», јә'ни әкәр о дүнја варса, демәк истијир! Әстафүрүллаһ рәбби вә тобә илејһ. Бари пәрвәрдикара, сән мәним күнаһымдан кеч! Мән јазығам, бу чүрә начинс учундан мәни чәһәннәм одуна јандырма.

О ғ у л — Еј он манат, сәнсән бу кишини белә данышдыран.

А т а — Әстафүрүллаһ рәбби вә тобә илејһ... Арвад, памбыг кәтир, гулагларыма тыхыјым вә бу чүрә күфр

сөзләри ешитмәјим. Бу ламәссәб дејир ки, мәни данышдыран пулдур, јә'ни пул, нә-узи-биллаһ, аллаһдыр. Ај чамаат, бу чүрә күфри мән һеч јердә ешитмәмишдим, бу мүшрикдүр, пулу аллаһа шәрик билир... Рави рәвајәт еләјир ки, бир дәфә бир кәс Муса пејғәмбәрин һүзуруна кәлиб деди ки, еј Муса!.. Јох, мән бу кафирнән бир евдә ола билмәрәм... Чых, чых мәним евимдән!

О ғ у л — Ај ата, мән нә вахт о чүрә күфр сөз дедим? Нә үчүн јалан дејирсән?

А т а — Вај, илаһи! Бу атасына дејир ки, јалан дејирсән! Бу көрүнүр ки, бүтүн кафирләрин бидинидир. Һәркаһ мән јалан дејирәмсә, бил ки, молла да јалан дејир: молла јалан дејирсә, бил ки, мүчтәһид јалан дејир; мүчтәһид јалан дејирсә, бил ки, имам јалан дејир; имам јалан десә, бил ки, пејғәмбәр јалан дејир; пејғәмбәр јалан десә, бил ки, аллаһ јалан дејир. Чәкил, чәкил мәним бу мүгәддәс евимдән, еј кафир! Бу саат, бу саат евимиздә олан бүтүн габлар, бошгаблар, истәканлар, самавар, газан, кәфкир, ашсүзән, һамысы сәнә лә'нәтханадыр. Онлар һамысы гијамәт күнү һүзүрә чыхыб сәнин чәзаны истәјәчәкләр. Чәкил, кафир, чәкил! Мурдарлама бу пак олан јери, чәкил! (*Лыхылыр сәждәјә.*)

О ғ у л — Бу киши дәли олубдур.

А р в а д — Гој кедим, бир дуа јаздырым.

«Һәгигәт», 1910.

МҮӘЛЛИМӘ

Ону кәндәрдиләр ки, азарламыш мүәллимнн јерини һәләлик доландырсын... Мүәллимә өзү рус, шакирдләр мусәлман.

Эввэл күн дэрс отагына кирдикдэ, ушагларын чиркли палтарларындан кэлэн ийдэн аз галды ки, бурнуну тутуб чыхсын. Этир вэ энбэрэ өйрәнмиш олан бу чүр иjlэрэ дөзмөк истәмирди. Шакирдләр тәрәфиндән кәтирилиб мизләрин ичиндә кизләдилмиш олан Иран ширниjjатынын (зә'фәран, михәк, дарчын, һил кими) гохулары ушагларын үст-башындан чыхан чирк вэ пиj иjисинә гатышыб, онсуз да әллиjә гәдәр адамын нәфәси илә позулмуш һаваны даһа да бәдтәр етмишди.

Һеч сүпүрүлмәмиш вэ јаннки сүпүрүлән кими зибилләнмиш олан дөшәмәнин үзүндә тоз-торпаг, јејинти ғырығы... Ушагларын әјни-башы чырыг-чындыр, башларында јекә-јекә папаг вэ чиркли јәјлыг мүәллимәнин тәмизлиjә өйрәнмиш олан көзләрини инчидирди.

Сәс-күj, анламадығы бир дил, ғышгырыг, лүзумсуз күлүш бинәванын мусигиjә өйрәнмиш гулагына чох фәна тә'сир едирди.

— Мән буна дөзә билмәрәм,— дејиб мүәллимә истәди ки, чыхыб кетсин. Лакин... галмаға мәчбур иди, јохса кәләчәк үмидләрн јәј ола биләрди.

Дәрсә башлады... Ушаглар рус дилин билмир, бу дедијини онлар, онлар дедијини бу анламырды. О иди ки, класда ушаглары низам илә сахламаг мүмкүн дејилди. Бу һәр нә дејирдисә ушаглар өз билдикләрини едирдиләр.

Бөjlә пәришан вэ гат-гарышыг бир мәнзәрә ичиндә бир шеј мүәллимәнин диггәтини чәлб етди. Ушаглардан күнчдә отуран бир нәфәри бу низамсызлыға һеч гарышмајыб, динмәз-сөjlәмәз отуруб кәмәли-әдәб илә дәрсә гулаг асырды. Әјнинә бахдыгда бу бир касыб баласы иди, амма үзүндә нәчабәт асары вар иди. Бундан һеч бир налајиг һәрәкәт вәш вермирди.

Сөзсүздүр ки, бүтүн класын ичиндә мүәллимәнин хошу кәлән бир шакирд вар идисә, һәмин бу Әлисәфтәр

иди; өзү дә јолдашларындан русча чох билирди вә јакшы хәтт илә јазырды.

— Аллаһын алтында бунун әјни-башы дүзәлмиш олајды,— дејиб мүәллимә һәтта бу фикирдә олду ки, Әлисәфтәрә палтар тәдарүкү көрсүн. Амма о бири ушаглар мүәллимәни чох инчидирдиләр, өзләрн дә класда папаглы отурурдулар.

— Бу саат папагларынызы чыхарын!— дејиб мүәллимә ушагларын үстүнә ғышгырды. Онун әмрини анлајанлар папагларыны чыхартдылар, анламајанлар да о бириләринә бахыб башларыны ачдылар.

Лакин бурада бир шеј мүәллимәни һејран гојду. Онун досту Әлисәфтәр папаглы отурмушду. Мүәллимә тәәччүб илә она бахыб, «Сән дә папагыны чыхарт!»— деди. Лакин о һеч тәрпәнмәди, анчаг ғыпгырмызы ғызарды. Шакирдләр сәсләрини кәсиб бүтүн диггәтләрини бу фәгәрәjә чәлб етдиләр. Класда дәрин бир сүкут әмәлә кәлди. Мүәллимә досту тутдуғу шакирдин бу итаәтсизлијиндән гәлби сынмыш һалда она тәрәф кедиб өз әлилә онун папагыны чыхартды. Бу һалда ушаглар бир һәј-һуј салдылар ки, аз галды отаг дағылсын. Мүәллимә биланхтијар кери чәкилди вә аз галды ки, өзүндән кетсин. Лакин она әсәр едән ушагларын вәһши ғышгырығы дејилди.

Бәс нә иди?

Әлисәфтәрн башы кечәл иди.

«Мәктәб» журналы, 1911.

РАМАЗАН АЈЫНДА ИБАДӘТ

—Азана бир беш дәгигә галмыш һарада олсам ғајыдырам евә вә ев адамларыны хәбәрдар едирәм ки,

мәним сәмтимә доланмасынлар. Чүнки ат арпасынын вахты јетишәндә шыллагчыл олан кими, мәним дә папиросумун вахты јетишир, нервинни олурам.

Бәд әз он ушаглара дејирәм ки, мәним папирос габымы јаныма кәтирсинләр. Оручлуг күнләри папирос габыны чибимдә сахламырам; чүнки бир кәррә јадымдан чыхыб гәфләтән папирос чәкмишәм вә бир кәррә өзүмү билмәмәзлијә вуруб, гәсдән чәкмишәм. Она көрә, «көз көрмәсә, көнүл севмәз» мәсәләсинә мұвафиг папирос габыны евдә гојурам.

Гәрәз, папирос габыны алыб, кәмәли-дәскаһ илә бир дәнә папирос һазырлајырам вә испичкәни дә әлдә һазыр тутуб мүнтәзир олурам азапа. Ушаглара тапшырырам ки, сәс-күј салмасынлар, јохса азаны ешитмирәм. Бәли, папирос ағзымда, испичкәнин чөпү сағ әлимдә вә гутусу сол әлимдә, көзләрини дирәмишәм мәсчидимизин миһарәсинә. Бир дә бахырам ки, мүүззин миһарәдә нұмајан олду.

«Һә көзүвә дөнүм»—дејиб, интизар чәкирәм. Испичкәнин чөпүнү дирәмишәм гутусунун гарасына. Елә «Аллаһу әкбәр!»—дејән кими испичкә алышыр. Һә демисән, папироса бир гуллаб! Түтүн бејнимин һәр јерини долаһныб, бурнумун ики дешијиндән үзүашағы фантан еләјир. Кејф вурур башыма, көзләр гаралыр, әл-ајағым титрәјир... Папиросуму гуртарыб, кәлирәм сүфрәнин башына. Папирос иштаһамы күсдүрүбдүр. Чох јејә билмирәм.

Әввәлчә оручуму ики дәнә хурма илә ачырам (папирос һеч). Ондан сонра ики истәкан салма чајы пендирчәрәк илә јејиб, еркәк әтин кабабыны тәнавүл едирәм. Үч шишдән артыг јемәјиб, өзүмү сахлајырам дүшбәрәјә. Анчаг дүшбәрәдән габаг долма вар. Долмадан јејә билмирәм, чүнки әтри бурнуму ғыдыглајыр, бир бошгаб долма кифајәт едәр. Ондан сонра јағ илә балдан бир

јахмач гајырыб, јејә-јејә әмр едирәм ки, дүшбәрәни кәтирсинләр. Дүшбәрә кәлиб мејдана гојулунча, гајсы говурмасындан бир беш тикә алырам, сонра дүшүрәм дүшбәрәнин үстүнә (амма һејф ки, папирос иштаһамы позубдур). Дүшбәрә кими ләззәтли шејдән беш бошгабдан артыг јејә билмирәм. Сүфрә јығышмагдан габаг бир гәдәр дә мејвәчат јејилир, буһларын үстүндән бир истәкан дәхи түнд чај ичиб, бир саз папирос илә ифтар гуртарыр.

Инди, кәрәк, намаз ғылам. Амма, ди кәл ки, белә тәнбәлләшмишәм ки, һеч јеримдән тәрпәнмәк истәмирәм.

Бир аз фикирләширәм. Бир дә бир папирос чәкирәм. Амма јенә дә намаз дәрди алыр чанымы! Ғылмасам да олмаз, чүнки ахундун өзүндән ешитмишәм ки, оручлуг күнү оруч тутуб, намаз ғылмајан шәхс бәнзәр бир ешшәјә ки, төвләјә салыб, әләф вә сусуз сахлајасан. Ешшәк олмаг истәмәјиб, ајаға галхырам. Дәстәмәз алыб, намазы башлајырам.

Намаз гуртарандан сонра елә бил ки, бир гаја үстүмдән көтүрүлүр. Инди, кәрәк, бир гәдәр рамазан дуасы охунсун. Сөзүн доғрусу, чох ағырлашмышам вә јуху да көзүмдән төкүлүр.

Олмур. Јатырам. Обашдан ачылыр, азан чәкилир. Јухудан ајылыб, обашдан еләјирәм. Чүчәли хәрәкдән бир нимчә о ки вар јејиб, үстүндән дә беш истәкан чај ичирәм ки, сәһәр сусамајам. Ондан папирос чәкә-чәкә јатырам вә ајылыб дуруб, сүбһ намазынын гәзасыны ғылырам. Әһвалыма бахыб көрүрәм ки, һеч алыш-вериш еләјә билмәјәчәјәм. Јухум кәлир, јатырам. Азана бир гәдәр галмыш дуруб, шәһәрә чыхырам. О гәдәр доланырам ки, беш дәгигә галмыш олур. О һалда евә гајыдыб, фөвгдә зикр етдијим гәрар үзрә ибадәтә мәшғул олурам.

— Аллаһ әчр версин!

«Нәбал», 1912.

Һачы Дилман оғлу Һачы Салман,—тачири-фрушима-ли-Иран вә гәнд-чај,—мәктәбә кедән бир нәфәр ба-лача мүсәлман гызыны көрүб:

—Вај, дини-ислам әлдән кетди!—дејиб, «Кавказски» календары вурду дивара вә пиркешикдән сорушду:
—Әдә, бу күн суббот күнүдү?

Она дедиләр ки, Һачы, ахыр бизим өз тәгвимимиз вар, тәзә гајда илә јазылыб, өзү дә бундан учуздур. Нә үчүн бир дәнәснни алыб дивардан асмырсан?

Деди:

—Һә, бәс, мәчим алверим харичиләр илә кечир, она көрә, рәвачи-тичарәт үчүн беләнчик еләмишәм.

Бунун мүгабилиндә она бир-ики һагг сөз дедикдә Һачы бу чавабы верди:

—Атам, сәнә нә?!

Ахунд Молла филан аға ки,—мүгәддәс олмағына һәр кәс шүбһә еләсә көзләри кор олар,—мүсәлман чаван-ларыны мүсәлман театрына кедән көрүб:

—Вај, дини-ислам әлдән кетди!—дејиб он пудлуг ну «Сәадәт» мәктәбиндән чыхардыб, кимназијаја гојду.

...Она дедиләр ки, атам-анам сәнә гурбан олсун, бәс, беш ил бундан әгдәм дејирдин ки, ушколаја кедән ушаг-ларын атасы кафирдир. Инди белә нә үчүн?

Деди:

—Һә, мән истәјирәм ки, мәним оғлум ахырда док-тор олсун.

Бунун мүгабилиндә она бир нечә сөз дедикдә, ахунд бу чавабы верди:

—Атам, сәнә нә?!...

Кәрбәләји Һәсән оғлу Мәшәди Гулагкәсән гоншусу-нун оғлу Мәһәммәди рус шапкасында көрүб:

—Вај, дини-ислам әлдән кетди! — дејиб үч дәнә ота-ғы ајда әлли маната мүсәлмана вермәјиб, ијирми беш маната јәһудијә верди.

Она дедиләр ки, Мәшәди, нә үчүн өзүнә зијан вур-дун вә мүсәлман әвәзинә евинә јәһуди салдын?

Деди:

—Һә, мүсәлман намәһрәмдир.

Бунун мүгабилиндә она бир нечә һагг сөз дедикдә, Мәшәди бу чавабы верди:

—Атам, сәнә нә?!

Мәшәди Гара оғлу Кәрбәләји Гырмызы,—өзү дә әл-лаф,—бир нәфәр мүсәлман арвадыны чәкмәли көрүб:

—Вај, дини-ислам әлдән кетди!—дејиб он пудлуг кисә көтүрмүш һамбалын башына чүтәлли бир гапаз салды ки, аз галды һамбалын көзләри овчуна дүшә.

...Она дедиләр ки, Кәрбәләји белә нә үчүн, ахы, ја-зыгдыр.

Деди:

—Бунун јазыг иранлы...коруна!.. Дәниз гырағындам Шамахы јолуна ки, ики гәдәм јолдур, бир дәнә кисә көтүрүб, мәндән бир аббасы пул истәјир.

Бунун мүгабилиндә она бир нечә һагг сөз дедикдә, Кәрбәләји бу чавабы верди:

—Атам, сәнә нә?!

Мирзэ Жаман оғлу Дираз бәй ки,— өзү дә аз галыбдыр лап гочу олсун,— бир нәфәр мүсәлман мүәллимәсини базардан дәфтәр-китаб алан көрүб:

— Вај, динини-ислам әлдән кетди! — дејиб бир хачпәрәст ханымын голундан јапышды, катаска етмәјә кетди.

Она дедиләр ки, а бәј, ахы, сән бир күлфәтдар адамсан, бу нә дәскаһдыр белә?

Деди:

— Өзкә чүрә әмрим кечмир.

Бунун мүгабилиндә она бир нечә һагг сөз дедиләр. бәј чаваб верди:

— Атам, сәнә нә?!

«Игбал», 1912.

БУ ДА ДОҒРУ СӨЗДҮР

Күнләрин бир күнү јолда кедәркән тачирләримиздән бир нечәсинә раст кәлдим. Сөһбәтә башладыг:

— Һара кедирсиниз?

— Шәһәримизә.

— Һарадан кәлирсиниз?

— Мәкәрәдән.*

— Тичарәт нечәдир?

— Әлһәмдүлиллаһ, јахшыдыр.

— Һесаб-китаб сахлајырсынызмы, јохса һамысы әзбәрәндир?

* Јармарка.

— Нечә ола биләр, бөјүк бухгалтериямыз вардыр.

— Бухалтериниз кимдир?

— Јәһудидир.

— Нә үчүн јәһуди, мүсәлман тапмадыныз?

— Мүсәлман сахламағы төвбә еләмишәм.

— Нә үчүн?

— Гулаг ас, дејим.

Мән башладым гулаг асмаға. Тачир бу һекајәти нағыл етди:

«Күнләрин бир күнү бахдым көрдүм ки, һесаб-китабсыз тичарәт иши ағыр кечир. Дедим, кәрәк, өзүмә бир бухалтер тутам. Фикир-зикир еләдим ки, нә төвр бухалтер тутум. Чүнки бизим мүсәлман бухалтерләри ики чүрдүр. Бириси—«Азјатски», намаз ғылан вә оруч тутан; о бири дә—«Јевропејски», намаз ғылмајан вә оруч да тутмајан. Азјатски Иран сајағы һесаб чәкир, Јевропејски дә рус сајағы. Дедим, гој, намаз ғылан тутум ки, савады да олсун. Ондан-бундан сорушдум, дедиләр ки, Мәшәди Һүсејн чох јахшы һесаб-китаб биләндир вә өзү дә намазыны бир дәгигә кечирмәз вә бир дә бир рамазандан башга илин һәр чүмә ахшамынын јарысыны оруч тутар. Дедим, аллаһ атасына рәһмәт еләсин; де, кәлсин мәвачибин алсын, мәним һесаб-китабыма бахсын.

Мәшәди Һүсејн кәлди. Топ-һамар саггалы гапгара, шәвә кими, әлләри һәналы, баш да ғырхыг. Мәлум олду ки, бу сир-сифәтин саһиби намаз ғылан олар. Ондан башга салам верәркән «аини»н мәхрәчичи о гәдәр мәһарәт илә дејәрди ки, мәшәдинин һүлгумунда «аин» һәрфи шабалыд кими шыгғылдарды. Бәли, һесаб-китабы вердик мәшәдинин әлине. Бир нечә күн иш өз гајдасы илә кедирди. Күнләрин бир күнү мәшәди кәлмәди. Башладыг көзләмәјә; саат доггуз олду кәлмәди, он олду кәлмәди, он бир оlanda кәлди.

— Мәшәди, нә үчүн белә кеч кәлдин?

— Һә, Кәрбәләји, гүсл вачиб олмушду, һамама кетмишдим. Амма, сән өләсән, сәнин мејидүви көрүм, Кәрбәләји, бир чүрә һәна тапмышам ки, чәми дүнјаны Мәшригдән тутуб Мәғрибә гәдәр кәзәсән, елә шеј тапа билмәсән! Истәјирсән, кәлән сәфәр нүмунә үчүн кәтирим бахасан? Даһа белә шеј, бир дә сәнә сән өләсән дејирәм, һеч јердә тапылмаз.

Дедим: «Мәшәди, һәна галсын. Сәһәрдән бәри мал кәлди, мал кетди, онларын һесабы јазылмады: Һамама чүмә күнү кедәрләр».

Гәрәз, һәфтәдә бир нечә кәрә мәшәдијә гүсл вачиб олдугуна көрә, һесаб-китаб төкүлүб алырды. Јаз өтдү, јай заманы кәлди. Бир күн параходдан мал чыхартмаг лазым олдү. Дедим:

— Мәшәди, тез ол, параход кәлибдир, малымызы чыхарт, һесабыны көр, көндәр бәри. Көрдүм мәшәди башыны булујур: «Рәһмәтлик оғлу,—дејир,—адам бу истидә бајыра чыха биләр?»

Бахдым, көрдүм ки, јох, мәшәди мәним тичарәтими өз һалына салачагдыр. Әлач кәсилиб, бирә-ики вериб мәшәдини истираһәтханасына көндәрдим.

Дедим, бу сәфәр «Јевропејски» бухалтер тутум ки, өзү намаз гылмаса да, мүсәлман олсун. Сораглашдым, бирисини нишан вердиләр.

Кәлди. Сосјал папаглы бир чаван оғландыр ки, чох корлуг илә доландыгы заһириндән мәлумдур. Башлады ишләмәјә. Иран һесаб-китабыны чөндәрди рус сајағы еләди. Бир гәдәрдән сонра мәвачибини вердим. Сәһәр кәлиб көрдүм ки, Мәһәrrәм (оғланын ады иди) әјин-башыны јахшы дүзәлдибдир. Чох шад олдүм. Онун сәһәрис кәлдим дүкана, бир дә көрдүм ки, дүканымызын габағындан бәрк әтир ији кәлир. Ичәри кирдим, көрдүм ки, әтир ијиси дүканын ичини елә бүрүјүбдүр ки, куја 10 манатлыг духу шүшәси сыныбдыр. Мәһәrrәм

оғлан бир шишә адеколону башындан төкүб, ајағында бәнд алыбдыр. Дедим, нә зәрәри вар? Гој, оғлан әтир-ли олсун!

Бир заман кечәндән сонра көрдүм Мәһәrrәм инди дөнүб башга адам олубдур. Мәнимлә данышаркән папиросуну ағзынын күнчүнә гојуб бир әлиндә трост (әл ағачы) вә бир әли дә белиндә данышарды вә мәнә дә һәрдән бир «Господин буржуа» вә бә'зи вахт «Господин капиталист» дејәрди.

Бир күн көрдүм телефон едилир. Кетдим телефона. Дедим: «Кимсән данышан?» Гулағыма бир рус гызынын сәси кәлди: «Скажи пожалуйста, Махаррам там?» Дедим: «Кто?» Деди: «Махаррамчик!» Дүкандан сорушдум: Адә, биздә Махаррамчик кимдир? Көрдүм Мәһәrrәм јериндән дуруб јүкүрдү ки, мәнәм! Телефонү вердим Махаррамчикә. Ди, башына дөнүм, сөһбәт башланды, нә сөһбәт. Мәһәrrәм телефонда бир ојун чыхардырды ки, кәл тамаша елә! Каһ күлүрдү, каһ ағламсынырды, каһ наз еләјирди, каһ ачыгланырды, каһ хош-хош сөзләр дејирди. Ди кәл, мүштәријә чаваб вер. Кәрбәләјынын дүканы әтир ијси, Мәһәrrәм дә мүштәриләрин габағында гыз илә телефонда сөһбәт еләјир. Һәр кәс дә телефон јахын кәлсә дејир ки, «занит».

Сорушдум: Адә, бу нә олан ишдир? Деди ки, «лүбит-са олмушам».

— О нәмәнәдир?

— Бәс, бир рус гызына мәһәббәт јетирмишәм,— дејиб, Мәһәrrәм бу ше'ри дә охудү:

— Кәрбәләји!

Мәһәббәт бир бәла шејдир,

Кирифтар олмајан билмәз!

Чавабында дедим:

— Мәһәrrәм! Һесаб-китаб бир елә шејдир ки, ағлы олмајан билмәз!... Сән о гызын чаны, кет, кејфини елә,

гој, атам, мән алыш-веришими өзүм жола апарым...

Инди о замандан бир дэ мүсэлман тутмагдан төвбә еләжиб, бир јәһуди тутмушам. Будур ики илдир ки, нә гүсл вачиб олур, нә дә ки, лүбитса олур. Несаб-китабы өз гәјдасы илә кедир».

Дедим:

Бу да һагг сөздүр.

«Игбал», 1912.

ЈЕВЛАХ—ШУША ЈОЛУ

Һеч нә!.. Дәмир јолу ки, чәкилди, Јевлах—Шуша јолунун бүтүн ләззәти гачагагдыр!

Һеч инсафдыр ки, сән аллаһ, диличанын, фајтонун, фургонун истирахәтнини, ләззәтнини дәмир јола верәсән? Дәмир јол о јердә јарашар ки, мәсәлән, бу күн Бакыдан кәләсән Јевлаха, Тифлиседән, Кәнчәдән кәләсән Јевлаха вә Јевлахдан диличана миниб, јел вура-вура сүрдүрәсән Шуша шәһәринә!

Елә ки, Јевлах стансијасында вагондан дүшүрсән, бир дә көрүрсән ки, фајтончулар, диличанчылар сәни бүрүдүләр:

—Һара кедирсән?

—Шушаја.

—Бәс, онда бујурун, диличан һазырдыр.

—Гошубсан?

—Чохдан!

—Нечәјә апарарсан?

—Нечә адамсыңыз?

—Ики нәфәрик.

—Шејиниз чохдур?

—Јох, адамда бир чамадандыр.

—Елә исә, адама сәккиз манат.

Бурада балача алыш-вериш ваге олур, сәккиз манат јенир олур алты.

—Һә ди гој минәк, сүр кедәк.

—Бу саат, сиз әјләшин, бир стәкан адама чај ичин, бу саат диличаны сүрүм бура. Амма чајы тез ичин ки, ләнкимәјәк.

Бәли, әјләшиб бир стәкан чај ичирик. Јевлахын дитдилиси дызылдајыб, о гулағындан дишләјир, «дызз...» еләжиб, бурнундан дишләјир.

Гәрәз, диличан кәлинчә дитдили еләдијини еләјир. Амма диличан кәлмир. Јенә чај ичирсән, папирос чәкирсән, дуруб кәзинирсән, дивардакы јазылары бир-бир охујурсан, диличан кәлмир ки, кәлмир...

Башлајырсан дарыхмаға. Бир дә көрүрсән диличан кәлмәди, амма диличанчы өзү кәлир. Башыны гапыдан чыхардыб бахыр вә сорушур:

—Бурадасызмы?

—Әши, бурада олмамыш, һара кедәчәјик? Бир тез ол, диличаны сүр кәлсин, вахт кечди, күн күнорта олду. Јохса, шәһәрә кечә чатарыг.

Бу сөз диличанчынын хәтринә дәјир.

—Нә? Нечә? Көрүнүр ки, мәним атларымдан хәбәриниз јохдур. Будур сизә дејирәм: ахшам азанына бир саат галмыш Шуша шәһәринин базарында олачајыг, нишаллаһ.

—Ди јахшы, тез ол!

—Бу саат, атлара кормут верим, ачдырлар.

Кедир, јенә көзлә ки, диличан кәлчәкдир.

Саат он олур. Тифлис појезди кәлир. Бундан бир јарым саат кечәндән сонра диличанчы кәлир ки, ди, бу-

журун, кедэк. Мә'лум олур ки, һәриф Тифлис појездини көзләјирмиш.

Бахыб көрүрсән ки, үзүм киләсиннә милчәк дарашан кими, диличанын алтындан башга һәр јериндән адам саллашыр. Өзүнү бир нөв илә диличанын ичинә салыр-сан. «Бисмиллаһ рәһмани-рәһим» дејиб, јола дүшүрсән.

Бәһ, бәһ, бәһ! Ат гумровларынын сәси сәнә лајла чалыр. Јолун тозунун әтри сәни валех еләјир.

Бир дөрд-беш саатдан сонра кәлирсән Бөрдә стан-сијасына. Бурада бир балача товгиф лазым кәлир. Ат-лар дәјишилиб гошулунча бөрдәлиләр сәнә һәр тәрәф-дән тамаша еләјирләр.

Бурадан да јола дүшүрсән. Бир дә көрүрсән ки, га-бағына чыхан арабаларын тәкәрләри вә атларын ајаг-лары јашдыр. Мә'лум олур ки, Төртәр чајында су вар. Төртәр чајы кендән гыжылдајыр. Диличан илә кечмәк мүмкүн дејилдир, кәрәк, кәл арабасына минәсән.

Адамбашына бир аббасыја кәл арабасына минирсән. Кәлләр өзләрини вурурлар суја «Аллаһ, аллаһ» сәси һәр јери көтүрүбдүр. Сујун лап күчлү јериндә араба-чынын јолдашы арабачыдан сорушур ки, «Әјә, бунлары нечәјә кечирирсән?» О да дејир ки, «Бир аббасыја».

—Нә? Аббасы? Сарсаг оғлу сарсаг, мән аббасыдан өтрү кәлләрин бојуну гырачағам? Мән кәлими ачырам!

Јолдашы дејир ки, «Әдә, сәфех олма, кишиләри суја саларсан, кәлин габағына дур, алты шаһы верәрләр». Амма јолдашы адама јарым манатдан дәм вурур. Гө-рәз, сујун ортасында такси аббасыдан галхыб, ики аб-басы олур.

Төртәри кечиб јенә диличана минирсән вә фикир едирсән ки, бәли, бу чајы саламат кечдик, инди галды Хатын илә Хочалы.

Нә башынызы ағрыдым, ахшама бир саат галмыш диличан варид олур Ағдама вә бир гәдәр дә орада лән-

кидикдән сонра јола дүшүрсән. Әскәран өтүр, Хочалы өтүр, Баллыча өтүр, Ханбағы өтүр, шәһәрин долајы јолу башлајыр. Ағзын дөнүр каһ күнбатана, каһ күн-чыхана. Амма күн чохдан батыбдыр, ахшамдыр. Јол үзү јохушадыр. Атлар күчлә аддым атырлар. Лап га-ранлыг чөкүр, сәни мүркү басыр. Ајылыб көрүрсән ки, јол кедирсән; үстүн дағ, алтын учурум. Диличанчыја дејирсән ки, гочаг, бәс, сән дејирдин ки, ахшам азаны-на бир саат галмыш шәһәрдә олачајыг? Диличанчы гу-лаг ардына вуруб, бу сөзләр илә зүмзүмә еләјир:

«Ајын ајдынлығы, һава нә хошдур,
Ај дилбәр, чан дилбәр, чан».

Сүбһ азанына бир саат галмыш шәһәрә варид олур-сан.

«Избал», 1912.

ЕВЛӘНМӘК МӘСЭЛӘСИ

Дүнјада һәр бир шеј асандыр, амма, бирчә шеј чә-тиндир. О шеј—евләнмәкдир.

Бу әјјамда биздә һәр бир шеј «азијатски» вә «јевро-пејски» олдуғуна көрә, арвадларымыз да һәмчинин «ази-јатски» вә «јевропејски»дир. «Азијатски», јә'ни охума-мыш арвад алмаг чох асан шејдир вә нәтичәси дә горхулу дејилдир. Оиш ат алмаг кими бир шејдир. Мәсә-лән, сән истәјирсән бир ат аласан, пулун да вар. Кәлир-сән дәллал јанына, о сәнин үчүн бир ат алыр. Сән дә о аты кәтириб, төвләдә бағлајырсан... Бәс, охумамыш арвад алмаг да буна бәнзәр бир шејдир. Мәсәлән, сән арвад алмаг истәјирсән. Анана ја бачына дејирсән ки,

кет, мөним үчүн бир гыз ал. Анан ја бачын чаршабыны салыб, кедир, ораны ахтарыр, бураны ахтарыр, ахырда өз хошуна кэлэн бир гыз сечир. Сән дэ о гызы алырсан. Гыз олур сәнин арвадын вэ отуруб евдэ саггыз чейнәјир. Инди, бу күн сән дуруб... ја кедәсэн вэ ја пулуну гумара удзасан вэ ја пијанискә оласан, сәнин арвадын һеч вахт демәз ки, еј мөним саһибим, нә үчүн мән бурада дура-дура, сән пис-пис ишләр көрүрсән? Арвад бу сөзү демәз. Амма охумамыш арвадын евинә кедәрсән, отаг сәлигәсиз, зир-зибил, чирк, тоз-торпаг. Сүпүрән јох, сүпүртдүрән јох. Балыш үзү, кечинәчәк, әрин туман-көј-нәји сапсары. Јујан јох, јудуртдуран јох. Ушағын үзүнү ит јаласа, дојар. Тәмизләјән јох, тәмизләтдирән јох.

Она көрә бизим елм охумуш вэ камал газанмыш чаванларымыз «азијатски» арвад алмаг истәмирләр. Онлар ахтарыб, «јевропәјски»сини тапырлар. Гырахмал тахан чаванларымыз да ки, онларын бир чоху сөвдәкәр оғланларыдырлар...—елмли чаванларымызын бу ишини көрүб һәвәсә дүшүрләр вэ дејирләр ки, Кәрбәләји Новрузун оғлу һәрчәнд «курс» гуртарыбдыр, амма онун һеч дөвләти јохдур, бунунла белә кедиб бир охумуш мүсәлман гызы алды. Мән һәрчәнд «курс» гуртармамышам, амма пулум чохдур, кәрәк мән дә охумуш гыз алам.

Гырахмал тахан чаван бу һәвәсә дүшүб, өзүнү верир охумушлар чәркәсинә; дејир, данышыр, күлүр, чибиндәки пулдан сөһбәт салыр, бармағындакы брилјант үзүјү кестәрир вэ елмү кәмалыны билдирмәк үчүн дејир: Он кәрә Мәсковуја кетмишәм, ики кәрә Фитилбөркә, бир кәрә дә истәдим Парижә кедим, амма тәк сәбир кәлди. Гәрәз, бир нөв илә охумуш гыз алыр. Аландан сонра һәвәси јатыр. Ахшам дурур бир јерә кетмәјә, арвад сорушур ки, һара кедирсән?

Дејир:

—Һеч, јолдашларымкилә кедирәм.

Арвад дејир:

—Мән дә кедәчәјәм.

Бу разы олмур ки, орада гумар ојнанылачаг, шәраб ичиләчәкдир. Арвад дејир:

—Елә исә, мән сәни о чүрә јерә гојмарам.

—Гојмазсан?

—Бәли, гојмарам.

Гырахмал тахан көрүр ки, хејир, бу охумуш арвад хаталы шејдир, бунун әл-ајағыны бағлајачагдыр. Дејир: Вахсеј, мән өзүмү әчәб ишә салдым... Фикир едир вэ дејир ки, јахшы, әлбәт, бир күн олар, өзүмү саларам Мәсковуја.

О күн олур. Чаван кедир Москваја вэ шәһәрә чатан кими өзүнү өлү кими салыр «кафе-шантан»а. Гадынлар дүзүлүр бунун дөрд әтрафына. Арвад, филан јаддан чыхыр. Кеф нә кеф!.. Пул хәзәл кими сәпәләнир! Һәр кечә белә, һәр кечә белә...

Амма һејф, иш белә кәтирир ки, бунун охумуш арвадынын студент гардашы вэ ја бир гоһуму Москвада олуб, чаванын бу һәрәкәтини көрүр вэ дејир ки, филанкәс, бу, јахшы иш дејилдир ки, сән едирсән. Индијә гәдәр кеф чәкирдин, чүнки субај идин. Амма инди сән евли адамсан, арвадын да охумушдур. Белә шејләри ешидиб билсә, сәндән инчијәр вэ разы олмаз...

Гырахмал тахан чаван көрүр ки, евләнмәк онун үчүн бөјүк әнкәл олду. Дејир: Јох, кәрәк, евә гајыдан кими арвады чадралыјам; чүнки, чадрасы олса, данышмаз. Амма арвад чадраја кирмәк истәмир, дава дүшүр, галмагал чыхыр, сәс-күј галхыр, ахырда баш јарылыр. Гәрәз, чох пис-пис ишләр әмәлә кәлир вэ гырахмал тахан чаван дејир: О күнә бир даш дүшәјди ки, мән охумуш арвад алмаг фикринә дүшдүм. Бансин еви јыхылсын!.

Бәс бундан мәлум олур ки, елми вэ кәмалы бир гы-

рахмал тахыб, дүшбэрэ папаг кејмәкдән ибарәт билән чаванлардан өтрү охумуш арвад алмаг «хәтадыр». Мәсәл вар ки, зәр гәдрини зәркәр биләр.

«Игбал», 1912.

ГУЛЛУГ АХТАРАН

Чаван оғлан өзү үчүн бир гуллуғ ахтарыр. Әввәлчә бөјүк бир тачирин јанына кедир.

—Һачы әми, бәлкә, конторунузда мәним үчүн бир гуллуғ ола?

Һачы:

—Әввәлән, мән сәнүн әмүн дөкүләм. Икинчијә галан јердә, бир мәнә де көрүм, о салдат папагы нәдир ки, башува гојубсан вә исламын адыны батырысан? Кет, кет, чых бајыра, «мишат» еләмә.

Чаван фикир едир ки, бу көһнәләрдән бир фајда олмаз, гој интеллигент јанына кедим. Онун өзүндә гуллуғ олмаса да, бари ахмаг сөз данышмаз. Кедир интеллигент управлјаушинин јанына:

—Бәлкә, сизин конторда мәним үчүн бир гуллуғ тапыла?

Управлјауши:

—Что вам угодно?

Чаван:

—Дејирәм ки, бәлкә, конторунузда мәним үчүн бир гуллуғ тапыла.

Управлјауши:

—Вас спрашивају: что вам угодно?

Чаван:

—Ишу себе службу.

Управлјауши зәнки басыр вә ичәри кирән нөкәрә ачыгла дејир:

—Проводите јего и не допускајте никого, дајте мне работат! Что бы никто не смел заходит ко мне без доклада.

Чаван нөкәрин көмәји илә бајыра чыхыб, өз-өзүнә фикир едир ки, бу «јевропејски» интеллигентдир, гој «азиатски» интеллигентин јанына кедим... Кедир.

—Бәлкә, сиздә мәндән өтрү бир хидмәт тапылсын? Әфәнди:

—Тәркиби-кәлам дүз дејилдир. «Бәлкә, бир гуллуғ тапылсын»—денилсә, даһа көзәл олар вә бир дә «мәним үчүн» мүһәссәнәтсыз бир тәркибдир. Даһа јахшы «мәндән өтрү»дүр... «Гуллуғ» сөзү дә чох фәнадыр вә үдәба јанында гејри-мүстәмәл бир кәлмәдир. Онун әвәзинә «хидмәт» сөјлә. Инди, мәним тәһһим үзрә башдан бир дә тәкрат сөјлә.

Чаван:

—Бәлкә, сиздә мәндән өтрү бир хидмәт тапылсын?

Әфәнди:

—«Тапылсын» кәлмәсини дә бурах, чаным. Әвәзинә «булунсун» сөјлә.

Чаван:

—Бәлкә, сиздә мәндән өтрү бир хидмәт булунсун.

Әфәнди:

—Хајыр, јохдур!

Чаван орадан чыхыб, дөвләтли јанына кедир. Гапычы дејир: Кет сабаһ кәл, инди аға занитдир. Сабаһ кәлир, дејир: Кет, о бири күн кәл, аға чөрәк јејир. О бири күн кәлир, дејир: Кет, даһа бириси күн кәл, инди аға јатыбдыр. О бириси күн кәлир, гапычы дејир ки:

Аға кедиб баға,

Бәлкә сабаһ јағыш јаға.

Сән, кәл, чыхма даға,

Өзүн дә олма чага.
Бәс, инәкләри ким сага?

Һүнәрин вар, сән дә бу чүрә ше'р де.
Чаван о чүрә ше'р дејә билмир вә орадан чыхыб кедир евә.

«Игбал», 1912.

МӘЧЛИСИМИЗИН ДУЗУ

Мән чох мәчлисләрдә олмушам вә чох нитгләр ешитмишәм вә чох фикирләр етмишәм вә фикримин ахыры бир јана чыхмајыб вә мәттәл галмышам.

Мәсәлән, мәчлис үмуми бир мәчлисдир. Бурада һәр чүрә адамлар вардыр. Стол һазыр олур. Закуска орталыға гојулуб, бутылкалар салдат кими дүзүлүр. Әһли-мәчлис јығылыр столун башына. Јемәкдән габаг әввәлчә бир тамада сечилир. Һәрчәнд тамада сечилмәјин өзү дә бөјүк бир мәсәләдир, амма мән ону мүхтәсәр кечирәм.

Бәли, тамада әмр едир ки, финчанлар шәраб илә долсун. Әһли-мәчлис кәмали-диггәт илә гулаг ассын, чүнки Сә'ди бујурубдур ки, «Мүстәмә' саһибсүхән ра бәрсәре-наравәрәд»*

Тамада башлајыр:

—Һәзарат, мән бир нечә кәлмә сөз илә...

Хејир, а, тамаданын сөzlәрини јазсаг, гәзетдә јер галмаз. Гој, мүхтәсәрини әрз еләјим: тамаданын нитгиндән бу чыхыр ки, дүнјада Рүстәм Зал кими пәһләван ола билмәзди. Бәс, мәчлисимизә зинәт верән Мәшәди

* Натиғи данышмаға динләјичи һәвәсләндирәр.

Мәрдан дәхи бизим әсримизин Рүстәм пәһләваныдыр, јәни гочудур, ичәк онун сағлығына.

Бу һалда әһли-мәчлисдән бир нәфәр «Ата сәрчә» јериндән чәлд галхыб чығырыр ки, «Чамаат, дајанын. Тамада изн верир, бир-ики кәлмә дә мән артырым». Тамада изн верир вә «Ата сәрчә» дејир:

—Чамаат, һәммин Мәшәди Мәрдан чәнабларыны бәлкә сиздән таныјан ола. Мән буну сизә билдирирәм ки, бу чәнабын ијидликдә вә гочулугда мисли јохдур. Бунун әллидән јухары дүшмәни вар иди. Һамысыны өлдүрдү. Мәшһур Мәшәди Гурбан гардашларыны базарда өлдүрән дә һәммин бу чәнабдыр. Одур ки, бу истәканы бунун сағлығына ичиб, дибини өпүрәм!—«Ата сәрчә» дејјини еләјиб, сонра арам олур.

Әввәлдә мән фикир едирдим ки, јахшы, һәркан бу тәриф олунан чәнаб вагедә адам өлдүрән вә башкәсәндирсә, онда бунун јери Сибирдир вә ја дар ағачыдыр. Бәс, нечә олур ки, һәлә бунун сағлығына шәраб да ичилр?!¹

Тамада көзләрини бир нөгтәјә дирәјиб, фикрә мәшғулдур. Көрүнүр ки, икинчи нитги һазырлајыр. Филвагә тамада бир дә стәканлары долдуруб, бу сәфәр бир бәј һаггында данышыр вә тәклиф едир ки, онун сағлығына ичилсин. Һал белә икән икинчи «Ата сәрчә» чәлд јериндән галхыб, ба изни-тамада дејир:

—Һәзарат, һәммин бу бәј чәнаблары чәми-чүмләтаны икичә ил городској ишкуллада дәрс алыбдыр. Амма, ба ин һәмә бу күн адвокат, пиркурур, судја вә бунун кими бөјүкләр мәчлисиндә о гәдәр отурубдур ки, бу саат русун законуну әзбәр билир. Одур ки, бу күн кәтүрүб бизим биримиздән бир әризә јазыб ичәријә көндәрсә, сизин инандырырам ки, күнү бу күн һәммин адамы самсим Сибирә көндәрәрләр. Ичирәм бу бадәни бәјимизин сағлығына. Охај!..

Инди мән женә фикир едирәм: һәркаһ бу бәј вагедә данос јазыб, халгы Сибирә көндәирсә, неч јахшы адам олмаз. Бәс, нечә олур ки, бунун сағлығына шәраб да ичилир?!

Тамадаја көз јетириб көрүрәм ки, үчүнчү нитги даһа да һүндүрдән һазырлајыбдыр, чүнки тә'сири-шәраб дәхи көмәк еләмәкдәдир. Бәли, әмр кәлир, бошалмыш стаканлар тәзәдән долур. Тамада әһли-мәчлисдән бир тачири тәриф едир. Нитг тамам олан кими, үчүнчү «Ата сәрчә» јериндән галхыб, тамаданын нитгинин далысыны узадыр. «Ата сәрчә» дејир:

—Һәзарат, һәмин бу тачир, бу күн күчә вә базарда аршын малы сатанлардан декил, һа! Бу чәнаб оптум сатан адамлардандыр вә өзүнүн дә бу күн «Мәско» шәһәриндә о гәдәр е'тибары вар ки, күнү бу күн кедиб, Морозова вә ја бир гејри фабриканта дејә ки, «Василиј Фјодорович, мәсәлән, Кәрбәләјы Чәфәрин иши пис кечир, она мал бурахма.» Бир дә көрүрсән ки, Кәрбәләјы Чәфәрин кридити бағланды. Јалан дејирәмсә, атам о дүнјаја ит сифәтиндә кәлсүн. Она бинаән, ичирәм чакыры тачиримизин сағлығына вә хәсрәти-мәһәббәтдән, кәрәк, сән өләсән, сәнин үзүндән өпәм, Мәшәди Бағыр, —дејиб, гоншусуну гучаглајыр. Гоншусу дејир ки, «Балам, даһа мәни нә үчүн өпүрсән, кет, тачири өп»!

Мән дә фикир едирәм ки, јахшы, һәркаһ бу тачир вагедә халгын кредитини бағлајандырса, јаман адамларын бирисидир, даһа бунун сағлығына ичмәк нә үчүн?!

Сонра кәлән нитгләрә гулаг асыб көрүрәм ки, мәчлисдә даһа елә габили-еһтирам адам јох имиш вә «Ата сәрчә»ләр дәхи чик-чик еләмәјирләр. Бәс, ахырда мә'лум олур ки, бизим мәчлисимизин дузу үч нәфәрди: бири башкәсән, бири даносјазан вә бири дә мәрдүмәзар оғлу мәрдүмәзар!

«Игбал», 1912.

ХЕЈИРХАҢЛАР

1

Кәрбәләјы Әсәд Мәшәди Һүсејни көрүб, хејирхаһанә сурәтдә дејир:

—Мәшәди, сәнә бир сөз дејим, анчаг ону бил ки, сәни истәјиб дејирәм, һа! Истәмәсәм, демәнәм. Сән кәл, Мәшәди Зүлфүгар илә дуруб-отурма, чүнки чамаат арасында онун ады пис чәкилибдир; о, сәни дә пис еләјәр.

Бу һалда Мәшәди Зүлфүгар кәлир. Кәрбәләјы ону көрән кими: «Паһ! Ја аллаһ, ахшамын хејир, мәшәди. Бу саат сәни арзу еләјирдим... Бир бәри дур!»—дејиб, Мәшәди Зүлфүгары бир тәрәфә чәкир вә гулагына дејир:

—Елә инди чә Мәшәди Һүсејнә сәни тә'риф едирдим. Дејирдим ки, мәшәди лазымлы адамдыр, бу күн, мәсәлән, лазым олан јердә әл тутандыр. Бәри кәл, бир аз кәзәк... Мәшәди Һүсејн, худаһафиз!

2

Кәрбәләјы Јунис Мәшәди Гулуја дејир ки:

—Мәшәди, истәјирәм Русијјәт илә мејвә алыш-вериши еләјим, нә дејирсән? Бу ишә киришим, јохса киришмәјим?

Мәшәди Гулу әввәлчә сорушур ки, нә төвр алвер еләмәк истәјирсән, мејвәни һарадан алачагсан, һансы шәһәрә көндәрәчәксән, мал кимин үстүнә кедәчәкдир?

Бунларын һамысына чаваб аландан сонра дејир:

—Һеч мәсләһәт көрмүрәм. Бу чүрә алвер ики күнлүк шејдир; мејидини көрүм, јалан дејирәмсә, әлиндә олан беш гәпији дә итирәрсән.

Кәрбәләјы Јунис разылыг еләјир вә дејир ки, аллаһ атана рәһмәт еләсин, елә исә өзкә ишә башларам.

11*

Алты ајдан сонра Кәрбәләјы Јунис ешидир ки, Мәшәди Гулу Русијјәт илә мејвә алыш-вериши еләјир вә өзүнүн дә иши «ход»дур.

«Игбал», 1912.

ДИЛИМИЗИ КОРЛАЈАНЛАР

Һеч кәсә мәхфи дејил ки, бизим ахундлар илә артистләримиз бир-биринә зидд вә мұхалиф синифләрдир. Елә бунун өзү ки, мән ахунд илә артисти бәрабәр гојдум, онларын һеч биринин хошуна кәлмәјәчәкдир.

Артист ахундун дүшмәнидир, ахунд артистин. Бунунла белә бу ики дүшмән бир шејдә бөјүк иттифаг бағлајыбдылар. О шеј дилимизи корламагдыр.

Мәтләбә изаһ верәлим. Мәсәлән, ахунд белә данышыр:

—Замани ки, мән бурада әкләтмишәм, һәркаһ бир шәхс ки, онун заһири вә батини мәнә мәлүм олмајан сурәтдә гапыдан дахил олуб ичәри кирди вә мәнә салам верди, һансы ки, мәнә айдир вә јайнки, айд дөкүл, онда јәгинлик һасил етмәк хариҗ әз мәкандыр, мәнә фәрздир ки, мән онун саламынын чавабында дејәм ки, әлејкәссалам!

Ахунд буну демәк истәјир ки, танымадығын бир адам сәнә салам версә, салам алмаг сәнә борчдур. Амма фарсдан тәрчүмә еләјир, дилимизин сәрф-нәһвини билмир, она көрә дә мәтләб долашыг дүшүр...

Артистләр дә бизим дилимизи бу сајаг корлајырлар: «Бу күн Тағыјевин театрында ојнанылачагдыр сузнак бир фачиә «Кавеји аһәнкәр». Фасиләләрдә чалачаг тарзән вә охујачаг ханәндә, филанын ролуну ојнајачаг мәшһур филан артист»...

* * *

Ушаг базара кедиб гоз алыр вә евә гајыдыб, анасына дејир ки, «Ана, базардан гоз алдым».

Амма артист базардан гоз алыб гајытса, анасына белә дејәр:

—Ана, базардан алдым гоз.

Театрлар үчүн јазылан еланлары савадлы бир адама һәвалә етсәјдиләр, чох әчәб оларды.

«Игбал», 1912.

МҮӘЛЛИМЛӘР

Нә ки, мүәллим вар, һамы нервиннидир. Бунун да үч сәбәби вар: икиси хүсуси, бири үмуми.

* * *

Хүсуси сәбәбин бириси будур:

Мүәллим—Ах, сән јенә дәрсини билмирсән?! А кәдә, сән мәним чијәrimi јандырдын! (Үрәјиндә) Мән бу чүр ушаглар илә башыма нә даш салым? Бир јандан да дејирләр ки, кәрәк, ушагларын дохсан прасенти јахшы охусун. (Шакирдә) Әдә, дүз отур, јохса бир шапалаг чәкәрәм ки, дөрд саат фырланарсан.

Шакирдләр—Паһ, атаннан јери, дөрд саат, а! Учител чиннәнибдир, ләззәти вар.

Мүәллим—Мән бурада сиздән өтрү чан чүрүдүрәм, сиз гулаг асмырсыныз. Бәс, һачан сиз адам олачагыныз?

Дәләдуз шакирд—Һеч вахт.

Мүәллим—Јүз кәрәдир ки, бу дәрси мән сизә гандырырам, амма сиз һејван кими һеч зад анламыр-

сыныз. Ди, гулаг асын, бир дэ тазэдэн дејим... (Үрәјиндә) Ах, бу учителлик нә чәтин шеј имиш. Адамы лап өлдүрүр, чаныны алыр...

(Бу чүрә мүәллимләрә демәк лазымдыр ки, иш устадындан горхар, нәинки устад ишдән.)

* * *

Хүсуси сәбәбин икинчиси будур:

Мүәллим—Һә, ким дәрсини билир, дүз отурсун, билмәјәнләр дә јаваш-јаваш эзбәрләсинләр. (Үрәјиндә) Даһа бу учителликдән мурдар бир сәнәт бир дә учителликдир.

Шакирд—Мирзә, бәс тәзә дәрс вермәјәчәксән?

Мүәллим—Верәчәјәм, сонра... (Үрәјиндә) Рәһмәтлик оғлу мәндә тәзә дәрс вермәк һәвәси вар ки? Бир туғи-лә'нәтдир кечиб бојнума. Әлачым олса, күнү бу күн учителлији тулларам, чәһәннәмә рәдд олсун.

Шакирд—Мирзә, бу ушаг мәнә јумруг вурур.

Мүәллим—Сән дә ону вур, әвәз олсун. (Үрәјиндә) Изванөк вурула иди, чыхыб нәфәс алардыг, чанымыз гуртарарды. (Бу әснада пәнчәрәдән инспектор көрүнүр. Мүәллим чәлд галхыр.) Ачын китабларынызы! Ким дәрсини билир, дуруб эзбәрдән охусун. (Үрәјиндә) Бирдән инспектор ичәри кирәр, вај һалыма. Дәфтәрләр үч күндүр ки, дүзәлмәјибдир. Журнал бир һәфтәдир ки, јазылмајыбдыр. Еһ, бир тез изванөк олајды... Һә, оху көрүм... Ахы мәнә нә дүшүбдүр ки, учител олум, инспектордан горхум?..

(Бу чүрә мүәллимләрә демәк лазымдыр ки, чәбр илә иш көрмәк олмаз; чых кет, көнлүн истәјән сәнәтә . кир.)

* * *

Үмуми сәбәб дә будур:

Мүәллим—Гулаг асын: Кәрим атасындан пул алыб, јолчуја верди... (Үрәјиндә) Көрүнүр ки, онун атасы ајда алтмыш сәккиз манат алмырмыш ки, нәинки јолчуја, һәтта өз јемәјинә дә пулу чатмасын. (Шакирдләрә) Кәрим севинә-севинә евә гајытды... (Үрәјиндә) Ев... Ев кирәси... Бу күн хозејинә нә чаваб верәчәјәм, билмирәм. Даһа мән абырдан кетдим... Оху көрүм.

Шакирд—Наһар вахты иди...

Мүәллим (Үрәјиндә)—Наһар деди, јадыма дүшдү: билмирәм дүканчы эт верди, вермәди?.. О да пул истәјир, сучу да пул истәјир, нефтчи дә пул истәјир...

Шакирд—Аталар сөзү: Јорғана көрә ајағыны узат.

Мүәллим (Үрәјиндә)—Белә о аталара мән нә дејим ки, үрәјим сојусун? Мән нә төвр јорғана көрә ајағымы узадым ки, һеч јорған белими дә өртмүр. Даһа бундан артыг гысылмаг, бундан артыг бүкүлмәк олмаз ки, мән едирәм. Белә, алтмыш сәккиз манат илә бу баһалыгда доланмаг олмур, олмур, бир дә олмур! (Шакирдә) Әдә, дүз отур, јохса кәлиб мејидини саларам. Кејфимин хараб вахты мәни чинләндирмә. Гулаг асын, көрәк, хозејин нечә олду.

Шакирд—Мирзә, һансы хозејин?

Мүәллим—Әши, дилим долашды... Чыхардын дүканчыны... Јох, фикрим лап дағылды... Гәнд, чај вармы?.. Тфу! Гәләм-мүрәккәб көтүрүн, һесаб јазаг, көрәк, сучунун пулу нә гәдәр... Әдә, дүз отур, јохса, вурарам ағач илә башын дағылар...

(Бу чүрә мүәллимләрә... Јох, управаја демәк лазымдыр ки, јазыг мүәллимләр нә етсинләр ки, ачыглы

олмасынлар?! Доланачаг үч гат баһа олуб, мөвачиб чатмыр. Мүәллим нә етсин: дәрс версин, јохса дәрд чәксин?!)

«Јени игбал», 1915.

О, ҺЕЧ

Дејирләр ки, «мүсадимеји-әфкардан баригеји-һәгигәт» доғар. Јәни көјдә булудларын бир-биринә тоғгушмасындан илдырым әмәлә кәлән кими, јердә дә фикирләрин бир-биринә тоғгушмасындан һәгигәт илдырымы доғар.

Доғрудан да, беләдир ки, вар. Мәсәлән, ики нәфәр әдиб бир ше'р үстүндә мүбаһисә едирләр. Фикирләр бир-биринә тоғгушур, мүсадимә олур. Бир дә көрүрсән ки, «баригеји-һәгигәт» доғду, мә'лум олду ки, әдибин биринин алты атасы вар имиш. О ки, галды ше'рин јахшылығына ја пислијинә—о, һеч!..

* * *

Бәли, «мүсадимеји-әфкардан баригеји-һәгигәт» доғармыш. Әлбәттә, мәсәлән, чәмијјәт ишләриндә ики нәфәр башбиләнин фикирләри бир-биринә тоғгушур; мүбаһисә милләтин ирәли кетмәји үстүндә дүшүб, мүсадимә олур вә ахырда «баригеји-һәгигәт» доғуб, мә'лум олур ки, башбиләнин биринин атасы... имиш, о биринин дә атасы... имиш. О ки, галды милләтин ирәли кетмәји—о, һеч!..

* * *

Доғру дејирләр ки, «мүсадимеји-әфкардан баригеји-һәгигәт» доғармыш. Бу чүрә сөзә шүбһә едәнин иманы камил дејилдир. Әлбәттә, мәсәлән, ики нәфәр артист ојун хүсусунда мүбаһисә едирләр. Бири дејир ки, бу ојунда бу чүрә һәрәкәт ләзимдыр, о бири дејир ки, јох, о чүрә һәрәкәт ләзимдыр. Фикирләр тоғгушур, мүсадимә олур вә «баригеји-һәгигәт» јерә төкүлүр. Јох, сәһв еләдим; артистин биринин ганы јерә төкүлүр. О ки, галды һәрәкәт мәсәләси—о, һеч!..

«Јени игбал», 1915.

МӨВАЧИБ

Управанын гуллуғчулары дејирләр ки, куја шәһәр баһалыг имиш; гәндин кирвәнкәси ијирми ики гәпик имиш, палтар-палазын гijмәти ики-үч гат артыбмыш, азугәјә пул чатдырмағ олмурмуш.

Гәрәз мөвачибләринин артырылмасыны истәјирләр, дејирләр ки, пул чатмыр.

Aj haj! Вај, вај!!

Јахшы, фәрз едәлим ки, мәсәлән сүпүркәчиләрин ијирми манатлығ мөвачибләрини артырыб, отуз манат еләдик. Елә билирсиниз ки, бунунла онун иши дүзәлди? Хејир! Һәркаһ отуз манат илә иш дүзәлирсә, бәс, нә үчүн сүпүркәчиләрин астаршиналары ки, отуз манат алырлар, онлар да мөвачибләринин артырылмасыны истәјирләр? Јохса, астаршиналарын да мөвачибни артырағ?

Јахшы, онда артырыб, лап әлли манат еләдик, бәс,

управанын элли манат алан гуллулгчулары нэ үчүн шикајет едирлэр ки, пул чатмыр?

Демэли, кэрэк, онларынкы да артырылсын, һэ? Јетмиш беш манат олсун. Бэс, инди ки, јетмиш беш манат онларын ишини дүзэлдир, нэ үчүн управа учителлэрин да ишини дүзэлтмэјир, һалбуки онлар јетмиш беш манат нэгд пул алырлар вэ јенэ һэмишэ дејирлэр ки, доланмаға пул чатмыр?

Јэни сэн елә билирсэн ки, учителлэрин мөвачиб лап ики гат артыб, јүз элли манат олса, иш дүзэлэр? Хејир, дүзэлмэз!

Һәрках дүзэлэрсэ, бэс нэ үчүн управанын јүз элли манат алан делопроизводителлэри пулсузлугдан шикајет едирлэр? Фикирлэри будур ки, онларын да мөвачиблэри артсын, еләдирми? Јахшы, артсын, лап олсун беш јүз манат!

Ахы, јенэ дә иш дүзэлмир!

Управанын ајда беш јүз манат мөвачиб алан членлэри дә дејирлэр ки, илдэ алты мин маната доланмаг чэтиндир. Бэс нечэ олсун?! Јохса, истэјирсэн ки, членлэрин дә мөвачиб артырылыб... А, јох бир! Јэни истэдијин будур ки, управанын бүтүн гуллулгчулары да городској глава кими илдэ ијирми дөрд мин манат алсынлар?! Белэ иш олмаз ки!..

«Јени игбал», 1915.

ГЫЗЫШЫРЫГ, СОЈУЈУРУГ

Һәр бир гызымыш шеј ахырда сојујан кими, биз дә эввэл гызышыб сонра сојујуруг. Мәсэлән, күнлэрин бир күнү гызышыб мәктәб ачырыг. Мүдир, мөавини-

мүдир; назир, мөавини-назир; мөэллим, мөавини-мөэллим; мөбәссир, мөдәббир, хәзинәдар, бухалтер, кағыз-апаран, кағызкәтирән, сторож, мөавини-сторож—гәрәз бир баталјон адамы чағырыб мәктәб ачырыг вэ дејир ки, кэрэк бу мәктәбдә эрәб дили, фарс дили, түрк дили, рус дили, фирәнк дили, алман дили, инкилис дили, шәриәт, тәбиәт, һикмәт, һәндәсә, һесаб, һифзү сәһһәт, үсули-дәфтәр, чоғрафија, тарих, филан, филан, филан охујуб ушагларымыз мәктәби гуртаран кими алими-фазил вэ философи-камил олсунлар.

Бир ил кечир... Биз јаваш-јаваш сојујуруг... Мәктәб дә јаваш-јаваш сојујур...

Ики ил кечир... Биз лап сојујуруг, мәктәб дә лап сојујур...

Үч ил кечир. Биз сојујуб буза дөнүрүк. Мәктәб дә сојујуб буза дөнүр... Сонра отуруб папағымызы кери едиб, аһ чәкирик вэ дејир ки:

—Еһ! Бу мәктәбин бир заманы варды ки, дәмдәскаһы дилләрдә сөјләнирди. Амма инди?! Мүдирләр, мөэллимләр дағылды, ушаглар дағылды. Ата-аналарда һәвәс галмады. Елә мүсәлманын иши белә олар...

Даһа эввәлчә бир фикир еләмирик ки, ахы, бир бу гәдәр чамааты ки, мәктәбә јығмышыг вэ мәгсәдимиз дә ушагларымызы философ етмәкдир—бунлары доландырмаг лазымдыр. Доландырмаг үчүн пул лазымдыр. Пул тапмаг үчүн әлләшмәк лазымдыр. Әлләшмәк үчүн һәвәс лазымдыр. Һәвәс үчүн башда фикир лазымдыр, фикримиз дә, кэрэк, бу чүрә олсун: «Ишин бүнөврәсини хырда кәтүр, гој сонра бөјүсүн, јәни тәбиәтин јолу илә кет!».

Тәбиәтин јолу дејир ки, инсан, һејван, нәбатат—анадан доғуланда балача олсун, сонра јаваш-јаваш бөјүјүб һәдди-кәмала јетсин. Һәмчинин тичарәт, һәм-

чинин сәнэт. Һәр бир ишимиздә бу јол илә кетмәк лазымдыр. Әввәл хырда, сонра бөјүк. Нәинки әввәл бөјүк, сонра хырда...

«Јени игбал», 1915.

ТӘРӘГГИ ВӘ ТӘДӘННИ

Мистер Едвард өз-өзүнә фикир едиб деди: «Көрәсән, бир елә шеј гајырмаг олармы ки, адам үстүнә миниб јеридә билсин? Белә ки, даһа ата вә ешшәјә еһтијач олмасын».

Мистер Едвард јахшы механик иди, өз ишини дә јахшы билирди. О иди ки, јадына дүшмүш бу фикрә башындакы биллик вә тәчрүбәләри көмәк едиб, һаман истәдији шеји әмәлә кәтирә билди вә өзүнә дә белә бир ад гојду: Велосипед.

Мүсјо Бүрже бу велосипеди көрүб, чох хошуна кәлди. Өзү дә чүнки механик иди, бунун нә сајаг гајрылмагынын сиррини билди. Анчаг мүсјо Бүрже өз башына гапаз вурмады вә демәди ки, «Нә үчүн бу фикир әввәлдән мәним башыма кәлмәди?». О, белә деди: «А... инди ки, мән бу сирри билдим, онда мән бунун даһа јахшысыны гајырарам». Көрдү ки, бу велосипед үч тәкәрли олдуғуна көрә, әввәлән, ағырдыр ки, тез сүрмәк олмаз вә санијән, маһеһтијачы да чохдур. Одур ки, мүсјо Бүрже дә бир велосипед гајырды ки, ики чархлы, јүнкүл, маһеһтијачы аз вә миниб сүрәндә дә тезкедән олду.

Һер Фон Бах бу велосипедләри көрүб, чох хошлады вә деди: «Ат вә ешшәк сахламаг әзабындан инсанын чаныны вә ағыр-ағыр арабалары дартыб чәкмәкдән

һејванларын чаныны гуртармаг нә көзәл бир идејадыр ки, ахыры әмәлә кәлиб мејдана чыхды. Анчаг велосипедә бир адам минә биләр. Мән дә бир шеј гајырарам ки, ичинә беш-алты адам миниб сүрсүн». Чүнки Һер Фон Бах бу чүрә механика вә машын ишләрини јахшы билирди, она көрә чалышыб, фикрини әмәлә кәтирди вә мејдана автомобил чыхартды.

Бу чүрә ишләрин адына билирсинизми нә дејирләр? Тәрәгги, јәни ирәли кетмәк.

Фәрз едәк ки, уста Вәлинин башына бир фикир кәлиб. О да мејдана (*әлбәттә, мүсәлман мејданына, чүнки Авропа мејданларында елә бир шеј јохдур ки, мүсәлманын фикринә кәлиб, онларынкына кәлмәсин*)... Бәлн, уста Вәлинин башына бир фикир кәлиб, мејдана бир шеј чыхардыр. Мәсәлән, уста Вәли дүлкәрдир. Күнләрин бир күнү уста Вәлинин фикринә кәлир гапы гајырсын ки, өзбашына ачылыб, өзбашына өртүлсүн. Гапыны гајырыр, чамаата хош кәлир; устаја афәрин охујурлар, әһсән дејирләр. Дәрзи Чәфәр бу ишдән хәбәрдар олуб, ијнәсини гојур јерә вә о да дүшүр гапы гајырмаға. Өзү дә белә дејир: «Бәјәм уста Вәли көјдән кәлибдир? Мән дә гајырарам!». Гајырыр, лакин гапы гапыја охшамыр. Өртүлүб ачылмаг нәдир ки, һеч јериндән тәрпәнмир. Дәрзи Чәфәрин ачығы тутур. Она дејирләр ки, «Ахы, сән дәрзисән, амма уста Вәли дүлкәрдир. Гој, гапы дурсун, сән дә кет, бир јахшы чуха тик, архалыг бич!».

Јох, дәрзи Чәфәр, кәрәк, гапы гајырсын! Өзү дә бир учдан дејир ки, «Бәјәм, уста Вәли көјдән јенибдир?».

Қрыловун һекајәсиндә кәндчини јамсыламаг истәјән мејмун әлләшиб јорулан кими, дәрзи Чәфәр дә әлләшир, әлләшир, ахырда јорулур. Бир дә көрүр ки, гапы гајырмаг о јана дурсун, дәрзилик дә јадындан чыхыр.

Бичарэ дэрзи Чэфэр гапы гајырмагдан наүмид олуб, эјлешир вэ фикир едир: «Нэ едим, нэ едим?».

Ағыллы шејтан дејир ки, бала, кет, дэрзилијини елэ; амма дәли шејтан дэрзи Чэфэри раһат гојмур, һәрден бир динкилдәдир. Одур ки, дэрзи Чэфэр башлајыр уста Вәлијэ саташмаға, бадалаг гурмаға, орда-бурда писләмәјэ вэ чүрбәчүр ахмаг ишләрә...

Бунун да адына билирсинизми нэ дејирләр?

Тэдәнни—јәни кери кетмәк.

«Јени игбал», 1915.

ДЕВИЗ

«Девиз» нәдир?

Девиз—лозунг мә'насыны верән бир кәлмәдир.

Бәс, «лозунг» нәдир?

О да тәраз демәкдир.

Бәс, «тәраз» нәдир?

Тәраз да шүар мә'насында бир кәлмәдир.

Бәс, «шүар» нәдир?

Шүар—јәни вирди-зәбан.

Бәс, «вирди-зәбан» нәдир?

Вирди-зәбан—јәни дилимизин әзбәри, мәсәлән:

Һазыр ол чәнкә, әкәр истәјирсән сүлһ вә сәлаһ!

Бу, бир синиф адамларын дилинин әзбәридир. Бир дә:

—Һаггыны мүбаризә илә һасил едәрсән!

Бу да бир синиф адамларын дилинин әзбәридир. Бу дил әзбәри олан сөзләр тутивар денилмәјир; јәни дилдә әзбәр денилмәкдән әлавә башда дәхи мөһкәм бир јер тутуб, е'тигад јеринә кечмәлидир.

Бизим заманларын дәхи бир синиф адамлары вардыр ки, онларын девизи, јәни дилләринин әзбәри будур: «Мүсәлман нәдир ки, онун тутдуғу иш нә ола?!» Демәли, бу синиф адамларымызын е'тигады будур ки, мүсәлмандан јахшы иш чыхмаз вә бу е'тигад о гәдәр мөһкәмдир ки, ону јериндән дәбәртмәк мүмкүн дејилдир.

Моллаларымызын «гәзет һарамдыр» е'тигады позулду. Гырмызысаггалларымызын «мәктәб зијандыр» е'тигады позулду. Грахмалтаханларын «мүсәлман дилиндә данышмаг ејибдир» е'тигады позулду. Гәрәз, бу мјирминчи әсрдә бир чох е'тигадлар позулду, амма бу адамларын «мүсәлмандан јахшы иш чыхмаз» е'тигады позулмады ки, позулмады.

Хејир! Мүсәлман нәдир ки, онун тутдуғу иш нә ола? Һәркаһ бунлар мүсәлмандан бир јахшы шеј көрсәләр дә она инанмазлар, дејәрләр ки, «Бу мүсәлман иши дејил!».

—Ај чаным, сән наһаг јерә мәни инандырма. Мән сәнә дејирәм ки, бу мүсәлман иши дејил. Мүсәлман белә шеји бачармаз. Ахы мүсәлман нәдир ки, онун тутдуғу иш нә ола?! Јәни мән өз мүсәлманымы танымырам? Куја мән билмирәм бу ермәни ишидир, күрчү ишидир, рус ишидир, амма мүсәлман иши дејилдир. Вллаһ дејилдир, биллаһ дејилдир!!

Дејирләр ки, бу чүрә бәдбин адамларын мүсәлманлара зијаны вардыр, чүнки руһ дүшкүнлүјүнә сәбәб олурлар. Амма, мәнчә, һеч бир еһтијат лазым дејил; чүнки инди һүшјарлыг күнәши чыхыбдыр. Елм вә билик дағларында донмуш галан тәрәгги гары јаваш-јаваш әријир; бу күн-сабаһ сел кәлиб, габағына чыхан һәр бир кол-косу көкүндән гопарыб апарачагдыр. Онда көрүм һансы мөһкәм е'тигад бу селин габағында дура биләчәк.

«Јени игбал», 1915.

БИСАВАД ВЭ БАСАВАД

Мәним ики нәфәр достум вар. Бунлардан бириси бисаваддыр, амма о бириси басаваддыр. Бунлары диндириб данышдыранда, бахыб көрүрәм ки, бисавад басаваддыр, амма басавад бисаваддыр, јәни бисавадын дүнјадан хәбәри вар, амма басавадын һеч заддан хәбәри јохдур. Чүнки, басавад достум индијә гәдәр гәзет нә олдугуну билмәз, савады ола-ола гәзет филан охумаз. Амма бисавад достум һәр күн мүсәлман гәзетини кәмәли-шөвг илә алыб, бир савад әһлинә верәр вә башдан ајаға охудуб, һамысына гулаг асар.

Бәс, көрүнүр ки, гәзет охумаг, јәни дүнјадан хәбәри олмага бәрабәр, бир дә гәзетләрдә јазылан фәјдалы шәјләрдән мәнфәәт көтүрмәк вә еһтијачларымызын јолуну өјрәнмәк үчүн саваддан башга бир дә үрәкдә бир дүбр* вә шөвг лазымдыр.

* * *

О дүбр вә шөвг ки, чох интелекентләримизин үрәјиндә зәррә гәдәр дә јохдур, өзләри дә мүсәлман гәзетиндән сөз дүшәндә һәмишә белә дејирләр:

—Еһ, мүсәлман гәзетинин бир сәтрини һыгына-һыгана охујунча «Каспи»** илә «Баку»ну*** башдан ајаға охујуб гуртарарам!

Бир парасы да белә дејир:

—Еһ, мүсәлман гәзетинин бир сәтирини һыгана-һыгачаглар ки, бизим үчүн авторитет олсун?! Биз өзүмүз мүсәлман гәзети јазанлардан чох билирик. Бизим јанымызда онлар—молла јанында тәләбәдирләр.

* Дүбр—инам, бағлылыг, әгидә.

—* Ингилабдан габаг Бакыда рус дилиндә чыхан гәзетләр.

Бунун мүгабилиндә онлара дејирләр ки, јахшы, инди ки, бу ишләри сиз јахшы баша дүшүрсүнүз, онда сиз јазын, биз охујаг; мүсәлманча савадыныз јохса да русча јазын, биз зәһмәт чәкиб тәрчүмә едәрик.

Чавабында дејирләр ки:

—Пәһ! Инди дә иш-күчүмүзү атыб мүсәлман гәзетинә мәгалә јазачајыг! Сиз елә куман едирсиниз ки, халг бикардыр! Валлаһ, әчәб фикирсиз адамларсыныз. Һәлә бу баш илә дә гәзет јазырсыныз, ај һај!..

«Јени игбал», 1915.

БИР ОХУЧУ ИЛӘ СӨҢБӘТ

—Јох, Филанкәс, хошума кәлмир.

—Нә хошуна кәлмир?

—Гәзетиниз.

—Нә үчүн?

—Чүнки неинтереснидир.

—Һарасы неинтереснидир?

—Еһ, әввәлләрдә јенә Михајловскинин оғлунун дава хәбәрләриндән интересни шәјләр јазырдыныз, амма инди нә јазырсыныз? Мә'бус Чәфәровун истатјасы! Өзү дә үч күн бир-биринин далысынча. Нә олсун?! Онун јазысындан ким ләззәт апарсын? Вә бир дә буну тәк мән демирәм, бир чох адамлар дејирләр.

—Чәфәровун истатјасындан ләззәт апарыб апармајанлары билмирәм, амма Чәфәровун истатјасыны охујанда сәнин вә сәнин кими бир чохларынын әһвалына ағлајанлары вә күләнләри јахшы билирәм.

—Нечә? Нә олуб ки?!

—Рәһмәтлик оғлу, сәнин өз сечдијин мә'бус Чәфәров сәнә шикајәт еләјир ки, Думада ону адам јеринә

гожан јохдур. Мүсэлманларын ештијачларына вә мәнә-фејинә Дума кими бир јердә мәнәлжүзар олан јохдур. Отуз милјонлуг мүсэлман милләтини «Милләт» дејиб таныјан јохдур. Сән дә дејирсән ки, Чәфәровун истатјасы неинтереснидир! Сән, кәрәк, ону охујанда бүтүн хиссијатын пәришан ола (*һәрках хиссијатын варса*): руһун инчијә (*һәрках руһун варса*), гәлбин јана (*һәрках гәлбин варса*), үрәјин хараб ола (*һәрках үрәјин варса*), башын ағрыја (*һәрках башын варса*)!! Думада өзләринә һүрријәтпәрәст ад гојмуш олан кадетләр јә-һудиләрин, полјакларын, ермәниләрин ештијачларыны играр едиб, рәф вә дәф'и үчүн чалышырлар; амма мүсэлманлара кәләндә онлары танымаг да истәмәјиб, гуру кағыздан ибарәт олан ештијачнамәләринә дә гол гојмајырлар вә блок гајыаркән сәнин мә'бус сечдијин вәкили һеч ичләринә дә бурахмајырлар Вә о да сәнә бу барәдә шикајәт еләјир, сәндән көмәк умур...

Бу аһвалат вә бу шикајәт сәнә һеч бир әсәр еләмәдији бәс дејил, сән һәлә кишинин истатјасына да неинтересни дејиб, Михајловскинин дава хәбәрини ахтарысан вә тапмајыб да һәлә бир гәзети писләјирсән ки, неинтереснидир?! Гәзетимиз нә гәдәр неинтересни олса да, сәнин кими бир охучунун, гәзетин анчаг дава хәбәрләриндән ләззәт апармаға һүнәри ола билән бир баш илә мүсэлман гәзетинин интересни вә ја неинтереснилијиндән дәм вурмағынын өзү, һәгигәт, «интереснидир!!»

«Јени игбал», 1915.

ДАЈАГ

Бир ағач чох мејвә кәтирәндә шах будагларына күч дүшүб, мејвәләрин ағырлығындан аз галыр ки,

сынсын. Она көрә бағбанлар о чүрә мејвәли ағачларын шах будагларына дајаг верирләр.

Инди мән ки, ишләри белә көрүрәм, бизим милләт «бағбан»ларынын дәхи борчудур ки, шәһәр управасында олан мүсэлман гласныларымыза, әлбәттә, әлиф—әлбәттә, дајаг версинләр.

Дејәчәксиниз ки, «Нечә јәни дајаг? Бу нә сөздүр? Нә демәк истәјирсән?». Демәк истәдијим бах будур: Закон илә гојулмуш сечки гајдасы белә дүшүбдүр ки, Бақы шәһәриндә управаја гласны сечәндә, бир дә көрүрсән елә адамлар гласны олдулар ки, нә шәһәр ишләриндән, нә дә ки, мүсэлманлара лазым олан иш вә әмәлләрдән һеч бир иттила, мә'лумат вә бачарығы јохдур. Одур ки, чох вахт Дума ичласларына кәлмәјән вә ја кәлсәләр дә, отуруб мүркүләјән гласныларын вүчуду илә Думада иш јеритмәк мүсэлманлара мүмкүн олмур. Онда нә етмәли?

Бачарыглы адамларымызын гласны олмағына сечки гајдасы јол вермир. Сечилән бачарыгсыз гласнылардан да фајда көрмүрүк. Бәс, она көрә дејирәм ки, биз кәрәк, бу гласныларымыза, әлбәттә, дајаг верәк!

Бол мејвә верән ағач илә бачарыгсыз гласнылары тутушдурмагдан мәгсәдим будур ки, икисинә дә дајаг лазым олдуғуну билирәм. Анчаг тәфавүт бурасындадыр ки, ағач мејвә вердији үчүн дајаға мөһтачдыр, амма бизим гласнылар мејвә вермәјиб, бачарыгсыз олдуғларына көрә мөһтач-дајагдырлар.

Чох әчәб, мејвәли ағачларын дајағы нә олур?

Мејвәсиз вә гурумуш бир ағач!

Бәс, «мејвәсиз» гласныларын дајағы нә ола биләр? Әлбәттә, «мејвәли» вә бачарыглы бир адам.

Гәрәз, бурада һәр шеј тәрсинә олур. Инди бу «фәлсәфә» галсын, амма гласныларымыза дајаг лазымдыр.

«Јени игбал», 1915.

ГЭНЭТИ ЧЫХАР

Чэмијјэти-хејријјэ имарэтинин габагындан кечирдим. Бир нэфэр дилэнчи мүсэлман арвады, бир көрпө гучагында вэ икиси дэ јанында мэни эһатэ етдилэр. Пул истэдилэр вэ зэли кими јапышдылар. Сорушдум ки, сиз нэ дилэнчисиниз? Дедилэр ки, јетим-јесирик.

Дедим ки, бэс бу чэмијјэти-хејријјэ ки, бу саат габагында сөһбэт едирик, јетимхана ачыбдыр, орада јетимлэрэ јемэк дэ верирлэр, кејмэк дэ верирлэр. Дедилэр ки, бу јетимхана биздэн өтрү дејилдир, о Карс јетимлэри үчүндүр.

Дедим ки, нэ тэвафүтү вардыр: јетим јетимдир. Инди ки, бу јетимхана ачылыбдыр, гој, сиз јетим-јесирлэри дэ ораја јығсын ки, бир кэрэлик мүсэлман мөһөл-лэлэри јолчу вэ дилэнчилэрдэн тэмизлэнсин вэ јолчулуг арадан көтүрүлсүн.

Арвад көрпэлэри илэ күлүб деди:

—Биз мүсэлман базар вэ күчэлэринин јарашығыыг. Нечэ ола билэр ки, бизи буралардан тэмизлэсинлэр?! Вэ бир дэ онсуз да шөһөримиздэ чүрбөчүр шејлэрин гөһөтлји олур, сэн дэ истэјирсэн ки, бир дэ јолчу-дилэнчи гөһөтлји олсун? Бундан элавэ биз бурада јолчулугдан башга бир дэ кэлиб-кечэнлэрэ «кејф» веририк. Мэсэлэн, русча јалвармаг сөзлэрини өјрөниб, мадамлары вэ гасподинлэри күлдүрүрүк. Бэ'зэн һамбал-һумбаллар илэ наз-гэмзэлэширик, көзлэширик... Ушагларымыз да ки, индидэн дилэнчи вэ јолчулуға өјрөнир. Бөјүјөндө бунлардан бир маһир вэ устад дилэнчи чыхсын ки, кэлиб-кедэни лап гулдур кими сојсунлар. Сэн нэ фикир едирсэн?!

Көрдүм ки, бунларын сөзлэри «һагдыр». Она көрө дэ чэмијјэти-хејријјэ бунлара мөһөл-күзар олмур.

«Јени игбал», 1915.

ИШ КӨРЭК, ИШ КӨРЭК

Мэсэл вар дејэрлэр: дәли достдан ағыллы дүшмән јахшыдыр. Мән дэ дејирәм ки, шүүрсүз өзүмүзкүлэрдән шүүрлү өзкэлэр јахшыдыр.

* *

Дава ишлэриндэ бир эмэл вар ки, адына һүчүм дејирлэр. Бир дэ эмэл вар ки, адына әкс-һүчүм дејирлэр. Гэзет ишлэриндэ бир јазы гајдасы вар ки, она суал дејирлэр; бир дэ бир гајда вар ки, она әкс-суал дејирлэр. Мэсэлэн, суал:

—Биз һачана кими хаби-гөфлөтдэ галачајыг?

Әкс суал:

—Бэс, биз һачана кими бош-бош сөзлэр данышачајыг?!

Суал: «Дәрдлэримизини вэ еһтијачларымызын мејдана гојулмасы заманы дејилми, әчәба?»

Әкс суал: «Бэс, инди ки, заманыдыр, нэ үчүн дајаныбсан, әчәба!»

Суал: «Икнүзлү олмаг мөкәр јахшы шејдир?»

Әкс суал: «Бэс, нэ үчүн икнүзлү олурсан, бу ки, пис шејдир!»

* * *

Бир јазы гајдасы бу чүрдүр: Биз, кэрэк, чалышаг, вурушаг, данышаг, әллэшәк, дејишәк, сөјүшәк; сә'ј едәк, һүммәт едәк, һәмийјәт едәк, гејрәт едәк, һејрәт едәк, ибрәт едәк; отураг, дураг, вураг, јыхаг ки, бәлкә ирәли кедәк.

Амма мәним ағлымча, биз кэрэк иш көрәк, иш кө-

рэк! Иш көрөк! Иш көрөк! Бош-бош сөзлөр данышма-
жаг, данышмажаг, данышмажаг!
Вэссэлам, намэ тамам.

«Лени игбал», 1915.

СЭС-КУЈ, ГАЛМАГАЛ

—Балам, неч хэбэрин олду?

—Нэдэн?

—Пәһ! Филанкэс дүнән бир күндә беш мин манат
нэгд пул көтүрдү.

—Мәним хэбэрим олубдур, көрүнүр ки, сәнин хэбә-
рин олмајыб.

—Нечә?

—Рәһмәтлик оғлу, беш мин манат нәдир?

—Бәс, нечә?

—Доггуз мин доггуз јүз дохсан доггуз манат дох-
сан доггуз гәпик!!! Һансы ки, өз көзүмүн габағында
сајыбдыр.

* * *

—Ашна, неч хэбэрин олду?

—Нэдән?

—Пәһ! Филанкэс мәним көзүмүн габағында бир күн-
дә доггуз мин доггуз јүз дохсан доггуз манат дохсан
доггуз гәпик пул көтүрдү!

—Елә бу?! Бәс, мән ешитдим ки, он беш миндән ју-
хары пул көтүрүбдүр.

—Чох ола билсин ки, сән ешидән доғрудур. Мән кө-
рөндә һесабын јарысы габагча чәкилмишди.

—Көрәсэн, Филанкэс бир о гәдәр пулу нә едәчәк-
дир?

—Һансы пулу?

—О күн көтүрдүјү...

—Әши, ијirmi мин манат чох пул дејил ки, һәлә
хәрчләмәк барәсиндә дә фикир едилсин.

—Јох, о чүрә хәрчләмәк демирәм, мәсәлән, апара
ресторанларда, филанларда хәрчләјә. Она нә вар ки,
мән өзүм сраға күн казинода мин манат шот вердим
ки, бир саат кејфин пулу иди. Мән милләт јолунда
хәрчләмәји дејирәм. Инди ки, биз дә милләт јолунда
хәрчләјирик, кәрәк, о да хәрчләсин. Зарафат дејилдир,
кечән күн чәмијјәти-хејријјә ики гурбан гојунунун дә-
рисини көндәрмишәм. Инди, кәрәк, о да бир отурумда
ијirmi мин чибишдана салды, неч олмаса, о пулун ја-
рысыны ач студентләрә пәјласын. Пис дејирәмсә, де-
јин ки, пис дејирсэн.

—Пис дејирсэн!

—Нејчүн?

—Онун үчүн ки, студентләрдән башга милләтими-
зин алајы дәрләри дә чохдур. О, кәрәк, һаман пулу
үч јерә бөлсүн: бир һиссәсини студентләрә, бир һиссә-
сини Карс јетимләринә, бир һиссәсини дә јаралыларын
мәнфәәтинә версин.

—Әши, мән дә елә ону дејирдим. Мәним өзүмә јах-
шы мәлүмдур ки, милјонерләримиздән бәзиләри, ка-
садлыг олдуғуна көрә, бир пара стипендијалары кәсиб
вермирләр. Чох јахшы оларды ки, Филанкэс о стипен-
дијалары өз бојнуна көтүрәјди. Она демәк лазимдыр
ки, балам о газандығын пул милләт пулудур. Милләт
пулу да, кәрәк, милләтә сәрф олунсун.

Сәс-күј, галмагал... Бикарчылыг, вэссэлам...

«Лени игбал», 1915.

КҮҮЧҮЛҮК

Төк бир дава сөһбәтләриндә күүчү дежилек; һәр бир барәдә күүчүүк. Бир адамы писләјәндә елә писләјирик ки, ешидәнләр о адамдан нифрәт едирләр. Амма сонра јери дүшүр ки, һаман адам илә көрүшмәјә, көрүшүб данышмаға мәчбур олуруг. Бахыб көрүрүк ки, хејир, а! Бу адам дејилән кими бир о гәдәр дә пис дејилдир. Бир аз да ора-бурасыны гурдалајыб көрүрүк ки, һәлә десән, бу адам ону писләјәнин өзүндән бир гәдәр дә јахшыдыр. Бир аз да дәрин бахыб, өлчүб-бичәндән сонра мәлум олур ки, пис адам бу дејилмиш, бәлкә буну писләјәнин өзү имиш.

Һәмчинин, бирисини тә'рифләјәндә, ону көтүрүб әрши-фәләкә галхызырыг вә өзүмүз дә дејирик: «Дүнја јаранандан бәри бу чүрә адам дүнјаја кәлмәјиб вә бундан сонра да һеч кәлмәјәчәкдир!»

О гәдәр тә'риф вә тә'сиф олунур ки, ешидәнләр аз галыр ки, онун көлкәсинә дә салам версинләр. Амма сонра күүчүлүјүмүз мәлум олур; «мәруф» адамын бир о гәдәр дә тә'рифә лајиг олмадығы кет-кәдә ашкар олур. Вә јайнки бинәва бу гәдәр тә'риф олунандан сонра ону көрмәјәнләр елә билирләр ки, о мәләкәдир. Одур ки, сонра көрүшәндә мәланкә фикир етдијимиз адамы лап ади бир инсан көрүб, кејфдән дүшүрүк...

* * *

Белә-белә шејләрин вә һәр кәлә-көтүрләримизин сәбәби одур ки, тәнгидчимиз јохдур. Һәр кәс билдијини еләјир, билдијини ишләдир, билдијини јазыр, билдијини дејир, билдијини әмәлә кәтирир. Бир адам да олмур ки, бу ишләрин јахшы тәрәфини јахшы ајағына, пис тәрәфини пис ајағына вериб, јахшыны јамандан ајырсын.

Биләкс «тәнгидчи»ләримиз вар, јаланчы тәнгидчиләрдир ки, јахшыја пис вә писә јахшы демәјә инсафы јол верир. Бу јаланчы тәнгидчиләр ики чүрдүр: бириси анлаја-анлаја писи јахшы вә јахшыны писләјир, чүнки гәрәзи-шәхсиси вар вә о гәрәзи-шәхсисини һәр шејдән әввәл тутур. Бириси дә анламадығына көрә писә јахшы вә јахшыја да пис дејир, чүнки баша дүшмүр, ағлы кәсмир.

Һәр икисинин чәмијјәтә зәрәри вардыр!

* * *

Дүнјада ики шеј вар: һагг вә һаһаг!

Кишилик нәдәдир? Кишилик ондадыр ки, тутдугун ишин һаһаг олдуғуну сәнә билдирәндә бојнуна алмаг вә бир дә өзкәсинин тутдуғу ишин һагг олдуғуну играр етмәк.

Һәркаһ һәр бир ишләримиздә белә мәрданә олсаг, бөјүк һүнәр саһиби оларыг.

«Јени игбал», 1915.

ТӘНГИД ӘВӘЗИНӘ

Китаблары арашдыраркән балача бир китаб диггәтими чәлб етди. Ады—«Кәшкүл», јахуд нәғмәләр мәчмуәси, чәм едәни вә нашири «Сәфа» мәктәбинин мүәллими Чәфәр Бүнјадзадә.

Демәли, бу китабча чүрбәчүр һавачат вә нәғмәт китабыдыр ки, «Милли мәктәпләрдә дә» истифадә олуна биләр.

Бу کتابда һаман һәғмәләрин анчағ сөзләри җазылыбдыр. Бәс, һавалары?

Һаваларыны билмәк вә өҗрәнмәк үчүн Чәфәр Бүнҗадзәдә чәнаблары җол көстәрибдир. Мәсәлән, «Мәдһи-Рәсулуллаһ», үч дәнә марш, «Хитаб», «Елмә тәғриб» вә саирә вә саирә. Бунларын һаваларыны өҗрәнмәк хүсүсда мүәллиф чәнаблары деҗир ки: «Һавалары мәлум олмаҗан һәр һәғмәни тәлим алмағ вә җа мәктәбдә тәлим етдирмәк истәҗән мөһтәрәм аркадашларымыза мәлум едирәм ки, мән һаман һәғмәләри мәччанән тәлим етмәҗә һазырам».

Мүәллиф әфәндиһи һава өҗрәнмәк үчүн ахтармағ чәтин олмасын деҗә адресин дә җазыб билдирибдир: «Бакы, Бөҗүк Чәнбәрәкәнд күчәси, «Сәфа» мәктәбиндә».

Шүбһәсиздир ки, мүәллиф чәнабларынын бу фәдакарлығы шаҗанитәғдир вә тәһсиндир. Доғрудан да, һәғмәләри җығасан, бир китаб җаырасан, һаваларыны да билмәҗәнләрә өҗрәдәсән вә пул да алмаҗасан—чох бөҗүк хидмәтдир.

Ондан әлавә, бу һәғмәләрин һаваларыны өҗрәнмәк үчүн көстәрилән җол өзү дә чох асандыр. Бу күн, мәсәлән, фәрз едәк ки, Ләнкәран мәктәбинин мүәллими бу һәғмәләрин һаваларыны өз шакирдләринә өҗрәтмәк истәҗир. Ахшам минәр парахода, сәһәр олар Бақыда. Сонра фәјтон тутуб, сүрдүрә Чәнбәрәкәнд күчәсинә, кедәр Чәфәр Бүнҗадзәдә чәнабларыны тапар, истәдиҗи һәғмәләрин һаваларыны ондан тәлим алыб өҗрәнәр. Неч пул да вермәз. Сонра кенә парахода миниб, Ләнкәранә җаыдар вә өҗрәндиҗи һава җолда җадындан чыхамамағ үчүн җол узуну охуҗар вә саир мүсафирләрә дә ләззәт верәр. Һәмчинин Кәнчә, һәмчинин Ширван, Шәки, Губа, Дәрбәнд мүәллимләри бир-бир, нөвбә илә Бақыҗа кәлиб, һаваларын һамысыны Бүнҗадзәдә чә-

һабларындан мәччанән өҗрәнәрләр вә әвәзиндә мүәллиф чәнабларынын өмрүнә дуалар охуҗарлар ки, дүнҗа дурдугча җашасын, кәлиб-кедәнләрә һава өҗрәтсин.

Гәрәз, һава өҗрәнмәк үчүн бу бир җол. Икинчи җол исә бундан да асандыр. Мәсәлән, «Бәсдир бу гәфләт» һәғмәси.

Билирсинизми бу һәғмә нә һава үстүндәдир? «Фәрһад вә Ширин» операсында ән севимли бир тәрәнә вар—о тәрәнәнин һавасы үстүндәдир. «Халгдан ибрәт», «Аналарә хитаб», «Вәтән әһлиһә хитаб»—бунлар да һамысы «Фәрһад вә Ширин» операсындакы һавалар үстүндәдир!

«Фәрһад вә Ширин» операсынын һавалары да о гәдәр мәшһурдур ки, онлары билмәҗән адам тапылмаз. Бу барәдә мүәллиф әфәндиһиниң неч шүбһәси җохдур вә һаггы да вар. «Фәрһад вә Ширин» операсындакы «ән севимли бир тәрәнәни һәр ким билмәсә еҗибдир!».

Бир пара һәғмәләр дәхи вардыр ки, «Леҗли вә Мәчнун» операсынын һавалары үстүндәдир. Мәсәлән, «Марш», «Көз ач, оҗан, еҗ милләт!»... Һәр бир җердә мәшһур олан «Сөҗлә бир көрәк, әрәб...» һавасы үстүндәдир. Анчағ «Сөҗлә бир көрәк...» һавасы илә җазылмыш бир «Марш» охунанда нә саҗағ җеримәк лазым олдуғуну да мүтләғә Чәфәр Бүнҗадзәдә чәнабларынын өзүндән өҗрәнмәлидир. Мән о һаваны билирәм, амма о һава чалынанда җериҗә билмәрәм. Һалбуки «Марш» һавасы җеримәк үчүн җазылар. Буну нашир әфәнди өзү җахшы биләр.

Кенә дә: һәрках бир шәхс милли опера әлеҗһинә олан «Тути» журналыны охуҗуб операҗа гулаг асмаға кетмәҗибдирсә вә һавалардан хәбәри җохса, о һалда мәчмүәнин ичиндә бәзи һәғмәләр вар ки, тоҗларда охунан һавалар үстүндәдир, ону өҗрәнсин. Мәсәлән, бириси бу-

дур: «Мәктәбә кет һәр сәһәр, оғлум». О саат мә'лумдур ки, «Чайда балыг јан кедәр, телло» һавасы үстүндәдир. Мүәллиф чәнаблары да еләчә јазыбдыр. Бу нәгмәнин ады «Ана нәснәтидир». Анчаг јахшы оларды ки, мүәллиф чәнаблары гејд едәјди ки, ана оғлуна «Телло» һавасы үстүндә нәснәт едәркән чыртыг вуруб ојнајан атасы олмалыдыр, јохса оғлу. Зәнни-ачизанәмизчә, чыртыгы оғлу вуруб да ојнајан атасы олса, даһа мүвафиг олар. Јохса, әкс сурәтдә мүтрүб ојуну чыхар. Нашир әфәнди, јәни милли мусиги елминдә олан «Тути» журналынын мүдири Чәфәр Бүнјадзадә чәнаблары «өвладн- вәтәнә хидмәти-мусигисн»ни даһа да артырмаг үчүн бир бөјүк «гүсурумузу» да дүзәлтмәји вә'д еләјир вә дејир ки: «Тојларда, күчәләрдә вә бә'зи сәһнәләрдә охунан бир чох көзәл маһнылар вар ки, сөзләри әдәб даирәсиндә олмадыгдан мәктәбләрдә вә башга әдәби мәчлисләрдә охунмајырлар; иштә бу гүсуру да дүзәлтмәјә бир чох мөһтәрәм шаирләримиз мәнә сөз верибдирләр. Һаман һаваларда милли сөзләр гошуб «Кәшкүл»ә һәдијјә едәчәкләр».

Көрүнүр ки, мусигишүнас әфәндимиз өвлади-вәтәнин тәрбијәји-мусигисини тәк бир сөзләрин «әдәб даирәсиндә олмағында» билиб, һаванын өз хүсуси тә'сирини нәзәрә алмыр! Јахшы да еләјир! Һава һавадыр, нә тәфавүтү вар? Истәр сүмүјә дүшүб ојнадан олсун, истәр ләвһү-ләәб артыран олсун, истәр шәһвәтәнкиз олсун—зәрәр јохдур, тәки сөзләри «әдәб даирәсиндә» олсун!

Вагәән Бүнјадзадә чәнаблары «мөһтәрәм шаирләримизин» көмәјилә бу гүсурумузу дүзәлдиб, өвлади-вәтәнә чох бөјүк «хидмәт» көстәрмиш олар. Одур ки, өзү дә аллаһ тәала һәзрәтләриндән тофиг дејилән кими, бизим дә борчумуз мәнз будур ки, она «тофиг» диләјиб, «хидмәти-мусигисн»нә тәшәккүрләр едәк, вәссәлам.

«Јени игбал», 1916.

МИНИАТУРЛӘР

РЭСМИ ГУЛДУР

Стражникләрми? Гулдурлармы?

Һәм стражник, һәм дә гулдур. Јә'ни, әввәлә стражник һөкумәтдән бича јерә мәвачиб алыр вә санијән күчәләрдә гулдурлуг едиб халгын чибини сојур. Лакин стражник-гулдур илә садә гулдур арасында бир фәрг вардыр. Садә гулдур кәлиб-кедәни бәһанәсиз, филансыз сојур. Стражник-гулдур исә һәр вахт бир бәһанә тапыр. Әсләһә ахтарыр, тапды, 3—4 манат алыб, кери верир, тапмады—јенә 3—4 манат алыб бурахыр. Демәли, стражник—јә'ни рәсми гулдур!

«Иршад», 1906.

«ДӘРӘ ХӘЛВӘТ, ТҮЛКҮ БӘЈ»

Чавад ујездиндә урјадник һачы Әли Шәкәр оғлу Муған вә Мил сәһраларыны хәлвәт дәрә һесаб едир, өзү дә түлкү бәј олубдур. Бу түлкү, өз ағасы олан чанаварлар тәк бинәва мүсәлманларын һәр бир мал вә мүлкүнү хоруз вә тојуг јериндә гојуб, чәкиб јемәкдәдир. Бу түлкүнүн пагону-филаны олдуғундан пагондан үркән мүсәлманлар она кәмали-ингијад илә итаәт едиб,

балаларынын жем вэ хөрәјини онун дојмаг билмәјән гарнына тәпирләр вэ түлкүнүн горхусундан бу барәдә һеч бир кәсә сөз демәк истәмирләр. Түлкү дә әлиндән кәләни беш габа чәкир... Чәксин... Киши дөвр сүрүр. Муған илә Мил кими сәһраларын ханыдыр. Кимин нә борчуна галыбдыр ки, она десин ки, нә үчүн Гафгазы Ирана дөндәриб ағзы отлу һејван јериндә олан мүсәлманларын ганыны сүмүрүрсән?

«Иршад», 1906.

АНД ИЧМӘК

—Кәрбәләји Нәчәфгулу, саат нечәдир?
—Дәстәдән он ики дәгигә кечибдир.
—Ба...а?!
—Әбүлфәзл Аббас һаггы!

—Мәшәди Һәсән, дүнән сән дә гонаглыгда идин?
—Јох, Һәзрәт Аббасын гәләм едилән голлары һаггы!

—Молла Вәли, билирсән дүнән Нәчәфәли бәјә нә дедим?

—Нә дедин?

—Дедим: Әлинин гәзәб оғлу Һәзрәт Аббас мәнә гәним олсун јалан дејирәмсә, бу саат гарнуvu јарыб, түс-тү илә долдурам.

—Дејнән, сән өл.

—Сән өл! Һәзрәт Аббас белимдән вурсун ки.

—Кәрбәләји Һүммәт, мәним башмагламы сән кејибсән?

—Јох, Һәзрәт Аббасын бир чүт дүшән голлары һаггы!

—А киши, та нијә јаландан анд ичирсән? Будурана, мәним башмагларым сәндәдир.

—Буй!.. Һәзрәт Аббасын гылынчына кәлим ки, елә билирдим өзүмүнкүдүр.

«Иршад», 1906.

ЧАВАБ

М.—Әдә, һеј! Сән нә чүр'әт едиб, филан сөзү дејибсән?

Н.—Әстағфүрүллаһ, мәним нә чүр'әтим вар ки, елә сөзләри ағзыма алам.

М.—Јалан дејирсән, һәпәнд. Бу саат бојнуна ал, јохса, вурарам, бејнин бурнундан кәләр.

Н.—А башына дөнүм, валлаһ, мәним о сөзләрдән хәбәрим јохдур. Ахы, мән нәчијәм ки?

М.—Әдә, демирәм сәнә бојнуна ал, филан-филан шүдә. Чыхардым инди көзләрини!

Н.—Ај чаным, нә үчүн мәни вурурсан, мән нә еләмишәм ки?

М.—Сәсини кәс, намәрд! Көрмүрсән ки, мән шири-жәјана дөнмүшәм. Аллаһа анд олсун, бу саат чијәрини төкәрәм!

* * *

М.—Әдә, һеј! Сән нә чүр'әт едиб, филан сөзү дејибсән?

Н.—Чох да јахшы еләмишәм, әлимин ичиндән кәлиб, көзләринә дә ағ салмышам. Бир сөзүн вар?

М.—Адә, нә данышырсан, адама да елә сөзләр де-
жәрләрми?

Һ.—Ондан нисләрин дә дежәрләр, һәлә десән, башуву
жарарлар.

М.—Валлаһ, сән һеч зарафат-филян ганмырсан.

Һ.—Нә зарафатбазлыгдыр? Сәнинлә мәним бирдән-
нкижә зарафатым олуб? Вурум инди өләсән!

М.—Та мән сәнә нә дејим, валлаһ.

Һ.—Һүнәрин вар бир сөз де, елә вурум ки, бејнин
дағылсын!

«Иршад», 1906.

•ПЕЈҖӘМБӘР•

Бир киши пејғәмбәрлик иддиасы еләјирди. Ону ту-
туб губернаторун јанына кәтирдиләр. Губернатор со-
рушду ки:

—Һеч мө'чүзә көстәрә биләрсәнми?

Деди:

—Көстәрәрәм.

Деди:

—Нә көстәрәрсән?

Деди:

—Бу саат билирәм ки, сән нә фикир еләјирсән.

Губернатор деди:

—Бил көрәк!

«Пејғәмбәр» деди.

—Бу саат сән фикир еләјирсән ки, әкәр бу киши
јаланчы олса, тутуб һәбсә саларам, амма сонра рүш-
вәт алыб бурахарам.

«Иршад», 1906.

КОР

Бириси кора деди:

—Аллаһ тәала бир адамы кор еләјәндә әвәзиндә она
тәсәлли үчүн бир јахшы габилијјәт әта еләјир. Сәнә нә
габилијјәт әта едибдир?

Кор деди:

—О көзәл габилијјәти әта еләјибдир ки, јаланчы
милләтпәрәстләрин үзүнү көрмәјим вә гијамәтә кими
көрмәјәчәјәм, вәссәлам.

«Иршад», 1906

АХМАГ ВӘЗИР

Бир дәфә вәзирләрдән бириси өз секретарыны чағы-
рыб деди ки, көтүр, Русијада нә гәдәр ахмаг адам вар-
са, һамысынын адыны бир-бир јаз.

Секретар әлиһә кағыз көтүрүб, лап башда вәзирин
өз адыны јазды. Вәзирин буна ачығы тутуб деди:

—Бу саат мәним ахмаглығымы сүбута јетирмәсән,
сәни «војенни полевој суд»ун һөкмү илә өлдүрдәчәјәм.

Секретар әрз еләди:

—Бу саат сүбута јетирәрәм. Сән көтүрүб Лидвал
адлы бир сучуја он мијлон пут тахыл заказ верибсән
вә ондан бир шеј киров алмаг әвәзиндә, өзүн габагча
она бир милјон манат пул верибсән? Аја, инди көрәк
һаман Лидвал бир милјон манат пулу аландан сонра
кәтириб сәнә тахыл верибми?

Вәзир деди:

—Сән нә билирсән ки, вермәз.

Секретар чаваб верди:

—Зэрэр јохдур, нэ вахт кәтириб версә, сәнин адыны позуб, онун адыны јазарам.

«Иршад», 1906.

ПРИСТАВ ВӘ АРВАДЫ

Пристав (арвадына)—Сонја, бу күн Кәрбалаји Сижимгулу мәни көрмәјә кәлмишди.

Сонја—Сән ки, ону казаклара дөјдүрмүшдүн. Бир дә нә үчүн кәлмишди?

Пристав—Бу сәфәр дөјүлмәјә кәлмәмишди, мәним үчүн јүз манат пешкәш кәтирмишди.

Сонја—Сән дә алдын?

Пристав—Алмаја билмәздим. Мүсәлманларын бир хасијјәтләри вардыр ки (...) пешкәшләрин алмасын инчијәрләр.

«Иршад», 1907.

КӘНД МӘКТӘБЛӘРИНДӘ

Мүәллим (шакирдә)—Атан вар?

Шакирд—Вар.

Мүәллим—Анан вар?

Шакирд—Вар.

Мүәллим—Нечә гардашсыныз?

Шакирд—Үч.

Мүәллим—Нечә бачын вар?

Шакирд—Беш.

Мүәллим—Инди һесаб елә, көр сизин күлфәтдә нечә адам вар?

Шакирд (бир гәдәр фикирдән сонра)—Мирзә, он бир адам вар.

Мүәллим—Нечин он бир олсун? Бу ки, он ејләр.

Шакирд (утана-утана)—Мирзә, ахы дәдәмин ики арвады вар...

«Иршад», 1907.

ГАРАБАҒДА ЈЕР МӘСӘЛӘСИ

—Кәрбәлаји Кәрим, сән дур, јухарыдан отур.

—Јох, Мәшәди Чәлил, елә бура јахшыдыр.

—Јох, сән өл олмаз, дур, бәри отур!

—Зәһмәт чәкмә, Мәшәди Чәлил, валлаһ, мәнә бура јахшыдыр.

—Әши, бирчә сән ајаға дур. Бирчә ајаға дур! Белә, ди инди бәри отур, һәлә бир аз да бәри, бир аз да бәри, мән өлүм, бир аз да бәри, сән һәсәнин чаны, бир аз да бәри сүрүнчүн! Елә, бах, инди үрәјим архајын олду.

—Һәсэнбала киши, сән зәһмәт чәк, дур, бу ашағыдан отур, бура Кәрбәлаји һејдәрин јеридир. Бир аз да ашаға, бир азча да ашаға, бир хырда да јаныны ашағы елә атан олсун рәһмәтлик! Јахшыдыр, даһа ордан ашаға јенмә, елә орда отур. Һәр мәчлисдә кәрәк бу гајда вә ганун олсун, елә дејил, молла Вәли?

Әлбәттә, гајда вә ганундан башга бир дә бурада әдаләтә риајәт олунур ки, һамысындан вачиб олур.

«Иршад», 1907.

АДАМЛЫГ НЭДИР?

Адамлыг нэдир вэ нэдэн ибарэтдир?
Бир кэс бу күн дуруб бир сөз данышанда вэ сэн
дэ о кэсин сөзүнү тэнгид етмэк истәјәндә, лап әввәл,
кәрәк, адамлыг шәртини јеринә јетирәсән. Бунун үчүн
әввәлчә лазымдыр ки, бүтүн һуш-кушини ишин бу су-
рәтинә чәлб едәсән ки, кәрәк, бу сөзү дејән, бу кәламы
сөјләјән шәхс нечә шәхсдир, јә'ни кимдир вэ онун мад-
ди, игтисади әһвалы нечәдир вэ халг арасында е'тиба-
ры нә дәрәчәдәдир. Әкәр бахыб кәрдүн ки, бу шәхс
өзү чох бөјүкдүр вэ јаинки әли бөјүкләр этәјиндәдир,
о сурәтдә, кәрәк, адамлыг шәртини јеринә јетириб, о
бөјүк шәхсин вэ ја әли бөјүкләр этәјиндә олан кэсин
сөзүнү тәсдиг едәсән вэ бундан әлавә итаәтини билдир-
мәк үчүн дә бир изһари-сәдагәт кәстәрәсән. Нечә ки,
Сә'ди өзү дејибдир: «Әкәр султан күнүн күнорта ча-
ғы дејә ки, бу кечәдир, кәрәк, сән дә һәман дәм тәсдиг
едиб дејәсән ки, доғрудур, о да Мүштәри улдузудур».
Чүнки бөјүк адамдан һәмишә бөјүк сөз чыхар. Јох, ба-
хыб кәрдүн ки, о сөзү сөјләјән, мәсәлән, бу күн бир
һәмбалын биридир, чәми мәдахили дә илдә он беш
манат беш шаһыдыр, онда, кәрәк, о саат онун ағзын-
дан вуруб, дејәсән ки, гәләт еләјирсән вэ сән нәсән ки,
бу чүрә сөзләр даныша биләсән. Өзүн дә ки, күндә
чәми-чүмләтани үч дана шаһы газана билирсән вэ чын-
дырындан да чин һүркүр.

Әсл инсанијјәт шәрти будур, вәссәлам.

«Иршад», 1907.

МЭН ВЭ ҺАЧЫ

М.ән—Һачы, бир дәнә гәзет ал! Дејирләр јахшы
хәбәрләр вар.

Һ а ч ы—А киши, јери кет о јана! Гәзет ал! Нә вар
онда мәкәр: ај чырт белә кәлди, мырт белә кетди. О,
«Молла Нәсрәддин»... мусаг кәтүрүб јазыб ки, ај саг-
галува һәна нөш гојдун, нөш 3 дәнә арвад алдун? Өзүн
өл ки, алдым, сәнә нә вар! Аллаһ әмридир: бир киши-
нин бир батмана күчү чатаначан ондан өвләд олар.
Гој Мәһәммәд үммәти артсун да, сәнә нә.

М.ән—Ај Һачы, милләтә көмәк елә, бу ушаг да
ики гәпик газансын.

Һ а ч ы—Нә, милләт? Бунлар, дејәсән, милләт үчүн
әлләширләр. Һамы өз мәнфәәти үчүн чалышыр. Әкәр
мәнә бу гәзети лап һавајы да версәләр, алманам. Ам-
ма аларам, кечә саггалыма һәна јаханда үстүнә гојум.

М.ән—Һачы, сөз јох ки, һәнадан сонра зикр елә-
јәчәксән. Өјрән дә... Еј... фәгәрәси!

Һ а ч ы—Еләмишәм, нечә?!

М.ән—Һеч, елә белә...

СОНРА КӨРҮШӘРИК

Ишләримизин чохуну чәтинә салан вә ахырда мин
чүрә әнкәл төрәдән кәламлардан бири дә будур: «Сон-
ра көрүшәрик».

Һамыја мә'лумдур ки, гаранлыг писдир, амма ишыг
јахшыдыр. Ишләримиз—кәрәк, истәр үмуми, истәр хү-
суси,—кәрәк ајдын олсун.

* * *

— Кәрбәләји Нәсир, бизә мал көндәр.

— Баш үстә.

— Балам, бәс, гијмәти?

— Әши, сонра көрүшәрик.

Сонра көрүшүрләр. Малалан үрәјиндә, мәсәлән, беш манат тутуб, малсатан он беш манат... Сонра ки, бунлар филваге «көрүшүрләр», иш долашыға дүшүр; ики үрәк бир-бирини тутмур, чәнчәл әмәлә кәлир, әнкәл төрәнир, ахырда да дава-шава чыхыр. Сәбәб нәдир? Гаранлыг иш—«Сонра көрүшәрик».

«Јени игбал», 1915.

АДИ СӨҢБӘТ

Охучулардан үзр истәјирәм. Һәрчәнд сөһбәтләримизин еләләрини сечмишәм ки, гәзетдә јазмаг олар, амма, јенә дә үзр истәјирәм.

— Саламәлејкүм!

— Әлејкәссалам.

— Мәшәди Һәсән, мән нечә еләјим? Ахы, о көпәк оғлунун баласы кәлиб чыхмады.

— Мән нә гајырым, балам? Ит оғлуна мин кәрә дедим ки, әдә, тез кәл!

— Көр, сән аллаһ, саггаллы кишини годуғун бириси әлә салыбдыр.

— Бу сән өләсән, ешшәјин баласына ағзымдан кәләни демишәм. Донуз баласына сөз кар еләмир.

— Һә, инди ки, белә олду, мән онун... (даһа далыны јазмаға гәләм ишләмәз. Елә бу «нүмунә» бәсдир).

* * *

Бир-биримизә о гәдәр јалан демишик ки, даһа һеч кәсин һеч кәсә е’тибары галмајыб. Одур ки, сөһбәтләримизин бир «нүмунәси» дә белә олур:

— Һачы Әсәд, ики јүз манат мәнә борч вер, кетдијим Кә’бә һаггы сабаһ кәтириб верәрәм.

— Ә киши, һәзрәт Әлинин зүлфүгарына кәлим ки, чәми вар-јохум бах, бу үч манатдыр.

СИҖАҢЫЈААЛМА

— Ај бачы, де көрәк, евиниздә нечә адам вар? Кәрәк онларын һамысы дәфтәрә јазылсын.

— Буј, башыма хејир! Јәгин биздән салдат јығачаглар ки, адамларымызы сорушурлар.

— Ај гыз, Һәсәнин адыны вермә, Һүсәјнин дә адыны демә, Әлини дә јада салма. Дејнән ки, бир гоча кишимиз вар, икичә дә арвадыг.

* * *

— Ај әми, де көрәк, евиниздә нечә адам вардыр? Кәрәк онларын һамысы дәфтәрә јазылсын.

— Па һо! Јәгин һәрәмиздән пул јығачаглар. Гој, Мәммәдин адыны демәјим, Чәфәри кизләдим, Вәлини дә билдирмәјим, дејим ки, бир мәнәм, бир дә арвадымдыр.

* * *

Гафгаз мүсәлманларынын сајы бу нөв илә јығылыб
 һесабланыб, «Гафгазски календар»ын ичиндә дәрч олу-
 нубдур...

«Јени игбал», 1915.

МҮНДӘРИЧАТ

Үзејир күлүшү	5
Гәзет охујан	19
Фәтәлибәјова ачыг мәктуб	20
Көһнә чуха	22
Сөһбәт	24
Мүәллимләрин кечмиш күнләриндән	25
Мүсәлман интеллигентинин мәчлиси	27
Чобан	28
Түркијәдә «азадлыг»	30
Мәчлис гурмағын гәјдасы	31
Лүғәт	33
Бир фирәнк илә сөһбәтим	35
Гафгаз мүсәлманларына ачыг мәктуб	37
Дума јахынлашыр	38
Чығал гумарбаз	40
Һүрријјәти-кәлам...	41
Јалан вә доғру	42
Аталар сөзләри	44
Суаллар вә суаллара да чаваблар	45
Мүаличә	47
«Тәрчүман»ы охујанда	49
Мүсәлманларын һалы	51
Дөвләт думасында	52
Һөкүмәт вә дума	55
Мүсәлман кәндлисинин сијаси сөһбәти	58
Монолог ја мүсәлманча һәсби-һал	59
Мөвизә	61
Мүдһиш етираз	63
Мүәллимләр ичтинмаы	64
Столыпинин хәјалы	69
Рәфигимдән мәктуб	69
«Молла Нәсрәддин»	71

Мәңшәтимиздән	72
Мүсәлман мәчлисн	74
Аләм шаир олду	77
Мәшәди Қабилн Тәбриз сәфәри	80
Қитаб вә чораб	81
Јазы јазанын јазы јазмагдан габаг фикри	83
Ғилал илә Шири-Хуршид	85
Јухуда	86
«Иран хәзинәсиндә пул јохдур»	91
Мүхтәлиф фикирләр	94
Әмир Баһадыр вә Шейх Фәзлуллаһ	97
Базар сөһбәти	99
Кәләчәк Авропа конфрансы	100
Һара гача чағлар	103
Қимдән нә сорушдулар	105
Бир гәдәр гәзетчилик дәрси	106
Ирана даир ашығ нағылы	110
Биз нечә иш көрүрүк	112
Комедијалар	114
Дәрс	119
Мәзнәкә	122
Тәһсил	124
Ајры сөһбәт	126
Шәһәр ишләри	127
Маариф ишләри, јахуд шураји-валидеји	131
Гујруглу улдуз	132
Прушкевич вә Һачы Худу	136
Ата вә оғул	139
Мүәллимә	141
Рамазан ајында ибадәт	143
«Сәнә нә!..»	146
Бу да доғру сөздүр	148
Јевлах—Шуша јолу	152
Евләнмәк мәсәләси	155
Гуллуғ ахтаран	158
Мәчлисимизин дузу	160
Хејирхаһлар	163
Дилимизи корлајанлар	164
Мүәллимләр	165
О, һеч	168
Мәвағиб	169

Ғызышырығ, сојујуруғ	170
Тәрәгги вә тәдәнни	172
Девиз	174
Бисавад вә басавад	176
Бир охучу илә сөһбәт	177
Дајағ	178
Ғәһәти чыхар	180
Иш көрәк, иш көрәк	181
Сәс-күј, галмагал	182
Күјчүлүк	184
Тәнгид әвәзинә	185
Миниатүрләр	189

Һачыбәјов Үзејр.

Һ33 Ордан-бурдан. (Фелјетон, памфлет вә сатирик
һекајәләр). Б., Јазычы, 1981.

205 с.

Даһи бәстәкарымыз Үзејр Һачыбәјов, ејни заманда, бөјүк
јазычы вә журналист иди. Хүсусән ингилабдан габаг Бақыда
нәшр олуан мүтәрәгги мәтбуат органларында о фәал иштирак етмиш,
мүлкәдар-буржуа үсули-идарәсини вә чар мүтләгиләтини кәскин тән-
гид едән, халгы маарифә, мәдәнијјәтә чағыран јүзләрлә кәскин фел-
јетон, памфлет, сатирик һекајә вә гаравәллиләр јазмышдыр. Һәмин
јазыларын бир гисми охучуларә тәгдим олунар.

Һ $\frac{80100-112}{M-656-81}$ 28—80

С(2зА)

Редактору *Сејфәддин Дағлы*

Рәссамы *А. Мәммәдов*

Бәдии редактору *Ф. Әфәндијев*

Техники редактору *К. Јусубова*

Корректорлары *С. Шыхәлијева,*

С. Маһмудзаде

ИБ № 207

Јығылмаға верилмиш 25. 04. 1981-чи ил. Чапа
имзаланмыш 10. 11. 1981-чи ил. ФГ 20043. Кағыз
форматы 70×108¹/₃₂. Кағыз № 2. Әдәби гарнитур.
Јүксәк чап үсулу. Физики чап вәрәги 6,5. Шәрти
ч. в. 9,10. Учот нәшр. вәрәги 8,3. Сифарш №
962. Тиражы 14000. Гиймәти 1 ман. 20 гәп.

Азәрбајҹан ССР Дөвләт Нәшријјат, Полнграф-
ја вә Китаб Тичарәти Ишләри Комитәси. «Ја-
зычы» нәшријјаты, 370088. Бақы, Киров про-
спекти, 18.

«Јени китаб» мәтбәәси, 370102. Бақы, Әли Тағы-
заде күчәси, 4.

Узеир Абдулгасим оглы Гаджибеков

ОТОВСЮДУ...

(Фельетоны, памфлеты, сатирические зарисовки)

(на азербайджанском языке)

Баку — 1981

Издательство „Язычы“, 370088, Баку,
проспект Кирова, 18.

Новая Книжная типография, 370102. Баку,
ул. А. Таги-заде, 4.

AR $\frac{1981}{718}$